

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG‘LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI
FARG‘ONA JAMOAT SALOMATLIGI TIBBIYOT INSTITUTI**

**«TASDIQLAYMAN»
O‘zbekiston Respublikasi
Sog‘liqni Saqlash
vazirligi xuzurida tashkil etilgan
Ilmiy texnik kengash raisi
_____Sh.K.Atadjanovga
«____» _____ 2025 y.**

MAMADALIEV NEMAT KOXOROVICH

**“TURKISTON JADIDLARINING IJTIMOIIY-SIYOSIY QARASHLARI VA
MILLIY MADANIYAT TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI
(XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA)”**

(monografiya)

FARG‘ONA 2025

“Turkiston jadidlarining ijtimoiy-siyosiy qarashlari va milliy madaniyat taraqqiyotidagi o‘rni (XIX asr oxiri – XX asr boshlarida)”. Monografiya - Farg‘ona: 2025. - 163 bet

Mazkur monografiya XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy qarashlari va milliy madaniyatni modernizatsiya qilishdagi o‘rnini kompleks ilmiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Bunda jadidchilik tasodifiy yoki faqat ma’rifiy hodisa sifatida emas, balki mustamlakachilik sharoitida yuzaga kelgan ongli islohotchi harakat sifatida yoritiladi.

Monografiyada Turkiston jamiyatining ijtimoiy-siyosiy muhiti, an’anaviy ta’lim tizimining inqirozi, Rossiya mustamlakachilik siyosatining mahalliy jamiyatga ta’siri hamda jadidchilik g‘oyalarining ichki va tashqi omillari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Jadidlarning jamiyatni yangilash, adolatli boshqaruv, huquq va erkinlik, milliy o‘zlik va fuqarolik ongini shakllantirish haqidagi qarashlari alohida boblarda tizimli yondashuv asosida ochib beriladi.

Ushbu monografiyada jadidlar faoliyatida ta’lim, matbuot, adabiyot, teatr, til va madaniy kommunikatsiyaning modernizatsiya jarayonidagi ahamiyati keng yoritilgan. Jadid maktablari, gazeta va jurnallar, sahna asarlari orqali milliy ongni uyg‘otish va jamiyatni ijtimoiy faollikka chorlash mexanizmlari ilmiy dalillar asosida ko‘rsatib beriladi.

Monografiyada jadidchilik harakatining XX asr boshidagi taqdiri, siyosiy bosim va ta’qiblar, sovet tarixshunosligida jadidlar merosining biryoqlama talqin qilinishi hamda tarixiy adolatni tiklash jarayoni tahlil qilinadi. Jadidchilik tajribasining zamonaviy tarixiy-falsafiy talqini, uning bugungi milliy rivojlanish konsepsiyasidagi o‘rni va tarixiy saboqlari yoritiladi.

Mazkur monografiya tarixchilar, falsafa va siyosatshunoslik sohasidagi tadqiqotchilar, oliy ta’lim muassasalari talabalari hamda milliy taraqqiyot masalalariga qiziquvchi keng kitobxonlar uchun mo‘ljallangan.

TAQRIZCHILAR:

SH.Xolmatov

Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti,
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti

N.Sobirov

Farg‘ona davlat universiteti professori, falsafa fanlari
nomzodi

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
I BOB. TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING SHAKLLANISH TARIXIY-ASOSIY OMILLARI	7
1.1. XIX asr oxiri Turkiston ijtimoiy-siyosiy muhitining umumiy tavsifi	7
1.2. An'anaviy ta'lim tizimi va uning inqirozi.....	18
1.3. Jadidchilik g'oyalarining paydo bo'lishiga ichki va tashqi omillar	25
II BOB. JADIDLARNING IJTIMOIIY-SIYOIIY QARASHLARI VA ISLOHOT KONSEPSIYOASI	40
2.1. Jadidlar tafakkurida jamiyatni yangilash g'oyasi.....	40
2.2. Milliy o'zlik va fuqarolik ongining shakllanishi	54
2.3. Jadidlar qarashlarida diniy islohot va dunyoviylik	67
III BOB. JADIDLAR FAOLIYOATIDA MILLIY MADANIYATNI MODERNIZATSIYO QILISH JARAYONLARI.....	80
3.1. Jadid maktablari va ta'lim tizimini yangilash konsepsiyasi	80
3.2. Matbuot va nashriyot faoliyatining ma'rifiy ahamiyati	86
3.3. Teatr va sahna san'ati orqali ijtimoiy ongni o'zgartirish	97
3.4. Ayollar maorifi va gender masalasida jadidlar pozitsiyasi.....	108
IV BOB. JADIDCHILIK HARAKATINING TARIXIY AHAMIYOATI VA MEROSI.....	115
4.1. Jadidchilik va milliy uyg'onish jarayonlari.....	115
4.2. Jadidchilik g'oyalarining XX asr boshidagi taqdiri	125
4.3. Mustamlaka va sovet davrida jadidlar merosining baholanishi	130
4.4. Jadidchilik tajribasining zamonaviy tarixiy-falsafiy talqini	134
XULOSA.....	140
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	142

KIRISH

Ma'lumki XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati mintaqa tarixida tub burilish yasagan ijtimoiy-siyosiy va madaniy hodisa sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davr Turkiston jamiyatining mustamlakachilik sharoitida yashashi, an'anaviy tuzumning inqirozi, yangi g'oyalar va taraqqiyot modellariga ehtiyoj kuchaygan murakkab tarixiy bosqich bo'lgan. Ana shunday sharoitda jadidlar millatni saqlab qolish, uni **zamonaviy taraqqiyot** yo'liga olib chiqish, **ijtimoiy ong**ni yangilash vazifasini o'z zimmasiga olgan ilg'or ziyolilar qatlamini shakllantirdilar.

Jadidlar faoliyati faqat ta'lim islohoti bilan cheklanmay, jamiyatning siyosiy, huquqiy, madaniy va ma'naviy sohalarini qamrab oldi. Ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlari milliy uyg'onish, fuqarolik ongining shakllanishi, adolatli jamiyat qurish g'oyalari bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. SHu bois jadidchilikni faqat ma'rifiy harakat sifatida emas, balki keng qamrovli modernizatsion loyiha sifatida o'rganish bugungi tarixshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Bugungi globallashuv va madaniy transformatsiyalar sharoitida milliy o'zlik, madaniy meros va modernizatsiya masalalari yana kun tartibiga chiqmoqda. Jadidlarning tarixiy tajribasi, ularning milliy madaniyatni zamonaviylik bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan yondashuvlari hozirgi davr uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. SHu nuqtayi nazardan, jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari va milliy madaniyatni modernizatsiya qilishdagi o'rni kompleks va tizimli tahlilni talab etadi.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoev, Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g'arb ilmfan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarurligi, ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiy», — ekanligini ta'kidlab o'tdi.

Turkiston jadidchiligi masalasi tarixshunoslikda turli davrlarda turlicha talqin etilgan. Tadqiqotlar mazmuni va yondashuvlari siyosiy-ideologik muhitga bevosita bog'liq bo'lgan. SHartli ravishda jadidshunoslikni bir necha asosiy bosqichga ajratish mumkin.

Sovet davri tadqiqotlarida jadidchilik harakati asosan “burjua-millatchi”, “kontrevolyutsion” yoki “islomiy reaksiya” oqim sifatida talqin qilindi. Jadidlarning siyosiy qarashlari salbiy baholanib, ularning ma'rifiy faoliyati ham cheklangan doirada yoritildi. Bu davr adabiyotlarida jadidlarning milliy davlatlilik, erkinlik va huquq masalalariga oid qarashlari deyarli o'rganilmadi yoki ataylab inkor etildi.

Mustaqillik davrida jadidchilik masalasiga yondashuv tubdan o'zgardi. Jadidlar milliy uyg'onish yetakchilari, taraqqiyotparvar ziyolilar sifatida qayta baholandi. Ko'plab tadqiqotlarda jadidlarning hayoti, ma'rifiy faoliyati, adabiy va publitsistik merosi yoritildi. Ularning ta'lim sohasidagi islohotlari, matbuot va teatr faoliyati muhim ilmiy muammolar sifatida o'rganildi.

SHu bilan birga, jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari, ularning modernizatsiya konsepsiyasi va milliy madaniyatni yangilashga oid tizimli qarashlari hanz yetarli darajada kompleks tahlil qilinmagan. Ko'p hollarda jadidlar faoliyati alohida yo'nalishlar bo'yicha parchalangan holda o'rganilgan. Jadidlarning siyosiy tafakkuri, huquqiy tasavvurlari, davlat va jamiyat haqidagi qarashlarini yagona konseptual doirada tadqiq etish zarurati saqlanib qolmoqda.

Mazkur monografiya aynan shu bo'shliqni to'ldirishga, jadidchilikni tarixiy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy hodisa sifatida yaxlit holda tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jadidlarining ijtimoiy-siyosiy qarashlarini ilmiy asosda tahlil qilish hamda ularning milliy madaniyatni modernizatsiya qilishdagi o'rnini tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda ochib berishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy muhit va jadidchilikning shakllanish omillarini aniqlash;
- jadidlarning jamiyat, davlat, shaxs va erkinlik haqidagi qarashlarini tahlil qilish;
- jadidchilikning ta'lim, matbuot, adabiyot va teatr orqali milliy madaniyatni yangilashdagi rolini ochib berish;
- jadidlar faoliyatining tarixiy ahamiyati va merosini baholash;
- jadidchilik tajribasining zamonaviy tarixiy-falsafiy ahamiyatini asoslash.

Tadqiqotning obyekti sifatida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan jadidchilik harakati tanlandi. Bu obyekt jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan tarixiy jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotning predmeti esa jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari, ularning milliy madaniyatni modernizatsiya qilishga qaratilgan g'oyalari va amaliy faoliyatidir. Xususan, jadidlarning siyosiy tafakkuri, madaniy islohot konsepsiyalari, milliy ongini shakllantirishdagi roli tadqiqot markazida turadi.

Monografiyaning ilmiy nuqtai nazardan bir necha jihatlar bilan belgilanadi. Avvalo, jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari alohida fragmentlar emas, balki yaxlit konseptual tizim sifatida tahlil qilinadi. Jadidchilik ilk bor milliy madaniyatni modernizatsiya qilishga qaratilgan kompleks loyiha sifatida ilmiy asoslanadi.

SHuningdek, jadidlarning ta'lim, matbuot, adabiyot va teatr faoliyati o'zaro uzviy bog'liq jarayon sifatida yoritiladi. Ularning g'oyalari faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki zamonaviy ijtimoiy tafakkur bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Tadqiqotda jadidlar merosining bugungi tarixiy va madaniy rivojlanish uchun ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

I BOB. TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING SHAKLLANISH TARIXIY-ASOSIY OMILLARI

1.1. XIX asr oxiri Turkiston ijtimoiy-siyosiy muhitining umumiy tavsifi

XIX asr oxirida Turkiston jamiyati murakkab va ko'p qatlamli ijtimoiy tuzilishga ega edi. Bu tuzilma asrlar davomida shakllangan an'anaviy munosabatlar, iqtisodiy faoliyat turlari, diniy-ma'naviy qarashlar hamda siyosiy boshqaruv shakllari bilan belgilanardi. Jamiyatning ichki qatlamlanishi barqaror ko'rinsa-da, tashqi ta'sirlar va tarixiy jarayonlar natijasida chuqur ichki ziddiyatlar mavjud edi.

Turkiston jamiyatining asosiy qismini qishloq aholisi tashkil etgan. Dehqonlar jamiyatning eng keng qatlamini ifodalab, iqtisodiy hayotning tayanch kuchi bo'lib xizmat qilgan. Ular yerga bog'liq holda yashar, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanar edi. Dehqonlarning huquqiy va ijtimoiy holati teng emasdi. Yer egaligi shakllari turlicha bo'lib, ko'plab dehqonlar yerga egalik qilmasdan, yirik yer egalari yoki davlat tasarrufidagi yerlarni ijaraga olib ishlagan. Bu holat ularning iqtisodiy qaramligini kuchaytirgan.

Jamiyatning yuqori qatlamini yirik yer egalari, amaldorlar va mahalliy zodagonlar tashkil etgan. Ular iqtisodiy resurslar, siyosiy ta'sir va ijtimoiy nufuzga ega bo'lgan. Beklar, boylar va mansabdorlar mahalliy boshqaruv tizimida muhim o'rin tutgan. Ularning mavqei ko'pincha merosiy xarakterga ega bo'lib, jamiyatda ijtimoiy harakatchanlikni cheklagan. Ushbu qatlam o'z manfaatlarini saqlab qolishga intilgan va ijtimoiy o'zgarishlarga ehtiyotkorona munosabatda bo'lgan.

Hunarmandlar shaharlardagi ijtimoiy tuzilmaning muhim qatlami edi. Ular turli kasblar bilan shug'ullangan: temirchilik, kulolchilik, to'qimachilik, zargarlik va boshqa sohalar rivojlangan edi. Hunarmandlar asosan ustoz-shogird tizimi asosida faoliyat yuritgan. Ularning ijtimoiy mavqei dehqonlarga nisbatan barqarorroq bo'lsa-da, iqtisodiy jihatdan yirik savdogarlar va boylar bilan tenglasha olmagan. Hunarmandchilik an'anaviy shaklda saqlanib qolganligi sababli, sanoat ishlab chiqarishi bilan raqobat qila olmas edi.

Savdogarlar jamiyatning nisbatan faol va harakatchan qatlamini tashkil etgan. Ular ichki va tashqi savdo bilan shug'ullangan, shaharlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarni rivojlantirgan. Savdogarlar turli mintaqalar, jumladan, Rossiya, Eron, Afg'oniston va Xitoy bilan savdo munosabatlarini yo'lga qo'ygan. Ushbu qatlam yangi g'oyalarga nisbatan ochiqroq bo'lib, iqtisodiy manfaatlar orqali modernizatsiya jarayonlariga yaqinlashgan. Keyinchalik jadidchilik harakatini qo'llab-quvvatlaganlarning bir qismi aynan savdogarlar orasidan chiqqan.

Diniy tabaqa jamiyatda alohida o'rin egallagan. Ulamolar, mudarrislar, qozilar va imomlar nafaqat diniy, balki ma'naviy-axloqiy hayotni ham boshqarib turgan. Ularning ta'siri keng bo'lib, ta'lim tizimi asosan diniy muassasalar orqali

amalga oshirilgan. Diniy tabaqa jamiyatda an'analarni saqlovchi kuch sifatida namoyon bo'lgan. SHu bilan birga, ularning konservativ qarashlari jamiyatda yangilanish jarayonlarini sekinlashtirgan omillardan biri bo'lgan.

Ayollar jamiyatning ijtimoiy tuzilmasida past mavqega ega edi. Ularning asosiy faoliyati oilaviy va uy xo'jaligi bilan cheklangan. Ta'lim olish imkoniyatlari juda tor bo'lib, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishlari cheklangan edi. Bu holat jamiyatning umumiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Ayollar masalasi keyinchalik jadidlar tomonidan ko'tarilgan muhim ijtimoiy muammolardan biriga aylangan.

Ijtimoiy tuzilmaning yana bir muhim jihati etnik va hududiy farqlanish edi. Turkiston hududida turli millat va elatlar yashagan bo'lib, ularning iqtisodiy faoliyati va ijtimoiy mavqei bir xil emas edi. SHahar va qishloq o'rtasidagi farq ham sezilarli bo'lib, shaharlarda savdo va hunarmandchilik rivojlangan, qishloqlarda esa an'anaviy dehqonchilik ustunlik qilgan. Bu tafovutlar jamiyatda ichki muvozanatsizlikni kuchaytirgan.

Umuman olganda, XIX asr oxiri Turkiston jamiyatining ijtimoiy tuzilishi qat'iy ierarxiyaga asoslangan edi. Ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi farqlar chuqur bo'lib, ijtimoiy adolat masalasi keskinlashgan. An'anaviy tuzilma zamon talablari bilan mos kelmay qoldi. Aynan mana shu holat jamiyatda islohotlarga ehtiyojni kuchaytirdi va jadidchilik harakatining vujudga kelishi uchun muhim ijtimoiy zamin yaratdi.

XIX asr oxirida Turkiston hududida shakllangan siyosiy boshqaruv tizimi murakkab, ko'p bosqichli va ichki ziddiyatlarga boy edi. Bu tizim bir tomondan an'anaviy mahalliy boshqaruv shakllariga, ikkinchi tomondan esa Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga tayangan holda faoliyat yuritdi. Natijada mahalliy hokimiyat real vakolatlardan tobora mahrum bo'lib, markaziy mustamlaka apparatiga bo'ysundirilgan holatga keldi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach, bu hududda harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimini joriy etdi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, u bevosita Rossiya imperatori va Harbiy vazirlikka bo'ysundi. General-gubernator keng vakolatlarga ega bo'lib, siyosiy, harbiy, moliyaviy va ma'muriy masalalarni bir qo'lga jamladi. Bu holat hokimiyatning markazlashuvini kuchaytirib, mahalliy aholi manfaatlarining e'tibordan chetda qolishiga olib keldi.

Mahalliy boshqaruv tizimi tashqi tomondan saqlab qolinayotgandek ko'rinsada, amalda uning mazmuni o'zgardi. An'anaviy ravishda mavjud bo'lgan beklar, amirlar, qozilar va oqsoqollar tizimi mustamlaka maqsadlariga moslashtirildi. Ularning faoliyati qat'iy nazorat ostiga olindi. Mahalliy amaldorlar Rossiya ma'muriyati topshiriqlarini bajaruvchi vositachilarga aylantirildi. Natijada mahalliy hokimiyatning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati keskin cheklab qo'yildi.

Sud-huquq tizimida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. SHariat va odat huquqi asosida faoliyat yuritgan mahalliy sudlar o'z vakolatlarini yo'qota boshladi. Rossiya qonunlari asta-sekin joriy etilib, ikki tizimli huquqiy muhit vujudga keldi. Bu holat aholining huquqiy ongida chalkashliklar keltirib chiqardi. Mahalliy sudlarning vakolatlari toraytirildi, muhim ishlar mustamlaka sudlari tomonidan ko'rib chiqildi. Bu esa adolatga bo'lgan ishonchni susaytirdi.

Mahalliy boshqaruvning quyi bo'g'inlarida ham muammolar kuchaydi. Volost boshliqlari, oqsoqollar va boshqa mahalliy mansabdorlar ko'pincha yuqoridan tayinlanar yoki tasdiqlanar edi. Bu jarayonda aholining fikri va ehtiyojlari hisobga olinmadi. Mansabdor shaxslar ko'pincha shaxsiy manfaatlarini ustun qo'yib, korrupsiya va suiiste'mollarga yo'l qo'yidilar. Natijada mahalliy boshqaruv tizimi aholining ishonchini yo'qotdi.

Siyosiy boshqaruv tizimining yana bir muhim jihati mahalliy aholini siyosiy hayotdan chetlatish edi. Turkiston aholisi Rossiya imperiyasi siyosiy institutlarida deyarli ishtirok etmas edi. Vakillik organlari yo'q edi yoki ramziy tusga ega bo'lib, real ta'sir kuchiga ega emasdi. Bu holat siyosiy passivlikni kuchaytirib, jamiyatda norozilik kayfiyatining yashirin shakllarini vujudga keltirdi.

Mahalliy hokimiyatning iqtisodiy masalalardagi vakolatlari ham cheklangan edi. Soliq yig'ish, yer munosabatlari va moliyaviy siyosat asosan mustamlaka ma'muriyati tomonidan belgilandi. Soliq yukining og'irligi dehqonlar va kambag'al qatlamlar zimmasiga tushdi. Mahalliy hokimiyat bu jarayonlarga ta'sir ko'rsata olmadi. Natijada iqtisodiy tengsizlik chuqurlashdi va ijtimoiy ziddiyatlar kuchaydi.

SHahar boshqaruvida ham mustamlakachilik siyosati yaqqol namoyon bo'ldi. Yevropa qismi deb atalgan yangi shahar hududlari rus ma'muriyati tomonidan boshqarildi. Mahalliy aholi yashaydigan eski shaharlar esa ikkinchi darajali hudud sifatida qaraldi. Bu holat shahar infratuzilmasi, sanitariya va ijtimoiy xizmatlarda katta tafovutlar paydo bo'lishiga olib keldi. Mahalliy hokimiyat bu tafovutlarni bartaraf etish imkoniyatiga ega emas edi.

Siyosiy boshqaruv tizimidagi ushbu nomutanosibliklar jamiyatda norozilik va islohotlarga ehtiyojni kuchaytirdi. Mahalliy ziyolilar va ilg'or fikrli shaxslar mavjud boshqaruv tizimini tanqid qila boshladilar. Ular hokimiyatning adolatli, qonuniy va xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi shaklini talab qildilar. Aynan shu muhitda jadidchilik harakati siyosiy mazmun kasb eta boshladi.

Jadidlar siyosiy boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirish tarafdori bo'lmasalar-da, uni isloh qilish zarurligini ta'kidladilar. Ular mahalliy hokimiyat vakolatlarini kengaytirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va boshqaruvda bilimli kadrlardan foydalanish g'oyalarini ilgari surdilar. Mahalliy boshqaruvni ma'rifat va adolat asosida olib borish jadidlar qarashlarining muhim jihatiga aylandi.

XIX asr oxirida Turkistondagi siyosiy boshqaruv tizimi mustamlakachilik mohiyatiga ega bo'lib, mahalliy hokimiyatni zaiflashtirdi. Bu tizim jamiyat ehtiyojlariga javob bermadi. Mahalliy boshqaruvning real vakolatlardan mahrum etilishi ijtimoiy adolatsizlikni kuchaytirdi. Aynan shu siyosiy muhit jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishi uchun muhim tarixiy shart-sharoit yaratdi.

XIX asr oxiriga kelib Turkiston jamiyati chuqur ijtimoiy inqiroz holatiga yuz tutdi. Bu inqiroz tasodifiy emas edi. U uzoq davom etgan siyosiy qaramlik, iqtisodiy sustlik, ijtimoiy tengsizlik va ma'naviy turg'unlik natijasida shakllandi. Jamiyatning an'anaviy tuzilmasi yangi tarixiy sharoitga moslasha olmadi. Natijada modernizatsiya ehtiyoji muqarrar zarurat sifatida namoyon bo'ldi.

Ijtimoiy inqirozning eng muhim belgilaridan biri iqtisodiy tanazzul edi. Dehqonchilik asosiy xo'jalik turi bo'lib qolgan bo'lsa-da, ishlab chiqarish usullari eskicha edi. Texnik yangiliklar joriy etilmadi. Yerga egalik tizimi adolatsiz bo'lib, aholining katta qismi yerga qaram holda yashadi. Soliq yukining og'irligi, majburiy to'lovlar va ijaraviy munosabatlar dehqonlarning iqtisodiy ahvolini yanada og'irlashtirdi. Bu holat qashshoqlikning keng tarqalishiga olib keldi.

SHaharlardagi iqtisodiy hayot ham jiddiy muammolarga duch keldi. Hunarmandchilik ishlab chiqarishi asosan qo'l mehnatiga asoslangan edi. Sanoatlashgan ishlab chiqarish bilan raqobat qilish imkoniyati yo'q edi. Rossiyadan keltirilgan arzon sanoat mahsulotlari mahalliy hunarmandlarni bozoridan siqib chiqardi. Natijada ko'plab hunarmandlar daromadsiz qoldi. Bu esa ijtimoiy norozilikni kuchaytirdi.

Ijtimoiy inqirozning yana bir muhim omili ta'lim tizimidagi tanazzul edi. An'anaviy maktab va madrasalarda o'qitish usullari zamon talablariga javob bermadi. Ta'lim mazmuni asosan diniy bilimlar bilan cheklangan bo'lib, tabiiy va ijtimoiy fanlarga e'tibor berilmadi. Tanqidiy fikrlash, ilmiy yondashuv va amaliy bilimlar rivojlanmadi. Bu holat jamiyatning intellektual salohiyatini chekladi.

Ta'limdagi turg'unlik ijtimoiy ongga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Aholining katta qismi savodsiz edi. Ilm-fan va texnika yutuqlari haqida tasavvur juda tor bo'ldi. Natijada jamiyat tashqi dunyoda sodir bo'layotgan tub o'zgarishlardan bexabar qoldi. Bu esa tarixiy jarayonlardan orqada qolish xavfini kuchaytirdi.

Ma'naviy sohada ham chuqur inqiroz kuzatildi. Diniy qarashlar ko'pincha dogmatik shaklga ega bo'lib, yangicha fikrlashni cheklab qo'ydi. Din jamiyatni ma'naviy jihatdan boshqaruvchi kuch bo'lib qolgan bo'lsa-da, u taraqqiyotga xizmat qiluvchi vositaga aylana olmadi. Aksincha, ayrim hollarda yangilanishga qarshi turgan omil sifatida namoyon bo'ldi. Bu holat jamiyatda ichki ziddiyatlarni kuchaytirdi.

Ijtimoiy adolatsizlik inqirozning asosiy ko'rinishlaridan biri edi. Jamiyat qatlamlari o'rtasidagi tafovut chuqurlashdi. Boylar va kambag'allar o'rtasidagi farq

keskinlashdi. Mahalliy hokimiyat va amaldorlarning suiiste'mollari oddiy aholi manfaatlariga zid edi. Qonun oldida tenglik tamoyili amalda ishlamadi. Bu holat adolatga bo'lgan ishonchni yemirdi.

Ayollarning ijtimoiy holati ham inqirozli edi. Ular ta'lim olish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish imkoniyatidan mahrum bo'lgan. Ayolning roli asosan oilaviy doira bilan cheklangan edi. Bu holat jamiyatning yarmidan ko'p salohiyatidan foydalanilmasligiga olib keldi. Ijtimoiy rivojlanish bir tomonlama tus oldi.

Siyosiy sohada ham inqiroz yaqqol sezildi. Mahalliy aholi siyosiy jarayonlardan chetda qoldirildi. Mustamlakachilik boshqaruvi aholining ehtiyoj va manfaatlarini hisobga olmadi. Siyosiy vakillikning yo'qligi jamiyatda befarqlik va norozilikni kuchaytirdi. Bu norozilik ochiq siyosiy shaklga o'ta olmagan bo'lsa-da, ijtimoiy ongda chuqur iz qoldirdi.

Ana shunday murakkab sharoitda modernizatsiya ehtiyoji paydo bo'ldi. Bu ehtiyoj jamiyatning ichki talablaridan kelib chiqdi. Modernizatsiya faqat texnik yoki iqtisodiy yangilanish emas edi. U ijtimoiy, ma'naviy va madaniy sohalarni ham qamrab olishi zarur edi. Jamiyat o'z tuzilmasini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldi.

Modernizatsiyaning birinchi sharti ta'lim tizimini yangilash edi. Savodxonlikni oshirish, dunyoviy fanlarni joriy etish, ilmiy tafakkurni rivojlantirish zarur bo'ldi. Ta'lim orqali jamiyatning fikrlash tarzini o'zgartirish mumkin edi. Bu g'oya keyinchalik jadidchilik harakatining asosiy ustuniga aylandi.

Ijtimoiy modernizatsiya adolatli boshqaruvni talab qildi. Qonun ustuvorligi, mansabdorlarning mas'uliyati va xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi hokimiyat zarur edi. Mahalliy boshqaruv vakolatlarini kengaytirish jamiyatni barqarorlashtirish uchun muhim omil sifatida ko'rildi. Bu talablar jadidlar tomonidan ochiq ifodalana boshladi.

Madaniy modernizatsiya ham muhim ahamiyat kasb etdi. Tilni soddalashtirish, adabiyot va matbuotni rivojlantirish, teatr va san'at orqali ijtimoiy ongni uyg'otish zarur bo'ldi. Madaniyat jamiyatni o'zgartirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida qaraldi. Jadidlar aynan shu yo'l bilan keng ommaga ta'sir o'tkazishni maqsad qildilar.

Ayollar masalasida modernizatsiya alohida ahamiyat kasb etdi. Ayollar ta'limi va ularning ijtimoiy hayotdagi ishtirokini ta'minlash jamiyatni rivojlantirishning muhim sharti sifatida baholandi. Bu masala jadidlar tomonidan ilg'or va jasoratli g'oya sifatida ko'tarildi.

XIX asr oxirida Turkiston jamiyati chuqur ijtimoiy inqiroz holatida edi. Bu inqiroz iqtisodiy, siyosiy, ta'limiy va ma'naviy sohalarni qamrab oldi. An'anaviy tuzilma zamon talablariga javob bermadi. Modernizatsiya ehtiyoji tarixiy zaruratga

aylandi. Aynan shu ehtiyoj jadidchilik harakatining vujudga kelishi va uning ijtimoiy tayanchini shakllantirdi. Jadidchilik jamiyatni inqirozdan chiqarish yo'lida paydo bo'lgan ongli va tarixiy javob edi.

XIX asr ikkinchi yarmida Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi mintaqa tarixida tub burilish yasadi. Mustamlakachilik siyosati faqat hududiy nazoratni o'rnatish bilan cheklanmay, mahalliy jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tuzilishini chuqur o'zgartirdi. Bu jarayon jamiyatning an'anaviy hayot tarzini izdan chiqardi va keng ko'lamli transformatsiyani boshlab berdi.

Rossiya imperiyasi Turkistonda avvalo harbiy-siyosiy ustunlikni ta'minlashga intildi. Bosib olingan hududlarda harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi joriy qilindi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Barcha muhim qarorlar markazdan turib qabul qilindi. Mahalliy hokimiyat shaklan saqlab qolingan bo'lsa-da, uning real vakolatlari keskin cheklab qo'yildi. Bu holat siyosiy mustaqillikning yo'qolishiga olib keldi.

Mustamlakachilik siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri boshqaruv tizimini qayta tashkil etish edi. An'anaviy boshqaruv institutlari Rossiya ma'muriy tizimiga moslashtirildi. Beklar, qozilar va boshqa mahalliy amaldorlar mustamlaka apparatining quyi bo'g'iniga aylantirildi. Ular ko'pincha imperiya manfaatlarini himoya qiluvchi vositachi sifatida faoliyat yuritdi. Natijada mahalliy aholining hokimiyatga bo'lgan ishonchi susaydi.

Iqtisodiy sohada mustamlakachilik siyosati Turkistonni xomashyo bazasiga aylantirishga qaratildi. Paxtachilik sun'iy ravishda kengaytirildi. An'anaviy dehqonchilik tarmoqlari qisqardi. Bu jarayon mahalliy xo'jalik muvozanatini buzdi. Oziq-ovqat yetishmovchiligi kuchaydi. Dehqonlar iqtisodiy jihatdan yanada qaram holga tushdi. Soliq siyosati ham mustamlaka manfaatlariga xizmat qildi.

Savdo sohasida Rossiya tovarlari ustunlikka ega bo'ldi. Mahalliy hunarmandchilik mahsulotlari raqobatga bardosh bera olmadi. Bozorlar tashqi mahsulotlar bilan to'lib ketdi. Natijada ko'plab hunarmandlar o'z kasbidan voz kechishga majbur bo'ldi. Ijtimoiy beqarorlik kuchaydi. Shaharlar iqtisodiy jihatdan ikki qismga bo'lindi. Yangi rus mahallalari nisbatan rivojlandi. Eski shaharlar esa e'tibordan chetda qoldi.

Er munosabatlarida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Yer davlat mulki sifatida qayta ro'yxatdan o'tkazildi. Bu jarayon mahalliy aholi manfaatlariga zid ravishda olib borildi. Ko'plab dehqonlar o'z yeridan mahrum bo'ldi yoki ijara asosida ishlashga majbur bo'ldi. Yer masalasi ijtimoiy norozilikning muhim manbaiga aylandi.

Madaniy va ma'naviy sohada mustamlakachilik siyosati murakkab va ziddiyatli bo'ldi. Bir tomondan, Rossiya orqali Yevropa madaniyati va ilmiy

yutuqlari kirib keldi. Ikkinchi tomondan, bu jarayon mahalliy madaniyatni siqib chiqarish bilan kechdi. Rus tili rasmiy sohada ustun mavqega ega bo'ldi. Mahalliy tillarning mavqei pasaydi. Bu holat madaniy tengsizlikni kuchaytirdi.

Ta'lim sohasida rus-tuzem maktablari tashkil etildi. Ular mustamlaka siyosatining mafkuraviy vositasi sifatida xizmat qildi. Bu maktablarda mahalliy aholi bolalariga cheklangan bilim berildi. Asosiy maqsad sodiq kadrlar tayyorlash edi. An'anaviy ta'lim tizimi esa zamon talablariga moslashtirilmay, sekin-asta inqirozga yuz tutdi.

Ijtimoiy munosabatlarda ham chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Jamiyatda yangi ijtimoiy guruhlar paydo bo'ldi. Mustamlaka ma'muriyati bilan aloqador qatlam shakllandi. SHu bilan birga, an'anaviy elita o'z mavqeini yo'qota boshladi. Bu jarayon ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirdi. Jamiyat ichida eski va yangi qarashlar to'qnashuvi yuzaga keldi.

Rossiya mustamlakachilik siyosati mahalliy jamiyat ongiga ham ta'sir ko'rsatdi. Mustamlaka sharoiti milliy kamsitilish hissini kuchaytirdi. SHu bilan birga, tashqi dunyo bilan aloqalar kengaydi. Yangi g'oyalar, siyosiy va ijtimoiy qarashlar kirib keldi. Bu holat mahalliy ziyolilar tafakkurida muhim burilish yasadi.

Aynan shu transformatsiya jarayonida jadidchilik harakati uchun ijtimoiy zamin shakllandi. Jadidlar mustamlakachilik siyosatining salbiy oqibatlarini chuqur angladilar. Ular jamiyatni bu holatdan chiqarish yo'lini ma'rifat, ta'lim va madaniy yangilanishda ko'rdilar. Mustamlakachilik jadidlar uchun nafaqat zulm manbai, balki uyg'onishga undovchi omilga aylandi.

Rossiya mustamlakachilik siyosati Turkiston jamiyatini tubdan o'zgartirdi. Siyosiy mustaqillik yo'qoldi. Iqtisodiy qaramlik kuchaydi. Ijtimoiy va madaniy muvozanat buzildi. SHu bilan birga, bu jarayon jamiyatda yangilanish ehtiyojini keskin kuchaytirdi. Mahalliy jamiyat transformatsiyasi jadidchilik harakatining paydo bo'lishi va shakllanishi uchun muhim tarixiy asos bo'lib xizmat qildi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonda amalga oshirilgan ma'muriy-boshqaruv islohotlari mustamlakachilik siyosatining asosiy tayanchiga aylandi. Bu islohotlar mahalliy jamiyatni rivojlantirishga emas, balki hududni siyosiy jihatdan bo'ysundirish, iqtisodiy resurslarni nazorat qilish va imperiya manfaatlariga xizmat qiluvchi boshqaruv apparatini shakllantirishga qaratildi. Natijada Turkistonning an'anaviy boshqaruv tizimi izdan chiqdi va jamiyatda chuqur institutsional inqiroz yuzaga keldi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach, bu hududda harbiy-ma'muriy boshqaruvni joriy etdi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilindi. General-gubernator favqulodda keng vakolatlarga ega bo'ldi. U harbiy, siyosiy, moliyaviy va sud hokimiyatini o'z qo'lida jamladi. Bu boshqaruv shakli mahalliy

aholi manfaatlarini e'tibordan chetda qoldirdi va hokimiyatning mutlaq markazlashuviga olib keldi.

Ma'muriy-hududiy bo'linishlar qayta ko'rib chiqildi. Turkiston viloyatlar, uездlar va volostlarga bo'lindi. Bu bo'linishlar tarixiy, etnik va madaniy xususiyatlarni hisobga olmagan holda amalga oshirildi. Natijada an'anaviy hududiy birliklar parchalandi. Mahalliy jamiyatning ichki muvozanati buzildi. Yangi ma'muriy chegaralar ijtimoiy aloqalarning uzilishiga sabab bo'ldi.

Mahalliy boshqaruv organlari shaklan saqlab qolingandek ko'rinsa-da, amalda ularning vakolatlari keskin cheklab qo'yildi. Beklar, biylar, oqsoqollar va qozilar Rossiya ma'muriyati nazorati ostida faoliyat yuritdi. Ularning tayinlanishi yoki tasdiqlanishi mustamlaka hokimiyati orqali amalga oshirildi. Bu holat mahalliy boshqaruvning legitimligini zaiflashtirdi. Aholi orasida ishonchsizlik kuchaydi.

Sud tizimida ham tub o'zgarishlar amalga oshirildi. SHariat va odat huquqiga asoslangan sudlar ikkinchi darajali mavqega tushirildi. Muhim ishlar Rossiya qonunlari asosida ko'rib chiqila boshladi. Ikki xil huquqiy tizimning bir vaqtda mavjud bo'lishi huquqiy tartibsizlikni kuchaytirdi. Aholi uchun adolatli sud himoyasi ta'minlanmadi. Bu holat huquqiy ongning inqiroziga olib keldi.

Ma'muriy islohotlarning muhim jihatlaridan biri soliq tizimining qayta tashkil etilishi bo'ldi. Soliqlar markazlashgan holda yig'ildi. Soliq yukining asosiy qismi dehqonlar va kambag'al qatlamlar zimmasiga tushdi. Mahalliy hokimiyat soliq siyosatiga ta'sir ko'rsata olmadi. Bu holat iqtisodiy qaramlikni kuchaytirdi va ijtimoiy norozilikni oshirdi.

Volost boshliqlari va quyi ma'muriy mansabdorlar ko'pincha korrupsiyaga moyil bo'ldi. Ular yuqori hokimiyat ko'rsatmalarini bajarish bilan birga, shaxsiy manfaatlarini ham ko'zladi. Mansablar pora evaziga egallandi. Bu holat boshqaruv tizimini yanada samarasiz qildi. Oddiy aholi manfaatlari himoyasiz qoldi.

SHahar boshqaruvi sohasida ham ma'muriy islohotlar nomutanosib tarzda amalga oshirildi. Yangi rus mahallalari alohida boshqaruvga ega bo'ldi. Eski shaharlar esa cheklangan vakolatlilar bilan boshqarildi. Infratuzilma, sanitariya va ijtimoiy xizmatlar rivojida keskin tafovut yuzaga keldi. Mahalliy hokimiyat bu tengsizlikni bartaraf etish imkoniyatiga ega emas edi.

Ma'muriy-boshqaruv islohotlari natijasida siyosiy ishtirok imkoniyatlari keskin cheklab qo'yildi. Turkiston aholisi imperiya siyosiy institutlarida deyarli vakillikka ega bo'lmadi. Mahalliy aholi qaror qabul qilish jarayonidan chetda qoldirildi. Bu holat siyosiy passivlikni kuchaytirdi. SHu bilan birga, yashirin norozilik kayfiyati shakllandi.

Bu islohotlar mahalliy ziyolilar ongida keskin tanqidiy munosabatni yuzaga keltirdi. Ular boshqaruv tizimining adolatsiz va samarasiz ekanini anglay boshladilar. Aynan ma'muriy islohotlarning salbiy oqibatlari jadidlar tafakkurida

islohot g'oyalarining shakllanishiga turtki bo'ldi. Jadidlar boshqaruvni ma'rifat, qonun va mas'uliyat asosida olib borish zarurligini ilgari surdilar.

Ma'muriy-boshqaruv islohotlari ijtimoiy tuzilishga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. An'anaviy elita o'z mavqeini yo'qota boshladi. Mustamlaka apparatiga yaqin bo'lgan yangi qatlam shakllandi. Bu qatlam jamiyat manfaatlarini emas, imperiya siyosatini himoya qildi. Ijtimoiy tafovutlar chuqurlashdi. Jamiyat ichida begonalashuv kuchaydi.

Uzoq muddatli oqibatlar yanada murakkab bo'ldi. Mahalliy boshqaruv tajribasining uzilishi mustaqil siyosiy tafakkurning rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Aholi o'z muammolarini hal etishda tashabbus ko'rsatish imkonidan mahrum bo'ldi. Bu holat jamiyatni passiv holatga tushirdi. SHu bilan birga, ichki qarshilik salohiyati asta-sekin shakllandi.

Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonda amalga oshirilgan ma'muriy-boshqaruv islohotlari mustamlakachilik mohiyatiga ega edi. Bu islohotlar mahalliy hokimiyatni zaiflashtirdi. Siyosiy va huquqiy adolatsizlikni kuchaytirdi. Ijtimoiy ishonchni yemirdi. Aynan shu salbiy oqibatlar jamiyatda islohotlarga ehtiyojni kuchaytirdi. Jadidchilik harakati ana shu boshqaruv inqiroziga berilgan tarixiy va intellektual javob sifatida shakllandi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Turkistondagi iqtisodiy siyosati mustamlakachilik manfaatlariga bo'ysundirildi. Bu siyosat mahalliy jamiyatni rivojlantirishga emas, balki hududni xomashyo manbai sifatida ekspluatatsiya qilishga qaratildi. Natijada iqtisodiy tuzilma biryoqlama rivojlandi, ijtimoiy tengsizlik keskin kuchaydi va jamiyatda chuqur ziddiyatlar yuzaga keldi.

Mustamlakachilik iqtisodiyotining markazida paxtachilik turdi. Rossiya sanoati ehtiyojlari uchun paxta yetishtirish majburiy ravishda kengaytirildi. Sug'oriladigan yerlar paxta maydonlariga aylantirildi. An'anaviy oziq-ovqat ekinlari qisqardi. Bu holat oziq-ovqat xavfsizligini zaiflashtirdi. Dehqonlar bozor tebranishlariga qaram bo'lib qoldi. Daromad barqarorligi yo'qoldi.

Er munosabatlari iqtisodiy tengsizlikni kuchaytirgan asosiy omillardan biri bo'ldi. Yerlar davlat mulki sifatida qayta ro'yxatdan o'tkazildi. Yirik yer egalari va mustamlaka apparatiga yaqin shaxslar ustunlikka ega bo'ldi. Ko'plab dehqonlar ijara asosida ishlashga majbur bo'ldi. Ijaraviy munosabatlar qattiq shartlar bilan belgilandi. Bu holat dehqonlarning iqtisodiy erkinligini chekladi.

Soliq siyosati ham ijtimoiy tafovutlarni chuqurlashtirdi. Soliqlar markazlashgan tarzda yig'ildi. Soliq yukining asosiy qismi quyi qatlamlar zimmasiga tushdi. Boylar va mustamlaka ma'muriyatiga yaqin qatlamlar imtiyozlarga ega bo'ldi. Soliq yig'ishdagi suiiste'mollar keng tarqaldi. Natijada kambag'allik kuchaydi.

Savdo va bozor munosabatlarida Rossiya tovarlari ustun mavqega ega bo'ldi. Arzon sanoat mahsulotlari mahalliy hunarmandchilikni siqib chiqardi. Hunarmandlar daromad manbaidan ayrildi. Ko'plab ustalar yollanma mehnatga o'tdi yoki kasbini tashladi. SHahar iqtisodiyoti ichida ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi.

Temir yo'l va transport infratuzilmasi rivoji ham teng taqsimlanmadi. Infratuzilma asosan xomashyoni tashish va harbiy ehtiyojlarga xizmat qildi. Mahalliy bozorlar va qishloq xo'jaligi manfaatlari ikkinchi darajaga tushdi. Bu holat hududlar o'rtasida iqtisodiy tafovutlarni kuchaytirdi.

Mehnat munosabatlarida ekspluatatsiya kuchaydi. Yollanma ishchilar past haq evaziga ishladi. Mehnat sharoitlari og'ir bo'ldi. Mehnatni muhofaza qilish mexanizmlari mavjud emas edi. Ijtimoiy himoya tizimi shakllanmadi. Bu holat ishchi qatlamning ijtimoiy zaifligini kuchaytirdi.

SHaharlar ichida ham iqtisodiy tengsizlik yaqqol ko'rindi. Yangi rus mahallalari rivojlangan infratuzilmaga ega bo'ldi. Eski shaharlar esa e'tibordan chetda qoldi. Uy-joy, sanitariya va xizmatlar sifati o'rtasidagi tafovut keskinlashdi. Bu tafovutlar ijtimoiy ajralishni kuchaytirdi.

Iqtisodiy siyosatning yana bir oqibati moliyaviy qaramlikning kuchayishi bo'ldi. Kredit va bank tizimi asosan mustamlaka manfaatlariga xizmat qildi. Mahalliy tadbirkorlar moliyaviy resurslardan cheklangan holda foydalandi. Bu holat milliy burjuaziya shakllanishini sekinlashtirdi. Iqtisodiy tashabbus cheklab qo'yildi.

Ijtimoiy tengsizlik madaniy va ma'naviy sohalarga ham ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim va tibbiyot xizmatlari teng taqsimlanmadi. Boy qatlamlar sifatli xizmatlardan foydalandi. Kambag'allar esa cheklangan imkoniyatlarga ega bo'ldi. Bu holat ijtimoiy harakatchanlikni pasaytirdi.

Mazkur jarayonlar jamiyat ongida norozilikni kuchaytirdi. Adolatga bo'lgan ishonch susaydi. Iqtisodiy tengsizlik siyosiy va madaniy tanqidni keltirib chiqardi. Mahalliy ziyolilar bu holatni tizimli muammo sifatida baholadi. Ular iqtisodiy islohotlar zarurligini ilgari surdi.

Jadidlar iqtisodiy tengsizlikni jamiyat taraqqiyotiga to'siq deb bildilar. Ular ta'lim orqali iqtisodiy ongni oshirishni muhim deb hisobladilar. Mehnat madaniyati, kasb-hunar va tadbirkorlikni rivojlantirish g'oyalarini ilgari surdilar. Iqtisodiy mustaqillikni milliy uyg'onishning sharti sifatida ko'rdilar.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi iqtisodiy siyosati ijtimoiy tengsizlikni keskin kuchaytirdi. Biryoqlama xo'jalik, adolatsiz yer va soliq munosabatlari jamiyatni qashshoqlashtirdi. Ijtimoiy tafovutlar chuqurlashdi. Aynan shu sharoit jadidchilik harakatining iqtisodiy-ijtimoiy asoslarini shakllantirdi. Jamiyatni yangilash ehtiyoji iqtisodiy adolatsizlikka berilgan tarixiy javob sifatida namoyon bo'ldi.

Rossiya imperiyasining Turkistonda olib borgan mustamlakachilik siyosati madaniy-ma'naviy hayotga chuqur va ziddiyatli ta'sir ko'rsatdi. Siyosiy boshqaruvning markazlashuvi va iqtisodiy ekspluatatsiya bilan birga, ma'naviy sohada ham izchil transformatsiya yuz berdi.

Mustamlakachilik sharoitida madaniyat siyosiy boshqaruvning vositasiga aylandi. Rossiya ma'muriyati mahalliy madaniy institutlarni bevosita yo'q qilishni emas, balki ularni cheklash va ikkinchi darajaga tushirish yo'lini tanladi. Rasmiy muhitda rus tili ustun mavqega ega bo'ldi. Mahalliy tillarning davlat va boshqaruvdagi o'rni qisqardi. Bu holat madaniy tengsizlikni kuchaytirdi va mahalliy aholi ongida kamsitilish hissini paydo qildi.

Ta'lim sohasidagi siyosat madaniy-ma'naviy transformatsiyaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Rus-tuzem maktablari tashkil etildi. Ularning maqsadi keng qamrovli ma'rifat berish emas, balki mustamlaka apparati uchun sodiq kadrlar tayyorlash edi. O'qitish mazmuni cheklangan bo'lib, mahalliy tarix va madaniyatga yetarli e'tibor berilmadi. An'anaviy maktab va madrasalar esa modernizatsiya qilinmasdan, eskilik ramziga aylantirildi. Bu holat ta'limda ikki yo'nalishli, ziddiyatli muhitni vujudga keltirdi.

Diniy-ma'naviy hayot ham mustamlakachilik ta'siridan chetda qolmadi. Diniy institutlar siyosiy nazorat ostiga olindi. Ulamolar faoliyati cheklab borildi. Din jamiyatni birlashtiruvchi ma'naviy kuch bo'lib qolgan bo'lsa-da, uning ijtimoiy ta'siri zaiflashtirildi. SHu bilan birga, diniy muhitdagi konservativlik mustamlakachilik sharoitida kuchaydi. Bu holat jamiyatda yangilanishga qarshi ichki qarshiliklarni ham yuzaga keltirdi.

Madaniy hayotda shahar va qishloq o'rtasidagi tafovut keskinlashdi. SHaharlarning yangi rus mahallalarida Yevropa madaniyati unsurlari rivojlandi. Teatrlar, klublar va bosmaxonalar asosan rus aholisiga xizmat qildi. Eski shaharlar esa an'anaviy madaniyat doirasida qoldi. Infratuzilma va madaniy xizmatlar teng taqsimlanmadi. Bu tafovut ijtimoiy ajralishni kuchaytirdi.

Matbuot va axborot maydoni ham mustamlakachilik siyosati bilan bog'liq holda shakllandi. Rus tilidagi nashrlar ustunlik qildi. Mahalliy tillardagi nashrlar cheklangan imkoniyatlarga ega bo'ldi. Tsensura qat'iy edi. SHunga qaramay, matbuot jamiyat ongiga ta'sir etuvchi muhim vositaga aylandi. Aynan shu sharoitda mahalliy ziyolilar matbuotning ma'rifiy salohiyatini anglay boshladilar.

Madaniy-ma'naviy hayotdagi inqiroz iqtisodiy tengsizlik bilan chambarchas bog'liq edi. Iqtisodiy qaramlik va kambag'allik ta'lim va madaniyatga kirishni chekladi. Boy qatlamlar nisbatan keng imkoniyatlarga ega bo'ldi. Kambag'allar esa ma'naviy rivojlanishdan chetda qoldi. Bu holat ijtimoiy harakatchanlikni pasaytirdi va madaniy tafovutlarni chuqurlashtirdi.

Ayollar masalasi madaniy-ma'naviy inqirozning eng yaqqol ko'rinishlaridan biri bo'ldi. Mustamlakachilik sharoitida ayollar ta'limi masalasi e'tibordan chetda qoldi. An'anaviy qarashlar saqlanib qoldi. Ayollar ijtimoiy hayotdan cheklab qo'yildi. Bu holat jamiyatning intellektual salohiyatini to'liq ishga solishga to'sqinlik qildi. Keyinchalik aynan shu muammo jadidlar tomonidan faol ko'tarildi.

Madaniy begonalashuv jarayoni jamiyat ongida murakkab holatni yuzaga keltirdi. Bir tomondan, Yevropa madaniyati va ilmiy yutuqlari bilan tanishish imkoniyati paydo bo'ldi. Ikkinchi tomondan, bu jarayon mahalliy qadriyatlarning siqib chiqarilishi bilan kechdi. Natijada jamiyatda o'zlikni yo'qotish xavfi kuchaydi. Milliy o'zlikni saqlash masalasi dolzarb bo'lib qoldi.

Aynan shu murakkab madaniy muhit jadidchilik harakatining shakllanishiga zamin yaratdi. Jadidlar mustamlakachilik ta'sirini faqat salbiy hodisa sifatida emas, balki uyg'onishga undovchi omil sifatida ham ko'rdilar. Ular madaniy yangilanishni milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishga intildilar. Ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni jamiyatni o'zgartirish vositasi sifatida baholadilar.

Jadidlar madaniy-ma'naviy modernizatsiyani jamiyatni inqirozdan chiqarishning asosiy yo'li deb bildilar. Tilni soddalashtirish, adabiyotni yangilash, teatr va sahna san'ati orqali ijtimoiy ongni uyg'otish g'oyalari ilgari surildi.

Mustamlakachilikning madaniy-ma'naviy oqibatlari uzoq muddatli bo'ldi. An'anaviy qadriyatlar sinovdan o'tdi. Jamiyat yangi yo'l izlashga majbur bo'ldi. Bu jarayonda jadidchilik harakati madaniy ko'prik vazifasini bajardi. U an'ana va zamonaviylik o'rtasida muvozanat topishga intildi.

Rossiya mustamlakachilik siyosati Turkistonning madaniy-ma'naviy hayotini chuqur o'zgartirdi. Til, ta'lim, din va madaniyat sohalarida tengsizlik kuchaydi. Ijtimoiy begonalashuv yuzaga keldi. SHu bilan birga, bu jarayon jamiyatda o'zlikni anglash va yangilanish ehtiyojini keskin kuchaytirdi. Aynan shu ehtiyoj jadidchilik harakatining ma'naviy asosini shakllantirdi va uni tarixiy zaruratga aylantirdi.

1.2. An'anaviy ta'lim tizimi va uning inqirozi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi an'anaviy ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy hayotida muhim o'rin egallagan bo'lsa-da, zamon talablari bilan mos kelmay qolgan edi. Ushbu tizim asrlar davomida shakllangan maktab va madrasa institutlariga tayangan bo'lib, ularning asosiy vazifasi diniy bilimlarni uzatishdan iborat edi. Biroq siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar tezlashgan bir davrda bu ta'lim shakli jamiyat ehtiyojlariga javob bera olmadi va chuqur inqiroz holatiga yuz tutdi.

An'anaviy maktablar, asosan, boshlang'ich savod berishga yo'naltirilgan edi. Ularda Qur'on oyatlarini o'qish, yozish va yodlash asosiy mashg'ulot hisoblandi. O'qitish uslubi mexanik yod olishga asoslangan bo'lib, tushunish, tahlil va mustaqil

fikrlashga yetarli e'tibor qaratilmadi. Dars jarayoni qat'iy va o'zgarmas tartibda olib borildi. O'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari inobatga olinmadi. Bu holat ta'lim samaradorligini pasaytirdi.

Madrasalar an'anaviy ta'lim tizimining yuqori bo'g'ini bo'lib, u yerda fiqh, hadis, tafsir, mantiq va falsafa kabi fanlar o'qitildi. Biroq bu fanlar ko'pincha o'rta asrlar darajasida qolib ketdi. Tabiiy fanlar, matematika, geografiya, tarix kabi dunyoviy fanlarga deyarli o'rin berilmadi. Natijada madrasa bitiruvchilari zamonaviy bilim va ko'nikmalardan mahrum bo'lib, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda faol ishtirok eta olmadi.

Ta'lim mazmunidagi bu biryoqlamalik jamiyatning intellektual rivojlanishini chekladi. Ilm-fan va texnika sohasidagi yutuqlar ta'lim jarayoniga kiritilmadi. Tashqi dunyoda sodir bo'layotgan ilmiy va madaniy o'zgarishlar ta'lim muassasalarida aks etmadi. Bu holat Turkiston jamiyatining umumiy rivojlanishdan ortda qolishiga sabab bo'ldi.

An'anaviy ta'lim tizimidagi muammolardan yana biri pedagogik kadrlar masalasi edi. O'qituvchilar asosan diniy bilimlarga ega bo'lib, zamonaviy pedagogik metodlardan bexabar edi. Ustoz-shogird munosabatlari qat'iy ierarxiyaga asoslangan bo'lib, tanqidiy savollar va erkin munozaralar qo'llab-quvvatlanmadi. Bu esa o'quvchilarda tashabbus va ijodkorlikni rivojlantirmadi.

Ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi ham nihoyatda zaif edi. Maktab va madrasalarda darsliklar kam bo'ldi. O'quv qurollari yetishmadi. Binolar ko'pincha nosoz va tor edi. Ta'lim jarayoni uchun qulay sharoitlar yaratilmagan edi. Bu holat ta'lim sifati va qamroviga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

An'anaviy ta'lim tizimi ijtimoiy jihatdan ham cheklangan edi. Ta'lim asosan erkaklar uchun mo'ljallandi. Ayollarning ta'lim olishi deyarli mumkin emas edi. Bu holat jamiyatning yarmidan ko'p salohiyatining rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Savodsizlik darajasi yuqori bo'lib qoldi. Ayollar masalasi keyinchalik jadidlar tomonidan ko'tarilgan muhim ijtimoiy muammoga aylandi.

Ta'lim tizimining inqirozi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq edi. Rossiya mustamlakachilik siyosati an'anaviy ta'limni modernizatsiya qilishga qiziqish bildirmadi. Aksincha, u ta'lim tizimining zaifligidan o'z manfaatlari yo'lida foydalandi. Savodsiz va siyosiy ongi past aholi mustamlaka boshqaruvi uchun qulay muhit yaratdi.

Jamiyatda ta'limga bo'lgan munosabat ham murakkab edi. An'anaviy qarashlar yangilikka qarshi turdi. Dunyoviy fanlar va yangi usullar shubha bilan qabul qilindi. Bu holat ta'lim islohotlarini amalga oshirishni yanada qiyinlashtirdi. Ta'lim tizimi ichki qarshiliklar tufayli ham inqirozga yuz tutdi.

SHu bilan birga, an'anaviy ta'lim tizimi jamiyatda ma'lum ijobiy vazifalarni ham bajarganini inkor etib bo'lmaydi. U diniy bilimlarni saqlab qoldi. Ma'naviy

qadriyatlarining uzatilishida muhim rol o'ynadi. Biroq bu vazifalar yangi davr talablarini to'liq qondira olmadi. Jamiyatni modernizatsiya qilish uchun bu yetarli emas edi.

An'anaviy ta'lim tizimining inqirozi jamiyat ongida keskin ehtiyojni yuzaga keltirdi. Bilimli, zamonaviy fikrlovchi kadrlar yetishmasligi aniq sezildi. Ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal etish uchun yangi bilimlar zarur edi. Ta'lim orqali jamiyatni o'zgartirish g'oyasi shakllana boshladi.

Aynan shu sharoitda jadidchilik harakati vujudga keldi. Jadidlar ta'lim tizimini isloh qilishni jamiyatni yangilashning asosiy sharti deb bildilar. Ular an'anaviy ta'limdagi muammolarni ochiq tanqid qildilar. Yangi usul maktablarini joriy etish, dunyoviy fanlarni o'qitish, pedagogik metodlarni yangilash g'oyalarini ilgari surdilar.

XIX asr oxirida Turkistondagi an'anaviy ta'lim tizimi chuqur inqiroz holatida edi. Ta'lim mazmuni va uslubi zamon talablariga javob bermadi. Savodsizlik, intellektual turg'unlik va ijtimoiy cheklanishlar kuchaydi. Bu inqiroz jamiyatni yangilash zaruratini keskinlashtirdi. Jadidchilik harakati aynan shu ta'lim inqiroziga berilgan tarixiy va ma'rifiy javob sifatida shakllandi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi an'anaviy ta'lim tizimining mazmuni asosan maktab va madrasalarda olib borilgan o'quv jarayoni bilan belgilanar edi. Bu muassasalar asrlar davomida jamiyatning diniy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirib kelgan bo'lsa-da, davr talablari keskin o'zgargan sharoitda ularning o'quv mazmuni yangilanmadi. Natijada ta'lim mazmuni jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish ehtiyojlariga mos kelmay qoldi.

An'anaviy maktablar ta'lim tizimining boshlang'ich bo'g'ini hisoblangan. Ularning asosiy vazifasi bolalarga savod chiqarish va diniy bilimlarning ibtidosini berishdan iborat edi. O'quv mazmunining markazida Qur'on oyatlarini o'qish va yodlash turardi. Arab yozuvi asosida o'qish va yozish ko'nikmalari shakllantirilgan bo'lsa-da, bu jarayon ko'pincha mazmunni tushunishsiz amalga oshirildi. O'quvchilar matnni yod olar, ammo uning ma'nosini tahlil qilishga o'rgatilmas edi.

Maktablarda o'qitiladigan fanlar juda cheklangan bo'lib, ular asosan diniy-axloqiy yo'nalishga ega edi. Iqtisod, tabiatshunoslik, tarix yoki geografiya kabi fanlarga deyarli o'rin berilmadi. Agar ayrim joylarda hisob-kitob o'rgatilgan bo'lsa ham, bu amaliy hayot bilan bog'lanmagan holda olib borildi. O'quv mazmunining bunday torligi o'quvchilarning dunyoqarashini cheklab qo'ydi.

O'qitish usullari ham o'quv mazmunining samarasizligiga ta'sir ko'rsatdi. Dars jarayoni yodlashga asoslangan bo'lib, savol-javob, bahs va muhokama kabi metodlar qo'llanilmadi. O'quvchilar faolligi emas, itoatkorligi muhim hisoblandi. Bu holat mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil ko'nikmalarining shakllanishiga to'sqinlik qildi.

Madrasalar ta'lim tizimining yuqori bosqichi bo'lib, u yerda diniy mutaxassislar tayyorlandi. Madrasa o'quv mazmuni fiqh, tafsir, hadis, aqida, mantiq va arab tili kabi fanlarga tayangan edi. Ushbu fanlar diniy bilimlar nuqtayi nazaridan muhim bo'lsa-da, ularning o'qitilishi ko'pincha sxolastik xarakter kasb etdi. Asarlar sharhlari va sharhlarning sharhlari o'rganildi. Yangi ilmiy yondashuvlar e'tibordan chetda qoldi.

Madrasalarda tabiiy va ijtimoiy fanlarga munosabat sust edi. Astronomiya, matematika yoki tibbiyot kabi fanlar ilgari islom sivilizatsiyasida muhim o'rin tutgan bo'lsa-da, XIX asrga kelib bu fanlar o'quv dasturlaridan deyarli siqib chiqarildi. Natijada madrasa bitiruvchilari zamonaviy fan va texnika yutuqlaridan bexabar holda jamiyatga kirib keldi.

O'quv mazmunidagi yana bir muhim muammo tillar masalasi bilan bog'liq edi. Ta'lim asosan arab tiliga tayangan bo'lib, mahalliy tillarda o'qitish keng yo'lga qo'yilmadi. Bu holat bilimlarning keng ommaga yetib borishini chekladi. O'quvchilar ko'pincha matnni tushunmasdan yod oldilar. Natijada bilimlar yuzaki va amaliyotdan uzilgan holda qoldi.

Madrasa va maktablarda o'qitiladigan axloqiy-ta'limiy mazmun ham muhim ahamiyatga ega edi. Unda itoat, sabr, taqdirga bo'ysunish kabi tushunchalar ustun bo'ldi. Ijtimoiy faollik, tashabbus va yangilikka intilish kabi fazilatlar kam targ'ib qilindi. Bu holat jamiyatda passivlikni kuchaytirdi va ijtimoiy ongning turg'unlashuviga olib keldi.

Ta'lim mazmunining ijtimoiy qamrovi ham cheklangan edi. Maktab va madrasalar asosan erkaklar uchun mo'ljallandi. Ayollarning ta'lim olishi istisno holatlar bilan cheklangan bo'ldi. Bu holat jamiyatning yarmidan ko'p a'zolarining bilimdan chetda qolishiga olib keldi. Savodsizlik darajasi yuqori bo'lib qoldi.

Rossiya mustamlakachilik siyosati sharoitida an'anaviy ta'lim mazmuni yanada inqirozga yuz tutdi. Mustamlaka ma'muriyati bu tizimni modernizatsiya qilishdan manfaatdor bo'lmadi. Aksincha, savodsiz va siyosiy ongi past jamiyat mustamlaka boshqaruvi uchun qulay muhit yaratdi. Ta'lim mazmunining zaifligi jamiyatning mustamlakachilikka qarshi ongli qarshilik ko'rsatish imkoniyatini chekladi.

Biroq an'anaviy ta'lim tizimini to'liq inkor etib bo'lmaydi. Maktab va madrasalar ma'lum darajada diniy savodxonlikni ta'minladi. Axloqiy qadriyatlarining uzatilishida muhim rol o'ynadi. Lekin bu mazmun yangi davr ehtiyojlarini qondira olmadi. Jamiyatni modernizatsiya qilish uchun bu yetarli emas edi.

O'quv mazmunining eskirganligi mahalliy ziyolilar tomonidan tobora chuqurroq anglana boshladi. Ular ta'limni jamiyatni o'zgartirishning asosiy vositasi sifatida ko'rdilar. An'anaviy ta'lim mazmunini tanqid qilish jadidchilik

tafakkurining shakllanishida muhim o'rin tutdi. Jadidlar ta'limga dunyoviy fanlarni kiritish, o'qitish tilini soddalashtirish va mazmunni hayot bilan bog'lash zarurligini ilgari surdilar.

XIX asr oxirida Turkistondagi madrasa va maktablarning o'quv mazmuni tor, biryoqlama va zamon talablariga mos kelmas edi. Diniy fanlar ustunligi, dunyoviy bilimlarning yetishmasligi va o'qitish usullarining eskirganligi ta'lim tizimini inqirozga olib keldi. Bu holat jamiyatni yangilash ehtiyojini kuchaytirdi va jadidchilik harakatining ta'limiy asoslarini shakllantirdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi an'anaviy ta'lim tizimining inqirozi nafaqat o'quv mazmuni, balki o'qitish uslublarining eskirib qolganligi bilan ham bevosita bog'liq edi. Ta'lim jarayonida qo'llanilgan metodlar asrlar davomida deyarli o'zgarmagan bo'lib, ular yangi ijtimoiy-siyosiy va madaniy sharoitlarga mos kelmadi. Natijada ta'lim jamiyat ehtiyojlariga javob bera olmay qoldi.

An'anaviy maktab va madrasalarda asosiy o'qitish usuli yodlashga tayangan edi. O'quvchilar matnni mazmunini tushunmasdan, mexanik ravishda yod olishga majbur bo'ldilar. Bu usul bilimni chuqur o'zlashtirishga emas, balki xotirani band etishga xizmat qildi. Tushunish, tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi intellektual faoliyat shakllari rivojlantirilmadi. Natijada bilim yuzaki va amaliy hayotdan uzilgan holda qoldi.

O'qitish jarayonida o'quvchi shaxsiga yetarli e'tibor qaratilmadi. Ta'lim ustoz markazida olib borildi. O'quvchi faqat tinglovchi va itoatkor rolida bo'ldi. Uning savol berishi, fikr bildirish yoki bahslashishi qo'llab-quvvatlanmadi. Bu holat o'quvchilarda tashabbus va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirmadi. Ta'lim jarayoni biryoqlama tus oldi.

Pedagogik muloqotda qat'iy ierarxiya hukmron edi. Ustozning so'zi mutlaq haqiqat sifatida qabul qilindi. Tanqidiy yondashuv va muhokama madaniyati shakllanmadi. Bu holat ilmiy tafakkur rivojiga to'sqinlik qildi. O'quvchilar yangi g'oyalarni qabul qilishdan ko'ra, mavjud qarashlarni takrorlashga o'rgatildi.

Ta'limdagi uslubiy eskirishning yana bir muhim jihati o'qitish shakllarining torligi edi. Darslar asosan bir xil tartibda o'tdi. Ko'rgazmali vositalar, tajribalar va amaliy mashg'ulotlar qo'llanilmadi. O'qitish real hayot bilan bog'lanmadi. Natijada o'quvchilarda bilimning amaliy qiymati haqida tushuncha shakllanmadi.

Baholash tizimi ham eskirgan edi. O'quvchilarning bilim darajasi asosan yodlangan matn hajmi bilan o'lchandi. Tushunish, qo'llash va tahlil qilish qobiliyatlari baholanmadi. Bu holat o'quvchilarni faqat yod olishga undadi. Ta'limning sifati emas, shakli ko'rsatkichlar muhim bo'lib qoldi.

Pedagog kadrlar tayyorlash tizimi ham zamon talablariga javob bermadi. O'qituvchilar asosan an'anaviy diniy bilimlarga ega bo'lib, yangi pedagogik metodlardan bexabar edilar. Ular o'zlari o'qigan uslublarni takrorladilar. Pedagogik

tajriba almashinuvi va malaka oshirish mexanizmlari mavjud emas edi. Bu holat ta'lim sifatini izchil yaxshilashga imkon bermadi.

Ta'limdagi uslubiy eskirish ijtimoiy muhit bilan ham bog'liq edi. Jamiyatda an'anaga haddan tashqari yopishib olish holati mavjud edi. Yangilikka shubha bilan qaraldi. Dunyoviy fanlar va yangi usullar "bid'at" sifatida baholandi. Bu holat ta'lim islohotlariga qarshilikni kuchaytirdi. Ta'lim tizimi ichki qarshiliklar tufayli ham turg'unlashdi.

Rossiya mustamlakachilik sharoitida bu uslubiy eskirish yanada chuqurlashdi. Mustamlaka ma'muriyati an'anaviy ta'limni isloh qilishdan manfaatdor bo'lmadi. Aksincha, eski uslublar saqlanib qolishi siyosiy jihatdan qulay edi. Savodsiz va tanqidiy fikrlashdan yiroq jamiyatni boshqarish osonroq bo'ldi. Bu holat ta'limdagi turg'unlikni yanada mustahkamladi.

Ta'limdagi uslubiy eskirish jamiyatning intellektual rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ilmiy tafakkur shakllanmadi. Yangi g'oyalar va tashabbuslar uchun muhit yaratilmagan edi. Jamiyatda passivlik va bo'ysunish kayfiyati ustun bo'ldi. Bu holat ijtimoiy va siyosiy taraqqiyotga to'sqinlik qildi.

Biroq ushbu muammolarni anglash jarayoni ham aynan shu davrda boshlandi. Ilg'or fikrli ziyolilar ta'limdagi uslubiy kamchiliklarni tanqid qila boshladilar. Ular ta'lim jarayonida tushunishga asoslangan o'qitish, ko'rgazmalilik, amaliy mashg'ulotlar va o'quvchi faolligini oshirish zarurligini ilgari surdilar. Bu qarashlar jadidchilik tafakkurining shakllanishida muhim rol o'ynadi.

Jadidlar an'anaviy ta'limdagi uslubiy eskirishni jamiyat inqirozining asosiy sabablaridan biri deb baholadilar. Ular yangi usul maktablarini tashkil etish orqali o'qitish metodlarini tubdan yangilashga intildilar. Tovush asosida savod o'rgatish, darsliklar yaratish va dunyoviy fanlarni joriy etish g'oyalari aynan shu muammolarga javob edi.

Turkistondagi an'anaviy ta'lim tizimida uslubiy eskirish chuqur ildiz otgan edi. Yodlashga asoslangan o'qitish, o'quvchi faolligining yo'qligi va pedagogik yangiliklarga yopiq munosabat ta'limni samarasiz qildi. Bu holat jamiyatni modernizatsiya qilish ehtiyojini kuchaytirdi. Jadidchilik harakati aynan shu uslubiy inqirozga qarshi ma'rifiy javob sifatida shakllandi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda an'anaviy ta'lim tizimining inqirozi jamiyat hayotiga chuqur va ko'p qirrali ijtimoiy oqibatlar keltirib chiqardi. Ta'lim mazmuni va uslubining eskirishi, savodsizlikning keng tarqalishi hamda zamonaviy bilimlarning yetishmasligi jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini keskin sekinlashtirdi. Ta'lim inqirozi alohida soha muammosi bo'lib qolmadi. U butun ijtimoiy tizimga ta'sir ko'rsatdi.

Eng avvalo, ta'lim inqirozi ijtimoiy ongning turg'unlashuviga olib keldi. Aholining katta qismi savodsiz yoki cheklangan bilimga ega edi. Tanqidiy fikrlash,

tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalari rivojlanmadi. Natijada jamiyat tashqi dunyoda yuz berayotgan siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni anglay olmadi. Bu holat tarixiy jarayonlardan ortda qolishga sabab bo'ldi.

Ta'lim inqirozi ijtimoiy passivlikni kuchaytirdi. Bilimsizlik odamlarni mavjud tartibni tanqid qilmasdan qabul qilishga undadi. Mustamlakachilik sharoitida bu holat ayniqsa xavfli edi. Aholi o'z huquqlari va manfaatlarini himoya qilish qobiliyatidan mahrum bo'ldi. Siyosiy jarayonlarda ishtirok etish ehtiyoji shakllanmadi. Jamiyat boshqaruvdan begonalashdi.

Ijtimoiy adolatsizlikning chuqurlashuvida ham ta'lim inqirozi muhim rol o'ynadi. Bilim va ma'lumotga ega bo'lgan tor doiradagi qatlam jamiyatda ustun mavqega ega bo'ldi. Aksariyat aholi esa imkoniyatlardan chetda qoldi. Ta'lim ijtimoiy harakatchanlik vositasi bo'la olmadi. Ijtimoiy tabaqalanish mustahkamlandi. Boylik va hokimiyat bilim emas, kelib chiqish va aloqalar orqali taqsimlandi.

Ta'limdagi inqiroz iqtisodiy rivojlanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Zamonaviy bilim va malakaga ega kadrlar yetishmadi. Hunarmandchilik va dehqonchilik eskicha usullarda olib borildi. Texnik yangiliklarni o'zlashtirish imkoniyati cheklangan edi. Natijada mehnat unumdorligi past bo'lib qoldi. Jamiyat iqtisodiy jihatdan mustamlakaga qaram bo'lib qoldi.

Ta'lim tizimining zaifligi milliy ziyolilar qatlamining shakllanishini sekinlashtirdi. Ilg'or fikrli shaxslar kam bo'ldi. Jamiyatda yetakchilik qila oladigan, zamonaviy bilimga ega intellektual kuch yetishmadi. Bu holat milliy uyg'onish jarayonlarini kechiktirdi. Ijtimoiy tashabbus sust bo'ldi.

Ayollar ta'limdan chetda qolganligi ta'lim inqirozining eng og'ir ijtimoiy oqibatlaridan biri edi. Ayollarning savodsizligi oilaviy tarbiya sifatiga ta'sir ko'rsatdi. Bolalar ta'limiga bo'lgan munosabat sust bo'ldi. Jamiyatning yarmi ijtimoiy va madaniy rivojlanishdan chetda qoldi. Bu holat ijtimoiy taraqqiyotni bir tomonlama va notekis qildi.

Ta'lim inqirozi madaniy hayotda ham turg'unlikni yuzaga keltirdi. Adabiyot, san'at va matbuot keng ommaga yetib bormadi. Ommaviy madaniy muloqot shakllanmadi. Og'zaki an'ana ustun bo'lib qoldi. Yozma madaniyat rivojlanmadi. Bu holat ijtimoiy fikr almashinuvini chekladi.

Diniy-ma'naviy sohada ham salbiy oqibatlar kuzatildi. Bilimsizlik diniy dogmatizmni kuchaytirdi. Din ma'naviy taraqqiyot vositasi bo'lish o'rniga, ko'pincha yangilikka qarshi kuch sifatida namoyon bo'ldi. Diniy bilimlar zamonaviy tafakkur bilan uyg'unlashmadi. Bu holat jamiyatda ichki ziddiyatlarni kuchaytirdi.

Ta'lim inqirozi mustamlakachilik siyosati bilan uzviy bog'liq holda ijtimoiy qaramlikni mustahkamladi. Savodsiz jamiyatni boshqarish oson edi. Mustamlaka

ma'muriyati ta'limning zaifligidan o'z manfaatlari yo'lida foydalandi. Bilim va axborotga cheklangan kirish siyosiy nazoratni kuchaytirdi. Jamiyat o'z taqdirini mustaqil belgilash imkoniyatidan mahrum bo'ldi.

Ijtimoiy axloq va mehnat madaniyatiga ham ta'lim inqirozi salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mas'uliyat, tashabbus va intizom yetarli darajada shakllanmadi. Kasbiy madaniyat rivojlanmadi. Mehnat jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida anglanmadi. Bu holat iqtisodiy va ijtimoiy inqirozni yanada chuqurlashtirdi.

Biroq ta'lim inqirozi jamiyatda muayyan uyg'onish ehtiyojini ham yuzaga keltirdi. Ilg'or fikrli shaxslar mavjud muammolarni chuqur anglay boshladilar. Ular ta'limni jamiyatni qutqarishning asosiy vositasi sifatida ko'rdilar. Ta'lim inqirozi tanqidiy tafakkur uchun turtki bo'ldi. Aynan shu jarayon jadidchilik harakatining ijtimoiy ildizlarini mustahkamladi.

Jadidlar ta'lim inqirozining ijtimoiy oqibatlarini ochiq ko'rsatdilar. Savodsizlikni millatning eng katta fojiasi sifatida baholadilar. Ular yangi usul maktablari orqali jamiyatni uyg'otishni maqsad qildilar. Ta'limni ijtimoiy adolat, iqtisodiy taraqqiyot va milliy uyg'onishning asosi deb bildilar.

Turkistondagi ta'lim inqirozi jamiyat hayotining barcha sohalariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ijtimoiy ong turg'unlashdi. Ijtimoiy tengsizlik kuchaydi. Iqtisodiy va madaniy rivojlanish sekinlashdi. Jamiyat mustamlakachilik sharoitida zaif holatga tushib qoldi. Aynan shu og'ir ijtimoiy oqibatlar jadidchilik harakatining paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun muhim tarixiy zaruratni yuzaga keltirdi.

1.3. Jadidchilik g'oyalarining paydo bo'lishiga ichki va tashqi omillar

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik g'oyalarining paydo bo'lishi tasodifiy jarayon emas edi. Bu hodisa jamiyatning ichki rivojlanish ehtiyojlari, ijtimoiy inqiroz holati va an'anaviy tuzilmalarning zamon talablariga javob bermay qolishi bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Jadidchilik, avvalo, jamiyat ichida shakllangan muammolarga javob sifatida vujudga keldi.

Ichki omillarning eng muhimlaridan biri ta'lim tizimidagi chuqur inqiroz edi. An'anaviy maktab va madrasalar zamonaviy bilim berish imkoniyatidan mahrum bo'lib qoldi. Ta'lim mazmuni va uslubi jamiyat ehtiyojlariga mos kelmadi. Savodsizlik darajasi yuqori bo'lib qoldi. Bilim va ilm-fanga bo'lgan munosabat yuzaki tus oldi. Bu holat jamiyatning ilg'or vakillarida keskin norozilik uyg'otdi va ta'limni isloh qilish g'oyasini tug'dirdi.

Ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlik jadidchilik g'oyalarining shakllanishiga kuchli turtki bo'ldi. Jamiyat qatlamlari o'rtasidagi tafovut chuqurlashdi. Boylik va hokimiyat tor doiradagi shaxslar qo'lida jamlandi. Keng omma iqtisodiy va siyosiy jihatdan qaram holga tushdi. Qonun ustuvorligi amalda ishlamadi. Bu holat ijtimoiy adolat masalasini dolzarb muammoga aylantirdi.

Mahalliy boshqaruv tizimining zaifligi ham ichki omillardan biri edi. Mahalliy hokimiyat aholining ehtiyojlariga javob bera olmadi. Mansabdorlarning suiiste'mollari keng tarqaldi. Aholining hokimiyatga bo'lgan ishonchi susaydi. Siyosiy befarqlik kuchaydi. SHu bilan birga, jamiyatda boshqaruvni isloh qilish zarurati tobora aniqroq sezila boshladi.

Ma'naviy sohadagi turg'unlik jadidchilik g'oyalarining paydo bo'lishida muhim rol o'ynadi. Diniy qarashlar ko'pincha dogmatik shaklga ega bo'lib, yangilikka qarshi turdi. Din jamiyatni rivojlantiruvchi kuchga aylana olmadi. Bu holat ilmiy tafakkur va ijodiy yondashuvning rivojlanishini chekladi. Ilg'or fikrli ziyolilar din va ilm o'rtasidagi muvozanatni tiklash zarurligini angladilar.

Milliy o'zlikni anglash jarayoni ham jadidchilik g'oyalarining ichki manbalaridan biri bo'ldi. Mustamlakachilik sharoitida mahalliy aholi o'zining milliy mavqei pasayib borayotganini his qildi. Til, madaniyat va an'analar kamsitildi. Bu holat milliy g'urur va o'zlikni himoya qilish ehtiyojini kuchaytirdi. Jadidlar milliy uyg'onishni ma'rifat orqali amalga oshirishni maqsad qildilar.

SHahar muhitida shakllangan yangi ijtimoiy guruhlar ham jadidchilik g'oyalarining ichki tayanchiga aylandi. Savdogarlar, hunarmandlar va o'qimishli shaxslar an'anaviy tuzilmadan nisbatan mustaqil bo'lib, yangilikka ochiq edilar. Ular iqtisodiy va madaniy o'zgarishlardan manfaatdor edilar. Bu qatlam jadidchilik g'oyalarini qo'llab-quvvatladi.

Axborot almashinuvi va matbuotga ehtiyojning ortishi ham ichki omil sifatida namoyon bo'ldi. Jamiyatda o'z muammolarini muhokama qilish, fikr almashish ehtiyoji kuchaydi. Og'zaki an'ana bu ehtiyojni qondira olmadi. Yozma madaniyat va matbuot zarurati sezildi. Bu ehtiyoj jadid matbuotining paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

Ichki omillar orasida shaxsiy tashabbus va ziyolilarning mas'uliyati alohida o'rin tutdi. Mahalliy ziyolilar jamiyat taqdiriga befarq bo'lib qola olmadilar. Ular mavjud muammolarni tahlil qildilar. Jamiyatni isloh qilish yo'llarini izladilar. Jadidchilik ana shu ongli intellektual faoliyat natijasida shakllandi.

jadidchilik g'oyalarining paydo bo'lishiga ichki omillar hal qiluvchi rol o'ynadi. Ta'lim inqirozi, ijtimoiy adolatsizlik, boshqaruvdagi muammolar, ma'naviy turg'unlik va milliy o'zlikni anglash jarayoni jadidchilikning ijtimoiy zaminini shakllantirdi. Jadidchilik jamiyatning ichki ehtiyojlariga berilgan tarixiy javob bo'lib, u Turkistonni modernizatsiya qilish yo'lidagi ongli harakat sifatida maydonga chiqdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik g'oyalarining shakllanishida mahalliy ziyolilar tafakkuridagi yangilanish hal qiluvchi omillardan biri bo'ldi. Bu yangilanish jamiyatning ichki inqirozi, ta'lim va boshqaruvdagi muammolar, madaniy-ma'naviy turg'unlik sharoitida yuzaga keldi. Mahalliy

ziyolilar mavjud holatni chuqur tahlil qildilar va jamiyatni yangilash zarurligini angladilar. Ularning tafakkuridagi burilish jadidchilikning intellektual asosini yaratdi.

Mahalliy ziyolilar an'anaviy dunyoqarash doirasidan chiqishga intila boshladilar. Ular jamiyatdagi muammolarni faqat taqdir yoki ilohiy iroda bilan izohlash yetarli emasligini tushundilar. Ijtimoiy muammolarning ildizi inson faoliyati, boshqaruv tizimi va ta'lim sifati bilan bog'liq ekanini anglash kuchaydi. Bu yondashuv tafakkurda sabab–oqibat aloqalarini izlashga asoslangan yangi fikrlash uslubini shakllantirdi.

Ziyolilar tafakkuridagi yangilanishning markazida ta'lim masalasi turdi. Ular savodsizlikni jamiyatning eng katta muammosi sifatida baholadilar. An'anaviy maktab va madrasalardagi ta'lim mazmuni va uslubini tanqid qildilar. Bilim faqat diniy doira bilan cheklanmasligi, dunyoviy fanlar ham o'qitilishi zarurligini ilgari surdilar. Ta'lim orqali jamiyatni uyg'otish g'oyasi ziyolilar tafakkurining asosiy yo'nalishiga aylandi.

Mahalliy ziyolilar ilm-fanga munosabatni qayta ko'rib chiqdilar. Ilmni faqat diniy bilimlar majmui sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi kuch sifatida anglay boshladilar. Ular ilm va dinni qarama-qarshi qo'ymasdan, ularni uyg'unlashtirishga intildilar. Din ma'naviy asos bo'lib qolishi, ilm esa hayotni tartibga soluvchi vosita bo'lishi kerak degan qarash shakllandi.

Tafakkurdagi yangilanish ijtimoiy adolat masalasiga munosabatda ham namoyon bo'ldi. Ziyolilar jamiyatdagi tengsizlikni tabiiy holat sifatida qabul qilishdan voz kecha boshladilar. Ular adolatli boshqaruv, qonun ustuvorligi va mansabdorlarning mas'uliyati haqida fikr yuritdilar. Hokimiyat xalq manfaatlariga xizmat qilishi kerak degan g'oya shakllandi. Bu qarashlar jadidchilikning siyosiy-ma'naviy poydevorini mustahkamladi.

Milliy o'zlik masalasi mahalliy ziyolilar tafakkuridagi yangilanishning muhim jihati bo'ldi. Mustamlakachilik sharoitida ular millatning til, madaniyat va tarix orqali yashashini angladilar. Milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirish ma'rifat bilan bog'liq ekanini tushundilar. SHu sababli ona tilida ta'lim, milliy adabiyot va madaniyatni rivojlantirish g'oyalari ilgari surildi.

Ziyolilar tafakkuridagi yangilanish shaxs masalasiga bo'lgan munosabatda ham aks etdi. An'anaviy qarashlarda shaxs jamiyatga bo'ysunuvchi unsur sifatida talqin qilingan bo'lsa, yangi qarashlarda shaxs jamiyat taraqqiyotining faol subyekti sifatida ko'rila boshlandi. Insonning fikrlash erkinligi, mas'uliyati va tashabbusi muhim ahamiyat kasb etdi. Bu yondashuv jadidlarning tarbiyaviy qarashlarida muhim o'rin egalladi.

Mahalliy ziyolilar ayollar masalasiga ham yangicha yondashdilar. Ular ayollarning savodsizligi jamiyatning umumiy rivojiga to'sqinlik qilayotganini

angladilar. Ayollar ta'limi va ijtimoiy hayotdagi faolligi jamiyat taraqqiyotining sharti sifatida ko'ri-la boshladi. Bu qarash o'sha davr sharoitida jasoratli va ilg'or fikr edi. Ziyolilar tafakkuridagi bu yangilanish keyinchalik jadidlar faoliyatida muhim yo'nalishga aylandi.

Axborot va matbuotga munosabat ham o'zgardi. Ziyolilar og'zaki an'ana jamiyat ehtiyojlarini qondira olmayotganini tushundilar. Yozma madaniyat, gazeta va jurnallar orqali fikr tarqatish zarur deb topildi. Matbuot jamiyatni uyg'otish, muammolarni ochiq muhokama qilish vositasi sifatida baholandi. Bu tafakkuriy burilish jadid matbuotining vujudga kelishiga zamin yaratdi.

Mahalliy ziyolilar tafakkuridagi yangilanish tanqidiy yondashuv bilan tavsiflandi. Ular jamiyatdagi kamchiliklarni ochiq ayta boshladilar. An'anani mutlaq qadriyat sifatida emas, balki rivojlanishga to'sqinlik qilsa, qayta ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan hodisa sifatida talqin etdilar. Bu yondashuv jadidchilikning islohotchi ruhini belgiladi.

Ziyolilar tafakkuridagi yangilanish shaxsiy mas'uliyat hissi bilan ham bog'liq edi. Ular jamiyat muammolarini faqat tashqi omillar bilan izohlashdan voz kehdilar. Millatning orqada qolishida ichki omillar, jumladan, bilim yetishmasligi va befarqlik muhim rol o'ynayotganini tan oldilar. SHu sababli o'z faoliyatlarini ma'rifat tarqatishga bag'ishladilar.

Bu yangilangan tafakkur yakka shaxslar doirasida qolib ketmadi. U jamiyatda asta-sekin tarqala boshladi. Yangi qarashlar ta'lim, adabiyot, matbuot va madaniyat orqali keng ommaga yetib bordi. Natijada jadidchilik harakati uchun intellektual muhit shakllandi.

mahalliy ziyolilar tafakkuridagi yangilanish jadidchilik g'oyalarining paydo bo'lishida markaziy o'rin tutdi. Bu yangilanish an'anaviy qarashlardan tanqidiy tafakkurga o'tish, ilm-fan va ma'rifatga tayanish, milliy o'zlikni anglash va shaxs mas'uliyatini oshirish bilan tavsiflandi. Jadidchilik aynan shu yangilangan tafakkurning tarixiy ifodasi sifatida vujudga keldi va Turkiston jamiyatini modernizatsiya qilish yo'lida muhim rol o'ynadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy adolatsizlik chuqur ildiz otgan muammo sifatida namoyon bo'ldi. Bu holat iqtisodiy qaramlik, siyosiy cheklanishlar, ta'limdagi turg'unlik va madaniy tengsizlik bilan uzviy bog'liq edi. Ana shunday sharoitda mahalliy ziyolilar ijtimoiy adolatsizlikni anglash, tahlil qilish va unga qarshi intellektual munosabat bildirish yo'liga o'tdilar. Bu munosabat jadidchilik g'oyalarining muhim ichki manbalaridan biriga aylandi.

Ijtimoiy adolatsizlik, avvalo, jamiyat qatlamlari o'rtasidagi keskin tafovutda namoyon bo'ldi. Boylar va kambag'allar o'rtasidagi farq chuqurlashdi. Yer, mol-mulk va hokimiyat tor doiradagi shaxslar qo'lida jamlandi. Keng omma iqtisodiy va

huquqiy jihatdan zaif holatga tushdi. Bu holat ziyolilar tafakkurida adolat masalasini markaziy muammoga aylantirdi.

Ziyolilar adolatsizlikni tasodifiy hodisa emas, balki tizimli muammo sifatida baholadilar. Ular ijtimoiy tengsizlikning sabablari boshqaruv tizimi, soliq siyosati, yer munosabatlari va ta'limdagi cheklanishlar bilan bog'liq ekanini ko'rsatdilar. SHu tariqa adolatsizlikka sabab bo'layotgan omillarni ochib berishga intildilar. Bu yondashuv tanqidiy tafakkurning kuchayganini ko'rsatdi.

Intellectual munosabatning muhim jihati adolat tushunchasining qayta talqin qilinishi bo'ldi. An'anaviy qarashlarda adolat ko'pincha taqdir va ilohiy iroda bilan bog'lab izohlangan edi. Yangi qarashlarda esa adolat ijtimoiy munosabatlar, qonun va boshqaruv bilan uzviy aloqada talqin qilindi. Ziyolilar adolatni insonlar tomonidan ta'minlanishi lozim bo'lgan ijtimoiy qadriyat sifatida ko'rdilar.

Mahalliy ziyolilar ijtimoiy adolatsizlikni ma'rifat bilan bog'liq holda tahlil qildilar. Ular savodsizlik va bilim yetishmasligi adolatsizlikni kuchaytirayotganini angladilar. Bilimsiz jamiyat o'z huquqlarini himoya qila olmaydi. SHu sababli ta'limni adolatga erishishning asosiy vositasi deb bildilar. Ma'rifatli inson adolatsizlikni tan olmasligi kerak degan qarash shakllandi.

Ziyolilar ijtimoiy adolatsizlikni tanqid qilishda axloqiy mezonlarga tayandilar. Ular mansabdorlarning suiiste'mollari, poraxo'rlik va zulmni ochiq qoraladilar. Hokimiyatning xalq manfaatlariga zid faoliyati axloqiy jihatdan ham qabul qilib bo'lmas holat sifatida baholandi. Bu tanqidlar jamiyatda axloqiy uyg'onishga xizmat qildi.

Ijtimoiy adolatsizlikka qarshi intellektual munosabat matbuot orqali keng yoyildi. Gazeta va jurnallarda jamiyatdagi tengsizlik, kambag'allik va zulm haqida maqolalar chop etildi. Bu nashrlar muammolarni ochiq muhokama qilish maydoniga aylandi. Ziyolilar fikrni ommaga yetkazish orqali ijtimoiy ongni o'zgartirishga intildilar.

Adolatsizlikka qarshi munosabat milliy o'zlikni anglash bilan ham bog'liq edi. Mustamlakachilik sharoitida ijtimoiy tengsizlik milliy kamsitilish bilan qo'shilib ketdi. Mahalliy aholi o'zini ikkinchi darajali inson sifatida his qila boshladi. Ziyolilar bu holatni qabul qilib bo'lmas deb baholadilar. Ular milliy qadriyatni tiklash adolatli jamiyat qurish bilan bog'liq ekanini ta'kidladilar.

Ayollar masalasi ham ijtimoiy adolatsizlikning muhim ko'rinishi sifatida talqin qilindi. Ayollarning ta'lim va ijtimoiy hayotdan chetlatilishi jamiyatdagi tengsizlikni yanada kuchaytirayotgan omil sifatida ko'rildi. Ziyolilar ayollar savodsizligi jamiyatning umumiy adolatsiz tuzilmasini mustahkamlab turayotganini angladilar. SHu bois ayollar ta'limi adolatga erishishning muhim sharti sifatida baholandi.

Intellectual munosabatning yana bir jihati adolat va qonun o'rtasidagi bog'liqlikni anglash bo'ldi. Ziyolilar qonun ustuvorligi bo'lmagan jamiyatda adolat qaror topmasligini ta'kidladilar. Qonun hamma uchun teng bo'lishi kerak degan g'oya ilgari surildi. Bu qarash jadidchilikning siyosiy-falsafiy asoslarini mustahkamladi.

Ijtimoiy adolatsizlikka qarshi intellectual munosabat zo'ravonlik va keskin qarshilik shaklini olmadi. Ziyolilar islohotchi yo'lni tanladilar. Ular jamiyatni keskin to'qnashuvlar orqali emas, balki ma'rifat, tarbiya va ongini o'zgartirish orqali adolat sari olib borishni maqsad qildilar. Bu yondashuv jadidchilikning o'ziga xos xususiyati bo'ldi.

Ziyolilar adolatni jamiyat taraqqiyotining sharti sifatida talqin qildilar. Adolat bo'lmagan joyda taraqqiyot bo'lmaydi degan fikr keng tarqaldi. Ijtimoiy tenglik, imkoniyatlarning ochiqligi va bilimga teng kirish jamiyatni rivojlantiruvchi omillar sifatida ko'rsatildi. Bu g'oyalar jadidlarning dasturiy qarashlariga asos bo'ldi.

Ushbu intellectual munosabat jamiyatda asta-sekin aks sado bera boshladi. Adolat haqidagi fikrlar faqat ziyolilar doirasida qolib ketmadi. Ular ta'lim, matbuot va madaniyat orqali keng ommaga yetib bordi. Jamiyatda adolatsizlikka nisbatan befarqlik kamaydi. Muammolarni anglash darajasi oshdi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi intellectual munosabat jadidchilik g'oyalarining muhim ichki manbasi bo'ldi. Ziyolilar adolatsizlikni tizimli muammo sifatida tahlil qildilar. Unga qarshi ma'rifat, axloq va qonun asosida kurashish yo'lini tanladilar. Bu munosabat jamiyat ongini o'zgartirdi va jadidchilik harakatini ijtimoiy jihatdan asoslab berdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda milliy o'zlikni anglash jarayonlari jadidchilik g'oyalarining shakllanishida muhim ichki omil sifatida namoyon bo'ldi. Bu jarayon jamiyatning siyosiy qaramlik, ijtimoiy adolatsizlik va madaniy-ma'naviy turg'unlik sharoitida o'zligini yo'qotish xavfini anglay boshlashi bilan bog'liq edi. Milliy o'zlikni anglash tasodifiy hissiyot emas, balki chuqur tarixiy va intellectual jarayon bo'lib, u jamiyat tafakkurida asta-sekin shakllandi.

Mustamlakachilik sharoiti milliy o'zlik masalasini keskinlashtirdi. Rossiya imperiyasi siyosati natijasida mahalliy aholi siyosiy hukmronlikdan chetlatildi. Davlat boshqaruvi, rasmiy til va ma'muriy muhitda mahalliy unsurlar ikkinchi darajaga tushirildi. Bu holat jamiyat ongida o'z mavqeining pasayib borayotganini anglashga olib keldi. Milliy kamsitilish hissi asta-sekin ijtimoiy ongda mustahkamlandi.

Milliy o'zlikni anglash jarayonida til masalasi alohida ahamiyat kasb etdi. Til millatning asosiy belgisi sifatida qayta anglana boshladi. Ona tilining rasmiy va madaniy hayotdan siqib chiqarilishi ziyolilarni jiddiy tashvishga soldi. Ular tilni faqat muloqot vositasi emas, balki milliy tafakkur va madaniyatning asosi sifatida

ko'rdilar. SHu sababli ona tilida ta'lim, adabiyot va matbuotni rivojlantirish g'oyalari ilgari surildi.

Tarixiy xotira milliy o'zlikni anglashning muhim omiliga aylandi. Mahalliy ziyolilar o'tmishdagi buyuk sivilizatsiya, ilm-fan va madaniyat yutuqlarini eslash orqali milliy g'ururni uyg'otishga intildilar. Turkiston tarixining boy merosi qayta baholandi. Bu jarayon jamiyatda "biz kimmiz" degan savolga javob izlash bilan kechdi. Tarix millatni uyg'otuvchi manba sifatida talqin qilindi.

Milliy o'zlikni anglash jarayoni diniy omil bilan ham uzviy bog'liq bo'ldi. Islom dini asrlar davomida jamiyatning ma'naviy asosini tashkil etgan edi. Mustamlakachilik sharoitida din milliy birdamlikni saqlovchi omil sifatida namoyon bo'ldi. Biroq jadidlar dinni faqat an'anaviy shaklda emas, balki zamon bilan uyg'unlashtirilgan holda talqin qilishga intildilar. Ular din milliy o'zlikni mustahkamlovchi, lekin taraqqiyotga to'sqinlik qilmaydigan kuch bo'lishi kerakligini ta'kidladilar.

Milliy o'zlikni anglash jarayonida ta'lim muhim rol o'ynadi. Savodsizlik va cheklangan bilim milliy ongning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotganini ziyolilar aniq angladilar. SHuning uchun ta'limni milliy uyg'onishning asosiy vositasi sifatida baholadilar. Ta'lim orqali milliy tarix, til va madaniyatni ongli ravishda anglash mumkin edi. Bu yondashuv jadidchilik ta'lim konsepsiyasining asosiga aylandi.

Ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlik milliy o'zlikni anglash jarayonini tezlashtirdi. Jamiyatda keng tarqalgan kambag'allik va huquqsizlik holatlari shaxsiy muammo sifatida emas, balki milliy muammo sifatida anglana boshladi. Ziyolilar jamiyatning orqada qolishini millatning umumiy fojiasi sifatida talqin qildilar. Bu esa milliy mas'uliyat hissini kuchaytirdi.

Matbuot milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim vositaga aylandi. Gazeta va jurnallar orqali milliy muammolar muhokama qilindi. Jamiyat o'z holatini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Matbuot milliy ongni shakllantirish maydoniga aylandi. Jadid nashrlari milliy til, madaniyat va ta'lim masalalarini keng yoritdi. Bu jarayon milliy fikrning ommalashuviga xizmat qildi.

Adabiyot va san'at ham milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim rol o'ynadi. Badiiy asarlarda milliy hayot, muammolar va orzu-umidlar aks ettirildi. Adabiyot millatning ichki kechinmalarini ifodalovchi vositaga aylandi. Bu orqali jamiyat o'zini anglashga, muammolarini tan olishga va ularni bartaraf etish yo'llarini izlashga undaldi.

Milliy o'zlikni anglash jarayonida shaxs masalasi ham muhim ahamiyat kasb etdi. An'anaviy jamiyatda shaxs ko'pincha jamoaga bo'ysunuvchi unsur sifatida talqin qilingan edi. Yangi qarashlarda esa shaxs millat taraqqiyotining faol subyekti sifatida ko'rila boshladi. Har bir inson milliy mas'uliyatni his etishi kerak degan

g'oya shakllandi. Bu yondashuv jadidlarning tarbiyaviy qarashlarida muhim o'rin egalladi.

Ayollar masalasi milliy o'zlikni anglash jarayonida alohida o'rin tutdi. Ziyolilar ayollarning savodsizligi millatning yarmini rivojlanishdan chetlatayotganini angladilar. Ayollar ta'limi va ijtimoiy faolligi milliy uyg'onishning muhim sharti sifatida baholandi. Bu qarash milliy o'zlikni kengroq va chuqurroq talqin qilishga olib keldi.

Milliy o'zlikni anglash jarayoni tashqi dunyo bilan solishtirish orqali ham rivojlandi. Ziyolilar boshqa xalqlarning taraqqiyot yo'lini o'rganib, o'z jamiyatining holatini baholadilar. Bu solishtirish o'z kamchiliklarini anglashga yordam berdi. SHu bilan birga, milliy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini izlash zaruratini yuzaga chiqardi.

Bu jarayon bir yo'la kechmadi. Milliy o'zlikni anglash asta-sekin, murakkab va ziddiyatli tarzda shakllandi. An'anaviy qarashlar bilan yangi tafakkur o'rtasida kurash bo'ldi. Biroq bu kurash milliy ongning o'sishiga xizmat qildi. Jadidchilik harakati ana shu jarayonning tashkiliy va mafkuraviy ifodasiga aylandi.

Milliy o'zlikni anglash jarayonlari jadidchilik g'oyalarining shakllanishida muhim ichki omil bo'ldi. Til, tarix, madaniyat, ta'lim va ijtimoiy adolat masalalarining qayta anglanishi milliy ongni uyg'otdi. Mustamlakachilik sharoitida millat o'zligini saqlab qolish va rivojlantirish zarurati aniq namoyon bo'ldi. Jadidchilik aynan shu milliy o'zlikni anglash jarayonining ongli, ma'rifiy va tarixiy ifodasi sifatida maydonga chiqdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakatining shakllanishi faqat ichki ijtimoiy va madaniy omillar bilan cheklanib qolmadi. Bu jarayonga tashqi g'oyaviy ta'sirlar ham muhim darajada ta'sir ko'rsatdi. Turkiston ziyolilari tashqi dunyo bilan aloqalar orqali yangi tafakkur, islohotchi qarashlar va modernizatsiya g'oyalarini o'zlashtirdilar. Ushbu tashqi ta'sirlar jadidchilikning mazmuni va yo'nalishini boyitdi.

Eng muhim tashqi g'oyaviy manbalardan biri Rossiya musulmonlari jadidchiligi bo'ldi. Qozon, Ufa va Orenburg markazlarida shakllangan islohotchi musulmon ziyolilari Turkiston ziyolilari uchun muhim namuna bo'ldi. Bu hududlarda yangi usul maktablari, zamonaviy darsliklar va matbuot rivojlandi. Ismoil G'aspirali ilgari surgan "Til, fikr va ishda birlik" g'oyasi Turkiston jadidlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim orqali millatni uyg'otish konsepsiyasi aynan shu muhitdan kirib keldi.

Ikkinchi muhim tashqi manba Usmoniylar imperiyasidagi islohotlar bo'ldi. XIX asrda Usmoniylar davlati modernizatsiya yo'liga o'tdi. Ta'lim, matbuot va davlat boshqaruvida islohotlar amalga oshirildi. Turkiston ziyolilari bu tajribani islomiy qadriyatlarni saqlagan holda modernizatsiya qilish modeli sifatida qabul

qildilar. Usmoniy matbuoti, adabiyoti va siyosiy fikri jadidlar dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutdi.

Yevropa ma'rifatchilik g'oyalari ham jadidchilik shakllanishiga bilvosita ta'sir ko'rsatdi. Ilm-fan, texnika, ratsional fikrlash va huquqiy jamiyat tushunchalari Turkiston ziyolilari tomonidan kuzatildi va o'rganildi. Yevropa taraqqiyoti misolida ilm va bilim jamiyatni rivojlantiruvchi asosiy kuch ekanligi anglandi. Jadidlar Yevropa tajribasini to'liq ko'chirmasdan, uni mahalliy sharoitga moslashtirishga intildilar.

Tashqi ta'sirlar orasida matbuot va axborot almashinuvi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Turkiston ziyolilari Rossiya, Usmoniylar va boshqa hududlarda chop etilgan gazetalarni o'qish orqali dunyoqarashlarini kengaytirdilar. Matbuot jamiyatni uyg'otish, muammolarni muhokama qilish va g'oyalarni tarqatish vositasi sifatida anglana boshladi. Bu tajriba Turkistonda jadid matbuotining paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

Sayohatlar va ta'lim aloqalari ham tashqi g'oyaviy ta'sirning muhim shakli bo'ldi. Ayrim ziyolilar chet elda bo'lib, u yerdagi ta'lim va madaniyat tizimlarini bevosita ko'rdilar. Bu tajriba jamiyatni yangilash zarurligi haqidagi ishonchni mustahkamladi. O'zga jamiyatlar bilan taqqoslash orqali Turkistonning orqada qolgan jihatlari aniqroq anglandi.

Tashqi g'oyaviy ta'sirlar jadidlar tafakkurida tanqidiy qabul qilindi. Jadidlar har qanday tashqi g'oyani ko'r-ko'rona qabul qilmadilar. Ular uni milliy, diniy va madaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishga harakat qildilar. Bu yondashuv jadidchilikni o'ziga xos va mustaqil harakatga aylantirdi.

Muhim jihat shundaki, tashqi ta'sirlar jadidchilikning shakllanishiga turtki bo'ldi, ammo uning mazmunini to'liq belgilab bermadi. Jadidchilik ichki ehtiyojlar bilan uyg'unlashgan tashqi g'oyalar mahsuli sifatida vujudga keldi. SHu sababli u xalq ongiga singa oldi va ijtimoiy harakatga aylandi.

Jadidchilik shakllanishida tashqi g'oyaviy ta'sirlar muhim rol o'ynadi. Rossiya musulmonlari jadidchiligi, Usmoniylar islohotlari va Yevropa ma'rifatchiligi jadidlar dunyoqarashini boyitdi. Biroq bu g'oyalar mahalliy sharoit, milliy ehtiyoj va madaniy qadriyatlar asosida qayta talqin qilindi. Natijada jadidchilik Turkiston jamiyatini modernizatsiya qilishga qaratilgan o'ziga xos, ongli va tarixiy harakat sifatida shakllandi.

XIX asr davomida Usmoniylar imperiyasida amalga oshirilgan islohotlar Turkiston jadidchiligi shakllanishiga muhim tashqi g'oyaviy ta'sir ko'rsatgan omillardan biri bo'ldi. Usmoniylar davlati musulmon dunyosida modernizatsiya yo'liga ongli ravishda kirgan ilk siyosiy tuzilmalardan biri sifatida Turkiston ziyolilari e'tiborini tortdi. Bu islohotlar islomiy qadriyatlarni saqlagan holda jamiyatni yangilash mumkinligini amalda namoyon etdi.

Usmoniylar imperiyasida XIX asrning birinchi yarmidan boshlab Tanzimat islohotlari amalga oshirildi. Bu islohotlar davlat boshqaruvi, huquq tizimi, ta'lim va madaniyat sohalarini qamrab oldi. Asosiy maqsad davlatni ichki inqirozdan chiqarish va Yevropa davlatlari bilan raqobat qila oladigan darajaga yetkazish edi. Qonun ustuvorligi, fuqarolarning huquqiy tengligi va markazlashgan boshqaruv g'oyalari ilgari surildi. Bu tamoyillar Turkiston ziyolilari tafakkurida yangicha siyosiy fikrning shakllanishiga turtki bo'ldi.

Ta'lim sohasidagi islohotlar Usmoniylar tajribasining eng muhim jihatlaridan biri edi. An'anaviy madrasa tizimi saqlangan holda, dunyoviy fanlarni o'qitadigan yangi maktablar tashkil etildi. Harbiy, texnik va fuqarolik bilimlarini beruvchi ta'lim muassasalari ochildi. O'quv dasturlariga matematika, geografiya, tarix va tabiiy fanlar kiritildi. Bu tajriba Turkiston jadidlari uchun ta'lim orqali jamiyatni modernizatsiya qilish mumkinligi haqidagi ishonchni mustahkamladi.

Usmoniylar islohotlarida matbuot va axborot siyosati ham muhim o'rin tutdi. Gazeta va jurnallar davlat va jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Matbuot ijtimoiy muammolarni muhokama qilish, islohotlarni targ'ib qilish va ommaviy ongni shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qildi. Turkiston ziyolilari Usmoniy matbuotini kuzatar ekan, so'z erkinligi va jamoatchilik fikrining ahamiyatini anglay boshladilar. Bu tajriba keyinchalik Turkistonda jadid matbuotining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Usmoniylar tajribasining yana bir muhim jihati islom va zamonaviylik o'rtasidagi muvozanatni saqlashga intilish edi. Islohotlar diniy qadriyatlarni inkor etmadi. Aksincha, ularni yangi sharoitga moslashtirishga harakat qildi. Din jamiyatni birlashtiruvchi ma'naviy kuch sifatida saqlab qolindi, biroq ilm-fan va dunyoviy bilimlar bilan uyg'unlashtirildi. Bu yondashuv Turkiston jadidlari uchun islomiy modernizm modeli vazifasini bajardi.

Turkiston ziyolilari Usmoniylar islohotlarini bevosita ko'rish yoki bilvosita manbalar orqali o'rganish imkoniga ega bo'ldilar. Usmoniy hududlarida chop etilgan kitoblar, gazeta va jurnallar Turkistonga yetib keldi. Ayrim ziyolilar Istanbul bilan madaniy va ilmiy aloqalar o'rnatdilar. Bu aloqalar orqali islom olamida yangilanish jarayoni mavjudligi aniq anglab yetildi.

Usmoniylar tajribasi Turkiston jadidlariga milliy davlat va jamiyat tushunchalarini chuqurroq anglashga yordam berdi. Usmoniylar imperiyasida milliy ong masalasi murakkab bo'lsa-da, davlatni saqlab qolish uchun ma'rifat va islohot zarurligi tan olindi. Bu fikr Turkistonda ham mustamlakachilik sharoitida milliy uyg'onishning zarur sharti sifatida qabul qilindi.

Ayollar masalasida ham Usmoniylar tajribasi muhim ta'sir ko'rsatdi. Islohotlar doirasida ayollar ta'limi masalasi asta-sekin kun tartibiga chiqdi. Bu holat Turkiston ziyolilari tafakkurida ayollar savodsizligi jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik

qilayotganini yanada aniqroq ko'rsatdi. Jadidlar ayollar ta'limini milliy rivojlanishning muhim sharti sifatida talqin qila boshladilar.

SHu bilan birga, Turkiston jadidlari Usmoniylar tajribasini tanqidiy ruhda qabul qildilar. Ular bu islohotlarni to'liq ko'chirish mumkin emasligini tushundilar. Turkistonning tarixiy, ijtimoiy va siyosiy sharoiti boshqacha edi. SHu sababli Usmoniylar islohotlari namuna va ilhom manbai sifatida baholandi, ammo mahalliy sharoitga moslashtirildi.

Usmoniylar islohotlarining Turkistonga ta'siri bevosita siyosiy emas, balki intellektual va madaniy yo'nalishda namoyon bo'ldi. Jadidlar davlat tuzumini emas, avvalo jamiyatni yangilashni maqsad qildilar. Ular Usmoniylar tajribasidan islohotchi tafakkur, ma'rifatga tayanish va milliy o'zlikni saqlagan holda modernizatsiya qilish g'oyalarini o'zlashtirdilar.

Muhim jihat shundaki, Usmoniylar islohotlari Turkiston jadidlariga musulmon jamiyati zamonaviy taraqqiyot yo'liga kira oladi degan ishonchni berdi. Bu ishonch mustamlakachilik sharoitida ayniqsa ahamiyatli edi. Jadidlar orqada qolish sababini din bilan emas, balki bilim yetishmasligi va boshqaruvdagi muammolar bilan bog'ladilar.

Usmoniylar islohotlari Turkiston jadidchiligi shakllanishida muhim tashqi g'oyaviy omil bo'ldi. Ta'lim, matbuot, davlat boshqaruvi va madaniyat sohalaridagi yangilanishlar jadidlar tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Biroq bu ta'sir ko'r-ko'rona taqlid emas, balki tanqidiy o'zlashtirish shaklida namoyon bo'ldi. Natijada Usmoniylar tajribasi jadidchilikni islomiy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan modernizatsiya harakati sifatida shakllantirishga xizmat qildi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik g'oyalarining shakllanishida Rossiya musulmon jadidchiligi bilan aloqalar hal qiluvchi tashqi g'oyaviy omil sifatida namoyon bo'ldi. Bu aloqalar ayniqsa 1880–1917-yillar oralig'ida kuchayib, Turkiston jadidlarining ta'lim, matbuot va ijtimoiy tafakkurini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

Rossiya musulmon jadidchiligi XIX asrning 80-yillarida Volga–Ural mintaqasida vujudga keldi. Ushbu harakatning yetakchi namoyandasi Ismoil G'aspirali (1851–1914) bo'lib, u 1883-yil 10-aprelda Qrimning Boqchasaroy shahrida “Tarjimon” gazetasini nashr eta boshladi. Bu gazeta Rossiya imperiyasi hududidagi musulmon xalqlar uchun yagona umumiy axborot va ma'rifiy minbarga aylandi. “Tarjimon” Turkistonga ham muntazam yetib kelib, mahalliy ziyolilar tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Ismoil G'aspirali tomonidan ilgari surilgan “Til, fikr va ishda birlik” shiori XIX asr oxiriga kelib Turkiston ziyolilari orasida keng tarqala boshladi. Ushbu shior ilk bor 1893-yilda G'aspirali tomonidan keng targ'ib qilingan bo'lib, u musulmon

jamiyatlarini madaniy va ma'rifiy jihatdan birlashtirishga qaratilgan edi. Turkiston jadidlari bu g'oyani milliy uyg'onishning muhim tamoyili sifatida qabul qildilar.

Rossiya musulmon jadidchiligi bilan aloqalar, avvalo, ta'lim sohasida namoyon bo'ldi. 1884-yilda Qrimda ilk yangi usul maktabi ochildi. Ushbu maktabda savod o'rgatishning tovush asosidagi (usuli savtiya) metodi qo'llanildi. Bu metod an'anaviy yodlash usulidan tubdan farq qilar edi. 1890-yillarga kelib Qozon, Ufa va Orenburgda yuzlab yangi usul maktablari faoliyat yurita boshladi. Turkiston ziyolilari bu tajribani diqqat bilan o'rgandilar.

1898–1905-yillar oralig'ida Turkistonda ilk yangi usul maktablari ochila boshladi. Bu jarayonda Rossiya musulmon jadidchiligi tajribasi asosiy namuna bo'lib xizmat qildi. Darsliklar, o'quv dasturlari va pedagogik metodlar Volga–Ural mintaqasidagi tajribaga tayanib ishlab chiqildi. Ayniqsa, 1901–1904-yillarda Turkistonda yangi usul maktablari soni sezilarli darajada oshdi.

Matbuot sohasidagi aloqalar ham muhim ahamiyat kasb etdi. 1905-yil 17-oktabrda Rossiya imperiyasida e'lon qilingan Manifestdan so'ng nisbiy matbuot erkinligi yuzaga keldi. Natijada musulmon matbuoti jadal rivojlandi. 1906–1911-yillar oralig'ida Qozon va Orenburgda o'nlab gazeta va jurnallar chop etildi. Bu nashrlar Turkistonga tarqalib, mahalliy jadid matbuotining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Rossiya musulmon jadidchiligi diniy islohot masalasida ham muhim yo'nalish belgilab berdi. 1890–1900-yillarda G'aspirali va uning safdoshlari dinni zamon talablariga mos talqin qilish g'oyasini ilgari surdilar. Ular diniy ta'lim bilan dunyoviy fanlarni uyg'unlashtirish zarurligini asosladilar. Bu yondashuv Turkiston jadidlari tomonidan ham qabul qilindi va diniy konservatizmni tanqid qilishga zamin yaratdi.

Aloqalarning yana bir muhim shakli shaxsiy safarlar va bevosita muloqotlar orqali amalga oshdi. 1902–1908-yillar oralig'ida ayrim Turkiston ziyolilari Qozon va Orenburgga safar qilib, u yerdagi maktablar va madaniy muhit bilan tanishdilar. Bu safarlar natijasida yangi usul maktablarini tashkil etish bo'yicha amaliy tajriba Turkistonga olib kelindi.

Rossiya musulmon jadidchiligi Turkiston jadidlariga mustamlakachilik sharoitida isloh qilish tajribasini ham berdi. Volga–Ural musulmonlari Rossiya imperiyasi tarkibida uzoq vaqt yashaganligi sababli, ular siyosiy ochiq qarshilikdan ko'ra, ma'rifat va madaniyat orqali o'zgarish qilish yo'lini tanlagan edilar. Bu tajriba Turkiston uchun ayniqsa dolzarb bo'ldi.

1910–1914-yillar oralig'ida Rossiya musulmon jadidchiligi bilan Turkiston jadidchiligi o'rtasidagi g'oyaviy yaqinlik yanada mustahkamlandi. Matbuot, ta'lim va madaniy aloqalar muntazam tus oldi. Jadidlar o'zlarini faqat mahalliy harakat

emas, balki butun musulmon dunyosidagi ma'rifiy uyg'onishning bir qismi sifatida anglay boshladilar.

SHu bilan birga, Turkiston jadidlari Rossiya musulmon jadidchiligi tajribasini tanqidiy yondashuv asosida qabul qildilar. Ular Turkistonning ijtimoiy va madaniy sharoiti Volga–Ural mintaqasidan farq qilishini yaxshi angladilar. SHu sababli ayrim metod va g'oyalar moslashtirildi yoki qayta talqin qilindi. Bu holat jadidchilikning mahalliy xususiyatlarini saqlab qolishga imkon berdi.

1917-yil fevral inqilobi Rossiya musulmon jadidchiligi bilan aloqalarda yangi bosqichni boshlab berdi. Biroq aynan 1883–1917-yillar oralig'ida shakllangan g'oyaviy hamkorlik Turkiston jadidchiligining intellektual poydevorini yaratib bo'ldi. Bu davr jadidchilikning shakllanish va mustahkamlanish bosqichi sifatida tarixga kirdi.

Rossiya musulmon jadidchiligi bilan aloqalar Turkiston jadidchiligining shakllanishida muhim tarixiy rol o'ynadi. 1883-yildan boshlab ta'lim, matbuot va diniy islohotlar sohasidagi tajriba Turkistonga izchil ravishda kirib keldi. Bu ta'sir 1900–1914-yillarda ayniqsa kuchaydi. Jadidlar bu g'oyalarni ko'r-ko'rona qabul qilmadilar, balki mahalliy ehtiyojlarga moslashtirdilar. Natijada Turkistonda jadidchilik mustaqil, ongli va tarixiy zarurat sifatida shakllandi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik g'oyalarining shakllanishida Yevropa modern tafakkurining kirib kelishi muhim tashqi omillardan biri bo'ldi. Bu ta'sir bevosita emas, balki bilvosita va tanlab o'zlashtirish shaklida kechdi. Yevropa g'oyalari Turkistonga Rossiya imperiyasi siyosiy-madaniy muhiti, ta'lim tizimi, matbuot va shahar hayoti orqali kirib keldi.

Ma'lumki Yevropa ijtimoiy tafakkurining asosiy belgilariga ratsional fikrlash, ilm-fan ustuvorligi, shaxs erkinligi, qonun ustuvorligi va taraqqiyot g'oyasi kirardi. Bu tushunchalar Turkiston jamiyati uchun yangilik edi. An'anaviy tafakkur ko'proq taqdir, urf-odat va diniy autoritetlarga tayanar edi. SHu sababli Yevropa tafakkuri mavjud dunyoqarashni sinovdan o'tkazdi.

Yevropa g'oyalari Turkistonga avvalo Rossiya imperiyasi ta'lim va ma'muriy tizimi orqali XIX asrning ikkinchi yarmida kira boshladi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan rus ma'muriyati, harbiylar va muhandislar mintaqaga joylashtirildi. Ular bilan birga Yevropa ilmiy va texnik qarashlari ham kirib keldi. Bu jarayon shahar muhitida ayniqsa tez kechdi.

1870–1880-yillarda Turkiston shaharlarida rus maktablari, texnik bilim beruvchi kurslar va harbiy o'quv muassasalari ochildi. Bu muassasalarda Yevropa fanlari asosida tuzilgan dasturlar qo'llanildi. Matematika, geografiya, tarix va tabiiy fanlar zamonaviy metodlar asosida o'qitildi. Ayrim mahalliy yoshlar bu bilimlar bilan tanishish imkoniga ega bo'ldilar.

Yevropa ijtimoiy tafakkurining kirib kelishida matbuot muhim rol o'ynadi. XIX asr oxiri – 1905-yilgacha Turkistonda rus tilidagi gazeta va jurnallar faoliyat yuritdi. Ularda ilm-fan, texnika va jamiyat taraqqiyoti haqidagi maqolalar chop etildi. Jadid ziyolilari bu nashrlar orqali Yevropa hayoti va taraqqiyot modeli bilan tanishdilar.

1905-yil 17-oktabr Manifesti Yevropa g'oyalarining tarqalishida yangi bosqichni boshlab berdi. Manifestdan so'ng Rossiya imperiyasida nisbiy so'z va matbuot erkinligi yuzaga keldi. 1906–1914-yillar oralig'ida Turkistonda mahalliy tillarda gazeta va jurnallar paydo bo'ldi. Bu nashrlarda Yevropa taraqqiyoti, ilm-fan yutuqlari va jamiyatni isloh qilish masalalari muhokama qilindi.

Yevropa ijtimoiy tafakkurining asosiy ta'siri ilm-fan va bilimga munosabatning o'zgarishida namoyon bo'ldi. Jadidlar Yevropa taraqqiyotining asosini qurol yoki kuchda emas, balki ilm va ta'limda ko'rdilar. Ular “taraqqiyot – ilm natijasi” degan xulosaga keldilar. Bu qarash jadidchilik ta'lim konsepsiyasining markaziga aylandi.

Yevropa tafakkuri jadidlar dunyoqarashida ratsional fikrlash madaniyatini shakllantirdi. Muammolarni afsona yoki taqdir bilan emas, balki sabab va oqibat orqali tushuntirishga intilish kuchaydi. Jamiyatdagi qoloqlik diniy e'tiqod bilan emas, balki savodsizlik va noto'g'ri boshqaruv bilan bog'lab izohlandi. Bu yondashuv jadidchilikning tanqidiy ruhini kuchaytirdi.

Huquqiy davlat va qonun ustuvorligi g'oyalari ham Yevropa modern tafakkuri orqali kirib keldi. Jadidlar Yevropa jamiyatlarida qonun hamma uchun barobar ishlashini kuzatdilar. Bu holat ularni mahalliy boshqaruvdagi adolatsizlikni tanqid qilishga undadi. Jadidlar jamiyat taraqqiyoti adolatli qonunlar bilan bog'liq ekanini angladilar.

Yevropa modern tafakkuri shaxs masalasiga bo'lgan munosabatni ham o'zgartirdi. An'anaviy jamiyatda shaxs jamoaga bo'ysunuvchi unsur sifatida qaralgan bo'lsa, Yevropa qarashlarida shaxs faol, mas'uliyatli va ongli subyekt sifatida talqin qilindi. Jadidlar bu yondashuvni qabul qildilar. Insonning bilim olish huquqi va jamiyat hayotida ishtiroki muhim deb topildi.

Ayollar masalasida ham Yevropa g'oyalari bilvosita ta'sir ko'rsatdi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Yevropada ayollar ta'limi va ijtimoiy faolligi kengayib borayotgan edi. Jadidlar bu jarayonni kuzatar ekan, ayollar savodsizligi jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotganini yanada aniq angladilar. Ayollar ta'limi masalasi jadidchilik dasturining muhim qismiga aylandi.

Yevropa tafakkurining kirib kelishi jadidlarda modernizatsiyani tanlab o'zlashtirish yondashuvini shakllantirdi. Jadidlar Yevropa madaniyatini to'liq ko'chirish tarafdori bo'lmadilar. Ular Yevropa tajribasidan ilm-fan, ta'lim va

boshqaruvdagi samarali jihatlarni oldilar. Milliy va diniy qadriyatlarni saqlab qolish zarur deb bildilar.

Muhim jihat shundaki, Yyevropa modern tafakkuri jadidlar uchun maqsad emas, vosita edi. Asosiy maqsad millatni uyg'otish va jamiyatni rivojlantirish edi. Yyevropa tajribasi bu yo'lda yo'l-yo'riq beruvchi omil sifatida baholandi. SHu sababli jadidchilik g'oyalari milliy va ma'rifiy xarakterini saqlab qoldi.

1910–1914-yillar oralig'ida Yyevropa g'oyalari jadid matbuoti, maktablari va adabiyotida yanada aniqroq aks etdi. Ilm, taraqqiyot, mehnat va mas'uliyat tushunchalari keng targ'ib qilindi. Jamiyatni o'zgartirish zo'ravonlik bilan emas, balki bilim va ong orqali amalga oshirilishi kerak degan qarash mustahkamlandi.

1917-yil fevral voqealariga qadar Yyevropa modern tafakkurining jadidchilikka ta'siri asosan ma'rifiy va intellektual yo'nalishda kechdi. Bu ta'sir siyosiy radikalizmga emas, islohotchi ongning shakllanishiga xizmat qildi. Jadidlar jamiyatni asta-sekin yangilash yo'lini tanladilar.

Yyevropa modern tafakkurining kirib kelishi jadidchilik g'oyalarini boyitgan muhim tashqi omil bo'ldi. XIX asr oxiri – 1917-yilgacha bo'lgan davrda ilm-fan, ratsional fikrlash, shaxs erkinligi va qonun ustuvorligi haqidagi qarashlar Turkiston jadidlari tafakkuriga singdi. Bu g'oyalar tanqidiy va maqsadli tarzda o'zlashtirildi. Natijada jadidchilik milliy qadriyatlarga tayangan holda modernizatsiyani maqsad qilgan ongli harakat sifatida shakllandi.

II BOB. JADIDLARNING IJTIMOIIY-SIYOSIY QARASHLARI VA ISLOHOT KONSEPSIYASI

2.1. Jadidlar tafakkurida jamiyatni yangilash g'oyasi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida jamiyatni yangilash g'oyasi yetakchi mafkuraviy yo'nalishga aylandi. Bu g'oya tasodifiy emas edi. U Turkiston jamiyatining siyosiy qaramlik, iqtisodiy tanazzul, ta'lim inqirozi va ma'naviy turg'unlik sharoitida vujudga keldi. Jadidlar jamiyatni yangilashni millatning yashab qolishi va taraqqiyoti uchun zarur tarixiy vazifa sifatida angladilar.

Jadidlar jamiyatni yangilashni, avvalo, ma'rifat orqali islohot qilish g'oyasi bilan bog'ladilar. Ularning fikricha, jamiyatdagi barcha muammolarning ildizi savodsizlik va bilim yetishmasligida edi. SHu sababli ta'limni isloh qilish eng muhim vazifa sifatida belgilandi. 1898–1905-yillardan boshlab Turkistonda yangi usul maktablarining ochilishi jamiyatni yangilash g'oyasining amaliy ifodasiga aylandi.

Jadidlar tafakkurida yangilanish keskin inqilobiy yo'l bilan emas, balki bosqichma-bosqich islohotlar orqali amalga oshirilishi kerak edi. Ular jamiyatni zo'ravonlik yo'li bilan o'zgartirishni xavfli va samarasiz deb bildilar. Aksincha, ongni o'zgartirish, fikrlashni yangilash va bilim tarqatish orqali jamiyatni isloh qilish mumkin degan qarash ustun bo'ldi. Bu yondashuv jadidchilikni islohotchi harakat sifatida belgiladi.

Jamiyatni yangilash g'oyasi jadidlar tafakkurida ilm-fan va taraqqiyot tushunchalari bilan chambarchas bog'liq edi. Jadidlar Yevropa va musulmon dunyosidagi taraqqiyot tajribalarini kuzatar ekan, ilm jamiyat rivojining asosiy omili ekanini angladilar. 1900-yillardan boshlab jadid matbuotida ilm, texnika va bilimning ahamiyati muntazam targ'ib qilindi. Ilmsiz jamiyat orqada qolishga mahkum degan xulosa keng yoyildi.

Jadidlar jamiyatni yangilashda ijtimoiy adolat masalasiga ham alohida e'tibor qaratdilar. Ular jamiyatdagi tengsizlikni tanqid qildilar. Adolatli boshqaruv, qonun ustuvorligi va mansabdorlarning mas'uliyati jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida talqin qilindi. 1905-yil voqealaridan keyin bu masalalar yanada ochiqroq muhokama qilina boshladi.

Milliy uyg'onish jamiyatni yangilash g'oyasining muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Jadidlar millatni yangilamasdan jamiyatni yangilash mumkin emasligini angladilar. Til, tarix va madaniyatni saqlash va rivojlantirish jamiyatni yangilashning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rildi. 1906–1914-yillarda jadid adabiyoti va matbuotida milliy o'zlik masalasi keng yoritildi.

Jadidlar tafakkurida shaxs masalasi ham yangicha talqin qilindi. An'anaviy jamiyatda shaxs ko'proq jamoaga bo'ysunuvchi unsur sifatida qaralgan bo'lsa, jadidlar shaxsni jamiyatni yangilovchi faol kuch deb bildilar. Insonning bilim olish huquqi, fikrlash erkinligi va ijtimoiy mas'uliyati muhim ahamiyat kasb etdi. Bu qarashlar XX asr boshlarida jadid tarbiyaviy konsepsiyasining asosiga aylandi.

Ayollar masalasi ham jamiyatni yangilash g'oyasida muhim o'rin tutdi. Jadidlar ayollar savodsizligi jamiyatning yarmini taraqqiyotdan chetlatayotganini angladilar. 1900–1910-yillardan boshlab ayollar ta'limi masalasi jadid matbuotida faol muhokama qilindi. Ayollarni o'qitish jamiyatni yangilashning ajralmas qismi sifatida talqin qilindi.

Jadidlar jamiyatni yangilashda matbuot va madaniyatning roliga katta ahamiyat berdilar. Gazeta, jurnal, teatr va adabiyot orqali jamiyat ongini uyg'otish maqsad qilindi. 1906-yildan keyin Turkistonda jadid matbuotining paydo bo'lishi bu g'oyaning amaliy ifodasi bo'ldi. Madaniyat jamiyatni yangilashning samarali vositasi sifatida baholandi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar yangilanishni diniy qadriyatlarga zid deb hisoblamadilar. Ular dinni jamiyatni yangilashga to'sqinlik qiluvchi emas, balki ma'naviy tayanch sifatida talqin qildilar. Din va ilm uyg'unligi g'oyasi jadidlar tafakkurida muhim o'rin egalladi. Bu yondashuv jamiyatni yangilash g'oyasini keng ommaga qabul qildirdi.

1914–1917-yillar oralig'ida jamiyatni yangilash g'oyasi yanada keskin tus oldi. Ijtimoiy-siyosiy inqiroz jadidlarni faolroq bo'lishga undadi. Biroq ular baribir zo'ravonlik yo'lini emas, ongli islohot yo'lini ustun qo'ydilar. Jamiyatni yangilash ma'rifat va mas'uliyat orqali amalga oshirilishi kerak degan qarash saqlanib qoldi.

1890–1917-yillar davomida jadidlar tafakkurida jamiyatni yangilash g'oyasi markaziy mafkuraga aylandi. Bu g'oya ta'lim, ilm-fan, ijtimoiy adolat, milliy uyg'onish va shaxs mas'uliyati bilan uzviy bog'landi. Jadidlar jamiyatni tubdan yangilashni tarixiy zarurat deb bildilar. Jadidchilik ana shu yangilanish g'oyasining ongli va ma'rifiy ifodasi sifatida maydonga chiqdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida taraqqiyot va islohot tushunchalari markaziy mazmun kasb etdi. Bu ikki tushuncha jadidlar dunyoqarashida bir-birini to'ldiruvchi, uzviy bog'liq g'oyalar sifatida shakllandi. Ular jamiyatning qoloqlikdan chiqish yo'lini aynan shu tushunchalar orqali izohlab berdilar.

Jadidlar nazarida taraqqiyot jamiyatning tabiiy va uzluksiz rivojlanish jarayoni edi. Taraqqiyot faqat moddiy o'sish emas edi. U aqliy, ma'naviy, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarni ham o'z ichiga olardi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini ilm-fan, ta'lim va ong bilan bog'ladilar. Kuch yoki zo'ravonlik taraqqiyot manbai sifatida qabul qilinmadi.

Taraqqiyot tushunchasi jadidlar tafakkurida ilm ustuvorligi bilan chambarchas bog'landi. 1900-yillardan boshlab jadid matbuotida "ilm", "ma'rifat", "bilim" so'zlari eng ko'p qo'llanilgan tushunchalarga aylandi. Jadidlar Yevropa va rivojlangan jamiyatlar taraqqiyotini tahlil qilib, ularning asosida ilm yotganini ta'kidladilar. Ilmsiz jamiyat taraqqiy etmaydi, degan xulosa aniq ifodalandi.

Jadidlar taraqqiyotni tarixiy zarurat sifatida tushundilar. Ularning fikricha, jamiyat taraqqiyotdan bosh tortsa, tanazzulga yuz tutadi. Mustamlakachilik sharoitida bu tanazzul yanada chuqurlashishi mumkin edi. SHu sababli taraqqiyot millatning yashab qolish sharti sifatida talqin qilindi. Bu qarash 1905-yildan keyin yanada kuchaydi.

Taraqqiyot tushunchasi shaxs omili bilan ham bog'landi. Jadidlar jamiyatni taraqqiy ettiruvchi kuch sifatida ongli shaxsni ko'rdilar. Har bir inson bilimli, mas'uliyatli va faol bo'lishi kerak edi. SHaxs taraqqiy etmas ekan, jamiyat ham rivojlana olmaydi. Bu yondashuv jadidlar tarbiya konsepsiyasining asosiga aylandi.

Islohot tushunchasi esa jadidlar tafakkurida taraqqiyotga eltuvchi amaliy yo'l sifatida talqin qilindi. Islohot keskin inqilob emas edi. U bosqichma-bosqich, ongli va rejalashtirilgan o'zgarishlarni anglatardi. Jadidlar jamiyatni birdan o'zgartirish mumkin emasligini yaxshi angladilar. SHu bois islohotni ehtiyotkor va izchil jarayon sifatida ko'rdilar.

Islohotning birinchi va asosiy sohasi sifatida ta'lim belgilandi. 1898–1905-yillardan boshlab yangi usul maktablarining ochilishi jadidlar uchun islohotning eng muhim amaliy ko'rinishi bo'ldi. Ta'limni isloh qilmasdan jamiyatni isloh qilish mumkin emas degan qarash mustahkamlandi. Ta'lim islohoti jamiyat ongini o'zgartirish vositasi sifatida baholandi.

Jadidlar islohotni faqat ta'lim bilan cheklamadilar. Ular ijtimoiy islohotlar zarurligini ham ta'kidladilar. Adolatli boshqaruv, qonun ustuvorligi, mansabdorlarning mas'uliyati islohotning muhim yo'nalishlari sifatida ko'rsatildi. 1905–1910-yillarda bu masalalar jadid matbuotida keng muhokama qilindi.

Islohot tushunchasi jadidlar tafakkurida axloqiy yangilanish bilan ham bog'liq edi. Jamiyat faqat tashqi tuzilmani o'zgartirish bilan emas, balki axloqiy me'yorlarni yangilash orqali rivojlanadi, deb hisoblandi. Halollik, mas'uliyat, mehnatsevarlik va vatanparvarlik islohotning ma'naviy poydevori sifatida ko'rildi.

Din masalasida ham taraqqiyot va islohot tushunchalari o'ziga xos talqin qilindi. Jadidlar dinni taraqqiyotga zid kuch sifatida baholamadilar. Aksincha, ular dinni ma'naviy tayanch deb bildilar. Islohot dini inkor etish emas, balki diniy qarashlarni zamon talablari bilan uyg'unlashtirish edi. Bu yondashuv jamiyatning keng qatlamlari tomonidan qabul qilinishiga yordam berdi.

Ayollar masalasi jadidlar tafakkurida taraqqiyot va islohotning muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qilindi. 1900–1910-yillardan boshlab ayollar ta'limi

masalasi islohot dasturining ajralmas qismiga aylandi. Ayollar savodsizligi jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillardan biri sifatida ko'rsatildi. Ayol tarbiyalansa, jamiyat tarbiyalanadi degan qarash shakllandi.

Taraqqiyot tushunchasi jadidlar tafakkurida milliy uyg'onish bilan uzviy bog'landi. Jadidlar millat taraqqiy etmas ekan, jamiyat yangilanmaydi, deb bildilar. Til, madaniyat va tarixni saqlash va rivojlantirish islohotning muhim qismi sifatida talqin qilindi. 1906–1914-yillarda jadid adabiyoti va matbuoti bu g'oyani faol targ'ib qildi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar taraqqiyot va islohotni chet tajribani ko'r-ko'rona ko'chirish deb tushunmadilar. Ular Yevropa va musulmon dunyosidagi islohot tajribalarini tanqidiy tahlil qildilar. Mos keladigan jihatlarni oldilar. Mos kelmaydiganlarini rad etdilar. Bu yondashuv jadidchilikning mustaqil mafkuraviy qiyofasini shakllantirdi.

1914–1917-yillar oralig'ida ijtimoiy-siyosiy inqiroz kuchaygan sari taraqqiyot va islohot tushunchalari yanada dolzarb tus oldi. Jadidlar jamiyatni qutqarishning yagona yo'li ongli islohot ekanini yana bir bor ta'kidladilar. Zo'ravonlik va tartibsizlik taraqqiyotga olib kelmaydi degan qarash qat'iy saqlanib qoldi.

jadidlar tafakkurida taraqqiyot jamiyatning ilmiy, ma'naviy va ijtimoiy yuksalishini anglatgan keng tushuncha bo'lsa, islohot shu taraqqiyotga eltuvchi ongli va bosqichma-bosqich yo'l sifatida talqin qilindi. 1890–1917-yillar davomida bu ikki tushuncha jadidchilik mafkurasining nazariy va amaliy asosini tashkil etdi. Jadidlar jamiyatni yangilashni aynan taraqqiyot va islohot uyg'unligi orqali amalga oshirish mumkin deb hisobladilar.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida ma'rifat orqali jamiyatni o'zgartirish konsepsiyasi markaziy g'oya sifatida shakllandi. Bu konsepsiya jamiyatdagi qoloqlik, savodsizlik va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi eng samarali va xavfsiz yo'l sifatida ko'rildi. Jadidlar zo'ravonlikni rad etdilar. Ular ongni o'zgartirishni ustuvor deb bildilar.

Jadidlar nazarida jamiyat muammolarining ildizi savodsizlikda edi. Bilimsiz jamiyat o'z manfaatini anglay olmaydi. U adolatsizlikka qarshi tura olmaydi. SHu bois ma'rifat jamiyatni o'zgartirishning boshlang'ich nuqtasi deb belgilandi. Bu qarash 1890-yillardan boshlab jadid matbuotida muntazam ifoda etildi.

Ma'rifat tushunchasi jadidlar tafakkurida tor ma'noda emas edi. U faqat o'qish-yozishni anglatmadi. Ma'rifat keng mazmunga ega bo'ldi. U ilm, tarbiya, axloq va ijtimoiy mas'uliyatni o'z ichiga oldi. Jadidlar ma'rifatni shaxsni uyg'otuvchi kuch sifatida talqin qildilar.

Ma'rifat orqali jamiyatni o'zgartirish g'oyasi, avvalo, ta'lim islohoti bilan bog'landi. 1898–1905-yillarda Turkistonda yangi usul maktablarining ochilishi bu

konsepsiyaning amaliy ifodasi bo'ldi. Jadidlar eski ta'lim usullari jamiyatni rivojlantira olmaydi, deb hisobladilar. Ular yangi pedagogik metodlarni joriy etdilar.

Yangi usul maktablarida savod tovush asosida o'rgatildi. Dunyoviy fanlar o'qitildi. O'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rgatildi. Bu yondashuv jamiyatda yangi ong shakllanishiga xizmat qildi. Ma'rifat jamiyatni ichidan o'zgartirishi kerak degan g'oya amalda sinaldi.

Jadidlar ma'rifatni faqat bolalar ta'limi bilan cheklamadilar. Ular kattalar ongini o'zgartirish zarurligini ham angladilar. SHu sababli matbuot, teatr va adabiyotdan faol foydalandilar. 1906-yildan boshlab Turkistonda jadid matbuotining paydo bo'lishi bu jarayonni tezlashtirdi.

Gazeta va jurnallar orqali jamiyat muammolari ochiq muhokama qilindi. Savodsizlik tanqid qilindi. Ilmning ahamiyati tushuntirildi. Matbuot ma'rifat tarqatishning eng tezkor vositasi bo'ldi. Jadidlar so'z orqali ongni o'zgartirish mumkinligiga ishonidilar.

Ma'rifat konsepsiyasida axloqiy tarbiya muhim o'rin tutdi. Jadidlar bilim axloqsiz bo'lsa, jamiyatni buzadi, deb hisobladilar. SHu bois halollik, mas'uliyat va mehnatsevarlik targ'ib qilindi. Axloqiy yetuk shaxs jamiyatni o'zgartiruvchi kuch sifatida ko'rildi.

Ma'rifat orqali jamiyatni o'zgartirish g'oyasi ijtimoiy adolat bilan uzviy bog'landi. Jadidlar adolatsizlikning asosiy sababi bilimsizlik, deb bildilar. Bilimli inson o'z huquqini biladi. U zulmga ko'nikmaydi. SHu sababli ma'rifat adolat sari eltuvchi yo'l sifatida talqin qilindi.

Din masalasida ham ma'rifiy yondashuv ustuvor bo'ldi. Jadidlar dinni inkor etmadilar. Ular diniy bilimlarni chuqur va ongli tushunishni talab qildilar. 1900-yillardan boshlab dinni ma'rifat bilan uyg'un talqin qilish g'oyasi ilgari surildi. Bu yondashuv jamiyatda qarshilikni kamaytirdi.

Ma'rifat konsepsiyasida milliy uyg'onish muhim ahamiyat kasb etdi. Jadidlar millat savodsiz bo'lsa, yo'qolib ketadi, deb hisobladilar. Til, tarix va madaniyatni o'rganish ma'rifatning ajralmas qismi sifatida ko'rildi. Bu qarash 1906–1914-yillarda jadid adabiyoti va matbuotida keng yoyildi.

Ayollar ta'limi ma'rifat konsepsiyasining muhim yo'nalishiga aylandi. Jadidlar ayollar savodsizligi jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotganini aniq angladilar. 1900–1910-yillarda ayollarni o'qitish masalasi faol ko'tarildi. Ayol ma'rifatli bo'lsa, kelajak avlod ham ma'rifatli bo'ladi degan qarash shakllandi.

Ma'rifat orqali jamiyatni o'zgartirish g'oyasi jadidlar tafakkurida bosqichma-bosqichlik tamoyiliga tayandi. Jadidlar jamiyatni birdan o'zgartirish mumkin emasligini bildilar. Ong avval o'zgarishi kerak edi. So'ng ijtimoiy tuzilma o'zgaradi. Bu yondashuv jadidchilikni islohotchi harakatga aylantirdi.

Jadidlar ma'rifatni chet tajribani tanlab o'zlashtirish bilan bog'ladilar. Ular Yevropa va musulmon dunyosidagi tajribalarni o'rgandilar. Lekin ularni ko'r-ko'rona ko'chirmadilar. Mahalliy sharoitga moslashtirdilar. Ma'rifat milliy asosda bo'lishi kerak degan qarash ustuvor bo'ldi.

1914–1917-yillarda ijtimoiy-siyosiy inqiroz kuchaygan sari ma'rifat konsepsiyasi yanada dolzarb tus oldi. Jadidlar jamiyatni saqlab qolishning yagona yo'li ongli va ma'rifatli jamiyat qurish ekanini yana bir bor ta'kidladilar. Zo'ravonlik emas, bilim ustuvor bo'ldi.

Muhim jihat shundaki, ma'rifat jadidlar uchun maqsad emas, **vosita** edi. Asosiy maqsad jamiyatni yangilash edi. Ma'rifat shu yangilanishni ta'minlovchi eng kuchli vosita sifatida baholandi. SHu sababli jadidchilik mafkurasi barqaror va uzoq muddatli ta'sirga ega bo'ldi.

1890–1917-yillar davomida jadidlar tafakkurida ma'rifat orqali jamiyatni o'zgartirish konsepsiyasi markaziy o'rin egalladi. Bu konsepsiya ta'lim, axloq, ijtimoiy adolat va milliy uyg'onish bilan uzviy bog'landi. Jadidlar jamiyatni kuch bilan emas, ong orqali o'zgartirish mumkinligini isbotlashga intildilar. Jadidchilik aynan shu ma'rifiy konsepsiyaning tarixiy va ijtimoiy ifodasi bo'lib maydonga chiqdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida an'ana va yangilik o'rtasidagi muvozanat masalasi muhim g'oyaviy muammo sifatida shakllandi. Jadidlar jamiyatni yangilash zaruratini chuqur anglagan holda, an'analarni inkor etish yo'lini tanlamadilar. Ular jamiyatni saqlab qolish va rivojlantirish faqat muvozanat asosida amalga oshishini tushundilar.

Jadidlar nazarida an'ana jamiyatning tarixiy xotirasi edi. An'ana xalqning ma'naviy tayanchi bo'lib xizmat qilardi. Til, din, urf-odat va axloqiy me'yorlar jamiyatni birlashtiruvchi omillar sifatida baholandi. Jadidlar bu asoslarni yo'qotish millatni ma'naviy bo'shliqqa olib kelishini yaxshi angladilar.

SHu bilan birga, jadidlar an'anani mutlaq va o'zgarmas hodisa deb hisoblamadilar. Ularning fikricha, vaqt o'tishi bilan an'ana yangilanmasa, u taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi kuchga aylanadi. 1900-yillardan boshlab jadid matbuotida eskicha qarashlarni tanqid qilish kuchaydi. Bu tanqid an'anani yo'q qilishga emas, uni zamon talablariga moslashtirishga qaratilgan edi.

Yangilik jadidlar tafakkurida taraqqiyotning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Ilm-fan, yangi ta'lim usullari, matbuot va madaniy shakllar yangilikning asosiy ko'rinishlari bo'ldi. Jadidlar yangilikni jamiyatni uyg'otuvchi kuch deb bildilar. Biroq yangilik ko'r-ko'rona qabul qilinmasligi kerakligi qat'iy ta'kidlandi.

An'ana va yangilik o'rtasidagi muvozanat masalasi, avvalo, ta'lim sohasida yaqqol namoyon bo'ldi. An'anaviy maktab va madrasalar diniy-ma'naviy tarbiya berishda muhim rol o'ynagan edi. Jadidlar bu rolni inkor etmadilar. Biroq 1898–

1905-yillardan boshlab ular ta'lim mazmunini kengaytirish zarurligini ilgari surdilar. Diniy fanlar bilan birga dunyoviy fanlarni o'qitish muvozanatli yechim sifatida ko'rildi.

Jadidlar ta'limda yangilikni joriy etar ekan, an'anaviy qadriyatlarni saqlashga intildilar. Yangi usul maktablarida ona tilida ta'lim berildi. Axloq va tarbiya masalalariga katta e'tibor qaratildi. Bu yondashuv yangilikni milliy an'ana bilan uyg'unlashtirishning amaliy ko'rinishi edi.

Din masalasida ham muvozanat g'oyasi ustuvor bo'ldi. Jadidlar dinni jamiyatni ortga tortuvchi kuch sifatida baholamadilar. Aksincha, dinni ma'naviy tayanch deb bildilar. Biroq diniy bilimlar sxolastik shaklda emas, ongli va hayot bilan bog'langan holda talqin qilinishi kerak, degan fikr ilgari surildi. 1900–1910-yillarda bu yondashuv jadid tafakkurining muhim belgilaridan biriga aylandi.

An'ana va yangilik o'rtasidagi muvozanat masalasi ijtimoiy munosabatlarda ham aks etdi. Jadidlar jamiyatdagi ierarxiya va mutlaq bo'ysunishni tanqid qildilar. SHu bilan birga, jamiyatni keskin parchalashga qarshi bo'ldilar. Ular hurmat, mas'uliyat va jamoaviylik kabi an'anaviy qadriyatlarni saqlagan holda shaxs faolligini oshirishni maqsad qildilar.

Ayollar masalasi muvozanat g'oyasining eng nozik sohalaridan biri bo'ldi. An'anaviy jamiyatda ayollarning ijtimoiy roli cheklangan edi. Jadidlar bu holat jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotganini angladilar. 1900–1910-yillardan boshlab ayollar ta'limi masalasi ko'tarildi. Biroq bu masala keskin qarama-qarshiliklar orqali emas, ma'rifat va tarbiya orqali hal qilinishi kerakligi ta'kidlandi.

Madaniyat va san'at sohasida ham an'ana va yangilik muvozanati muhim bo'ldi. Jadidlar milliy adabiyot va san'atni saqlash tarafdori edilar. SHu bilan birga, yangi janrlar, teatr va publitsistika orqali ijtimoiy fikrni yangilashga intildilar. 1906–1914-yillarda jadid teatr faoliyati bu muvozanatning yorqin namunasi bo'ldi.

Til masalasida ham muvozanat g'oyasi yaqqol ko'rindi. Jadidlar ona tilini milliy o'zlik asosi deb bildilar. SHu bilan birga, tilni soddalashtirish, tushunarli qilish zarurligini ta'kidladilar. Murakkab va xalqdan uzoq bo'lgan uslub tanqid qilindi. Bu yondashuv an'anaviy tilni saqlagan holda uni zamonaviy muloqot vositasiga aylantirishga qaratildi.

An'ana va yangilik o'rtasidagi muvozanat jadidlar tafakkurida zo'ravonlikdan voz kechish tamoyili bilan ham bog'liq edi. Jadidlar jamiyatni keskin sindirish orqali emas, ongni asta-sekin o'zgartirish orqali yangilash mumkin, deb hisobladilar. Bu yondashuv 1905-yildan keyingi siyosiy beqarorlik sharoitida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi.

Jadidlar tashqi dunyodan kelayotgan yangiliklarni tanlab qabul qildilar. Yevropa va musulmon dunyosidagi tajribalar o'rganildi. Biroq ular milliy

an'analar bilan mos kelgan hollarda qabul qilindi. Bu tanqidiy yondashuv jadidchilikni mustaqil va barqaror harakatga aylantirdi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar uchun muvozanat passiv kelishuv emas edi. Bu faol tanlov edi. Qaysi an'anani saqlash, qaysi yangilikni joriy etish mas'uliyat bilan belgilandi. Bu jarayon jadidlar tafakkurining yetukligini ko'rsatdi.

1914–1917-yillarda ijtimoiy-siyosiy inqiroz kuchaygan sari an'ana va yangilik o'rtasidagi muvozanat masalasi yanada dolzarb bo'ldi. Jamiyat bir tomondan beqarorlikka yuz tutdi, ikkinchi tomondan yangilanishga ehtiyoj sezdi. Jadidlar bu vaziyatda muvozanatni saqlashga intildilar.

1890–1917-yillar davomida jadidlar tafakkurida an'ana va yangilik o'rtasidagi muvozanat jamiyatni yangilashning asosiy tamoyillaridan biri bo'ldi. Jadidlar an'anani inkor etmadilar, yangilikni ko'r-ko'rona qabul qilmadilar. Ular milliy va ma'naviy qadriyatlarga tayangan holda zamonaviy taraqqiyotga yo'l ochishga harakat qildilar. Jadidchilik aynan shu muvozanatli yondashuv tufayli tarixiy ahamiyat kasb etdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida davlat, hokimiyat va adolat masalalariga munosabat muhim ijtimoiy-siyosiy mazmun kasb etdi. Jadidlar bu tushunchalarni jamiyatni yangilash va millatni taraqqiyot yo'liga olib chiqish bilan uzviy bog'ladilar. Ularning qarashlari an'anaviy bo'ysunuvdan farqli ravishda tanqidiy va islohotchi ruhda shakllandi.

Jadidlar nazarida davlat jamiyat manfaatlariga xizmat qilishi kerak edi. Ular davlatni mutlaq hukmron kuch sifatida emas, balki tartib, xavfsizlik va adolatni ta'minlovchi tuzilma sifatida talqin qildilar. Mustamlakachilik sharoitida bu qarash ayniqsa dolzarb edi. Jadidlar davlat hokimiyati xalqdan uzilgan holda faoliyat yuritmasligi kerak, degan fikrni ilgari surdilar.

Hokimiyat masalasida jadidlar mas'uliyat va javobgarlik tamoyiliga alohida e'tibor qaratdilar. Ularning fikricha, hokimiyat egasi jamiyat oldida mas'ul bo'lishi kerak. Mansabdorlarning zulmi, poraxo'rliги va suiiste'mollari keskin tanqid qilindi. 1905-yildan keyin jadid matbuotida hokimiyatning adolatsiz faoliyatiga qarshi ochiq tanqidlar kuchaydi.

Adolat tushunchasi jadidlar tafakkurida markaziy o'rin egalladi. Ular adolatni faqat axloqiy tushuncha sifatida emas, balki ijtimoiy va huquqiy tamoyil sifatida talqin qildilar. Adolat jamiyat barqarorligi va taraqqiyotining asosiy sharti deb baholandi. Adolatsiz jamiyat tanazzulga mahkum degan qarash mustahkamlandi.

Jadidlar adolat masalasini qonun ustuvorligi bilan bog'ladilar. Qonun hamma uchun barobar bo'lishi kerak degan g'oya ilgari surildi. Hokimiyat qonun bilan cheklanishi zarurligi ta'kidlandi. Bu qarashlar Yevropa va musulmon islohotchi tafakkurining ta'siri ostida shakllandi, biroq milliy sharoitga mos talqin qilindi.

Mustamlakachilik siyosati jadidlar tomonidan adolat nuqtayi nazaridan tanqid qilindi. Mahalliy aholi huquqlarining cheklanishi, soliqlarning adolatsiz taqsimlanishi va sud tizimidagi tengsizlik jadidlar tomonidan ijtimoiy adolatsizlikning asosiy ko'rinishlari sifatida baholandi. Bu tanqidlar siyosiy qarshilikdan ko'ra, ma'rifiy va axloqiy ruhda ifodalandi.

Jadidlar hokimiyat va adolat masalalarida zo'ravonlik yo'lini rad etdilar. Ular jamiyatni zo'ravonlik orqali emas, ongli islohotlar orqali o'zgartirish mumkin, deb hisobladilar. SHu sababli davlatni to'liq inkor etish emas, balki uni adolatli va mas'uliyatli tuzilmaga aylantirish g'oyasi ustuvor bo'ldi.

Milliy manfaatlar masalasi ham jadidlarning davlat va hokimiyatga munosabatida muhim o'rin tutdi. Ular davlat siyosati millat manfaatlariga zid bo'lmasligi kerakligini ta'kidladilar. Til, madaniyat va ta'lim masalalarida milliy ehtiyojlar inobatga olinishi zarurligi qayd etildi. Bu qarashlar 1910-yillarga kelib yanada aniqroq ifoda topdi.

Jadidlar shaxs va hokimiyat munosabatiga ham e'tibor qaratdilar. Inson faqat bo'ysunuvchi emas, balki ongli fuqarodir, degan fikr ilgari surildi. Fuqarolik ongining shakllanishi adolatli davlat qurishning muhim sharti sifatida baholandi. Bu yondashuv jadidchilikning siyosiy-ma'rifiy qiyofasini belgiladi.

jadidlar tafakkurida davlat, hokimiyat va adolat masalalariga munosabat 1890–1917-yillar davomida tanqidiy va islohotchi ruhda shakllandi. Ular adolatli davlat, mas'uliyatli hokimiyat va qonun ustuvorligini jamiyat taraqqiyotining asosiy shartlari sifatida ko'rdilar. Jadidchilik aynan shu qarashlar orqali milliy uyg'onish va ijtimoiy yangilanishning muhim mafkuraviy poydevorini yaratdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida adolatli boshqaruv masalasi markaziy siyosiy-axloqiy tushunchaga aylandi. Jadidlar jamiyat inqirozining asosiy sabablaridan biri sifatida adolatsiz boshqaruvni ko'rdilar. Ularning fikricha, boshqaruv adolatga tayanmasa, taraqqiyot ham, ijtimoiy barqarorlik ham bo'lmaydi.

Jadidlar adolatli boshqaruvni avvalo xalq manfaatiga xizmat qiladigan hokimiyat sifatida talqin qildilar. Hokimiyat o'z manfaatini emas, jamiyat ehtiyojlarini ko'zlashi kerak, degan qarash ustuvor bo'ldi. Mustamlakachilik sharoitida mahalliy aholi manfaatlari chetga surilayotganini jadidlar ochiq tanqid qildilar. Bu tanqid siyosiy radikalizmga emas, axloqiy va ma'rifiy asosga tayandi.

Adolatli boshqaruv tushunchasi jadidlar nazarida mas'uliyat va javobgarlik tamoyiliga asoslanardi. Hokimiyat egasi qilgan har bir qarori uchun jamiyat oldida mas'ul bo'lishi kerak edi. Mansabdorlarning poraxo'rliqi, o'zboshimchaligi va zulmi adolatli boshqaruvga zid holatlar sifatida baholandi. 1905-yildan keyin jadid matbuotida bu illatlar muntazam tanqid qilina boshladi.

Jadidlar adolatli boshqaruvni qonun ustuvorligi bilan uzviy bog'ladilar. Qonun hamma uchun teng bo'lishi kerak degan g'oya ilgari surildi. Hokimiyat qonundan yuqori turmasligi lozimligi ta'kidlandi. Bu qarashlar an'anaviy bo'ysunuv madaniyatidan farq qilar edi. Jadidlar shaxsiy irodaga tayangan boshqaruvni adolatsizlik manbai sifatida ko'rdilar.

Adolatli boshqaruv masalasida jadidlar axloqiy mezonlarga katta ahamiyat berdilar. Ularning fikricha, qonunlar mukammal bo'lsa ham, agar boshqaruvchilarda axloqiy mas'uliyat bo'lmasa, adolat qaror topmaydi. Halollik, vijdon va xalq oldidagi burch boshqaruvning asosiy tayanchi bo'lishi kerak edi. SHu sababli jadidlar siyosiy islohotni axloqiy tarbiya bilan bog'ladilar.

Jadidlar adolatli boshqaruvni zo'ravonlikdan xoli holda tasavvur qildilar. Ular kuch va qo'rqitishga asoslangan hokimiyatni barqaror deb hisoblamadilar. Zo'ravonlik vaqtincha itoatni ta'minlashi mumkin, ammo adolatni yaratmaydi, degan fikr ilgari surildi. SHu bois jadidlar islohotchi, murosaga asoslangan boshqaruv modelini afzal ko'rdilar.

Mahalliy boshqaruv masalasi jadidlar qarashlarida muhim o'rin egalladi. Ular boshqaruvning markazdan uzilgan, xalqdan yiroq shaklini tanqid qildilar. Mahalliy ehtiyojlarni bilmay turib adolatli boshqaruvni amalga oshirish mumkin emasligini ta'kidladilar. Bu fikr XX asr boshlarida jadid siyosiy tafakkurining muhim belgilaridan biriga aylandi.

Adolatli boshqaruv jadidlar tafakkurida ijtimoiy tenglik bilan bog'landi. Soliq tizimidagi adolatsizlik, sud jarayonlaridagi tengsizlik va mahalliy aholi huquqlarining cheklanishi keskin tanqid qilindi. Jadidlar adolatli boshqaruv jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishini angladilar. Teng imkoniyatlar jamiyat barqarorligining asosi sifatida ko'rildi.

Jadidlar adolatli boshqaruvni ma'rifatli jamiyat bilan uzviy bog'ladilar. Savodsiz jamiyat adolatli boshqaruvni talab qila olmaydi, degan qarash ilgari surildi. SHu sababli ma'rifat boshqaruvni isloh qilishning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Bilimli fuqaro hokimiyatdan adolat talab qila oladi. Bu yondashuv jadidchilikning ma'rifiy-siyosiy mohiyatini ko'rsatadi.

Din masalasida jadidlar adolatli boshqaruvni diniy qadriyatlar bilan zid qo'ymadilar. Aksincha, ular adolatni diniy-axloqiy qadriyat sifatida talqin qildilar. Adolatli hukmdor g'oyasi islomiy an'analardan kelib chiqib izohlandi. Biroq bu g'oya zamonaviy boshqaruv talablari bilan uyg'unlashtirildi.

Jadidlar uchun adolatli boshqaruv fuqarolik ongining shakllanishi bilan ham bog'liq edi. Inson faqat bo'ysunuvchi emas, balki jamiyat hayotida mas'ul ishtirokchi bo'lishi kerak degan qarash ilgari surildi. Fuqarolik mas'uliyati kuchaygan sari boshqaruv ham adolatli bo'lishga majbur bo'ladi, deb hisoblandi.

Ayollar masalasi ham adolatli boshqaruv doirasida ko'rildi. Jadidlar jamiyatning yarmi huquqsiz bo'lgan sharoitda adolatli boshqaruv haqida gapirish mumkin emasligini ta'kidladilar. Ayollar ta'limi va huquqlarini kengaytirish ijtimoiy adolatning muhim sharti sifatida baholandi. Bu qarash o'sha davr uchun ilg'or fikr edi.

1914–1917-yillar oralig'ida ijtimoiy-siyosiy inqiroz kuchaygan sari adolatli boshqaruv masalasi yanada dolzarb bo'ldi. Jadidlar jamiyatni saqlab qolishning yagona yo'li adolatli va mas'uliyatli boshqaruv ekanini yana bir bor ta'kidladilar. Ular keskin siyosiy to'qnashuvlardan ko'ra ongli islohotni ustuvor deb bildilar.

Jadidlar tafakkurida adolatli boshqaruv xalq manfaatiga xizmat qiluvchi, qonun ustuvorligiga tayangan, axloqiy mas'uliyatga asoslangan va zo'ravonlikdan xoli boshqaruv modeli sifatida talqin qilindi. 1890–1917-yillar davomida bu qarash jadidchilikning siyosiy-ma'rifiy dasturini belgilab berdi. Jadidlar adolatli boshqaruvni jamiyat taraqqiyoti va milliy uyg'onishning eng muhim sharti deb bildilar.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida hokimiyat mas'uliyati va jamiyat manfaatlari masalasi markaziy o'rin egalladi. Jadidlar jamiyat inqirozining ildizini faqat iqtisodiy qoloqlikda emas, balki mas'uliyatsiz boshqaruvda ko'rdilar. Ularning qarashlarida hokimiyat kuch emas, xizmat edi. Hokimiyat jamiyat manfaatlari yo'lida ishlashi shart edi.

Jadidlar nazarida hokimiyatning asosiy vazifasi xalq farovonligini ta'minlash edi. Davlat apparati jamiyatdan uzilib qolmasligi kerak. Aks holda u zulm va adolatsizlik manbaiga aylanadi. Mustamlakachilik sharoitida bu holat yaqqol ko'rindi. Mahalliy aholi manfaatlari ko'pincha e'tibordan chetda qoldi. Jadidlar buni ochiq tanqid qildilar.

Hokimiyat mas'uliyati tushunchasi jadidlar tafakkurida javobgarlik tamoyili bilan bog'landi. Hokimiyat egasi o'z qarorlari uchun javob berishi kerak edi. Mansabdor shaxslar qilgan xatolari uchun jazolanmasa, adolat qaror topmaydi. 1905-yildan keyin jadid matbuotida aynan shu masala faol ko'tarildi. Poraxo'rlik va suiiste'mollar keskin qoralandi.

Jadidlar hokimiyatni jamiyat manfaatlari ustun qo'yishni mutlaqo rad etdilar. Ularning fikricha, hokimiyat shaxsiy boylik yoki mavqe uchun xizmat qilsa, u legitimlikni yo'qotadi. Hokimiyat jamiyat ishonchiga tayanishi lozim. Ishtirok va ochiqlik bo'lmasa, ishonch yo'qoladi. Ishtirok bo'lmasa, adolat ham bo'lmaydi.

Jamiyat manfaatlari jadidlar tafakkurida keng tushuncha edi. Bu faqat iqtisodiy foyda emas edi. U ta'lim, adolat, xavfsizlik va ma'naviy taraqqiyotni ham o'z ichiga oldi. Hokimiyat ushbu sohalarda mas'ul bo'lishi kerak edi. Ta'limni e'tiborsiz qoldirgan boshqaruv jamiyatni tanazzulga olib boradi, degan qarash ustuvor bo'ldi.

Hokimiyat mas'uliyati masalasi qonun ustuvorligi bilan uzviy bog'landi. Jadidlar hokimiyatning qonundan yuqori turishini adolatsizlik deb bildilar. Qonun jamiyat manfaatlarini himoya qilishi kerak edi. Qonun oldida tenglik bo'lmasa, hokimiyat mas'uliyati haqida gapirish befoyda bo'ladi. Bu fikr XX asr boshlarida jadid siyosiy tafakkurining tayanch g'oyasiga aylandi.

Jadidlar jamiyat manfaatlarini himoya qilishda mahalliy boshqaruvning rolini alohida ta'kidladilar. Markazdan boshqariladigan tizim mahalliy ehtiyojlarni bilmaydi. Mahalliy sharoitni tushunmagan hokimiyat xato qarorlar qabul qiladi. SHu sababli jadidlar boshqaruvda mahalliy vakillik va maslahatlashuvni muhim deb bildilar.

Hokimiyat mas'uliyati axloqiy mezonlar bilan ham bog'landi. Jadidlar nazarida boshqaruv faqat huquqiy emas, axloqiy faoliyat ham edi. Halollik, vijdon va burch tushunchalari hokimiyatning ichki mezonlari bo'lishi kerak edi. Axloqsiz hokimiyat qonun bilan ham to'g'riylanmaydi, degan fikr ilgari surildi.

Jamiyat manfaatlarini e'tiborsiz qoldirish ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytiradi, deb hisoblandi. Soliq adolatsizligi, sudlarda tengsizlik va ma'muriy bosim jamiyatni beqarorlashtiradi. Jadidlar bu holatlarni 1906–1914-yillarda matbuotda muntazam tahlil qildilar. Ular ijtimoiy tinchlik adolatli boshqaruvsiz bo'lmasligini ta'kidladilar.

Hokimiyat va jamiyat munosabatida fuqarolik ongi muhim o'rin tutdi. Jadidlar jamiyatni passiv bo'ysunuvdan chiqarishga intildilar. Fuqaro o'z manfaatini bilishi kerak edi. Bilimli fuqaro hokimiyatdan hisob talab qila oladi. SHu sababli ma'rifat hokimiyat mas'uliyatini ta'minlovchi vosita sifatida ko'rildi.

Ayollar masalasi ham jamiyat manfaatlari doirasida ko'rib chiqildi. Jadidlar jamiyatning yarmi chetda qolgan holatda haqiqiy manfaatlar haqida gapirish mumkin emasligini ta'kidladilar. Ayollar ta'limi va huquqlari kengaymasa, jamiyat to'liq rivojlanmaydi. Bu qarash 1900–1910-yillarda aniq ifoda topdi.

Din masalasida jadidlar hokimiyat mas'uliyatini diniy qadriyatlar bilan uyg'un talqin qildilar. Adolat va mas'uliyat islomiy axloqning markaziy tushunchalari sifatida izohlandi. Biroq bu tushunchalar zamonaviy boshqaruv talablari bilan bog'landi. Din hokimiyatni cheklovchi axloqiy mezon bo'lishi kerak, degan fikr ilgari surildi.

Jadidlar zo'ravonlikka asoslangan hokimiyat jamiyat manfaatlariga zid, deb hisobladilar. Qo'rqitish vaqtincha itoatni ta'minlaydi, ammo barqarorlik bermaydi. Barqarorlik ishonchdan kelib chiqadi. Ishonch esa mas'uliyat va adolat bilan ta'minlanadi. SHu sababli jadidlar islohotchi boshqaruv modelini afzal ko'rdilar.

1914–1917-yillar oralig'ida ijtimoiy-siyosiy inqiroz chuqurlashgan sari hokimiyat mas'uliyati masalasi yanada keskinlashdi. Jadidlar jamiyatni saqlab

qolish uchun hokimiyatning jamiyat manfaatlariga qaytishi zarurligini yana bir bor ta'kidladilar. Ular keskin to'qnashuvlarni emas, ongli islohotlarni yoqladilar.

Jadidlar tafakkurida hokimiyat mas'uliyati va jamiyat manfaatlari bir-biridan ajralmas tushunchalar sifatida talqin qilindi. Hokimiyat xizmat qilishi kerak edi. Qonun ustuvor bo'lishi shart edi. Axloqiy mas'uliyat zarur edi. 1890–1917-yillar davomida bu qarash jadidchilikning siyosiy-ma'rifiy mohiyatini belgilab berdi. Jadidlar jamiyat manfaatlariga tayangan mas'uliyatli hokimiyatni milliy taraqqiyotning eng muhim sharti deb bildilar.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidlar tafakkurida qonun ustuvorligi g'oyasi davlat, hokimiyat va adolat masalalarini anglashda tayanch tamoyilga aylandi. Jadidlar jamiyat inqirozining asosiy sabablaridan biri sifatida shaxsiy irodaga, zo'ravonlikka va tartibsiz boshqaruvga asoslangan tuzumni ko'rdilar. SHu bois ular jamiyat taraqqiyoti uchun qonunga tayanadigan, barqaror va adolatli boshqaruv zarur, degan xulosaga keldilar.

Jadidlar nazarida qonun ustuvorligi davlatning mavjud bo'lishi uchun emas, balki jamiyatni himoya qilish uchun zarur edi. Qonun hukmdor yoki mansabdor xohishiga bo'ysunmasligi kerak, aksincha, hokimiyatning o'zi qonun bilan cheklanishi lozim edi. Bu qarash an'anaviy bo'ysunuv madaniyatidan farq qilar edi va jadid tafakkurining siyosiy yetukligini ko'rsatdi.

Qonun ustuvorligi g'oyasi jadidlar tomonidan adolat tushunchasi bilan uzviy bog'landi. Ularning fikricha, adolat subyektiv qarorlar orqali emas, faqat umumiy va barqaror qonunlar orqali ta'minlanadi. Qonun bo'lmagan yoki ishlamagan jamiyatda adolat haqida gapirish mumkin emas. SHu sababli jadidlar adolatni qonuniylik bilan izohlashga intildilar.

Mustamlakachilik sharoitida qonun ustuvorligi masalasi yanada dolzarb bo'ldi. Mahalliy aholi huquqlari ko'pincha qonun bilan emas, ma'muriy buyruqlar bilan cheklanardi. Jadidlar buni ijtimoiy adolatsizlikning asosiy manbalaridan biri deb bildilar. Ayniqsa, sud tizimidagi tengsizlik va soliq siyosatidagi nohaqliklar jadid matbuotida tanqid qilindi.

Qonun ustuvorligi g'oyasi jadidlar tafakkurida shaxs huquqlari bilan chambarchas bog'landi. Inson qonun oldida himoyalangan bo'lishi kerak edi. Hech kim, mansabidan qat'i nazar, qonundan yuqori turmasligi lozim edi. Bu qarash jamiyatda fuqarolik ongining shakllanishiga xizmat qildi. Inson o'z huquqini qonun orqali bilishi va himoya qilishi kerak degan fikr ilgari surildi.

Jadidlar qonun ustuvorligini faqat siyosiy masala sifatida emas, balki ma'naviy-axloqiy tamoyil sifatida ham ko'rdilar. Qonunga hurmat jamiyat madaniyatining belgisi deb baholandi. Qonunni mensimaslik axloqiy tanazzul belgisi sifatida talqin qilindi. SHu sababli jadidlar qonuniylikni tarbiya va ma'rifat bilan bog'ladilar.

Qonun ustuvorligi masalasi jadidlar qarashlarida din bilan zid qo'yilmadi. Aksincha, adolat va qonuniylik islomiy axloqning muhim tamoyillari sifatida talqin qilindi. Jadidlar diniy adolat tushunchasini zamonaviy huquqiy tartib bilan uyg'unlashtirishga harakat qildilar. Bu yondashuv g'oyaning jamiyatda kengroq qabul qilinishiga yordam berdi.

Jadidlar qonun ustuvorligini ta'minlashda sud mustaqilligi muhim, deb hisobladilar. Sud hokimiyatdan mustaqil bo'lmasa, qonun ishlamaydi, degan qarash ilgari surildi. Sud adolatni ta'minlovchi asosiy institut sifatida ko'rildi. Bu fikrlar XX asr boshlarida jadid siyosiy tafakkurida ancha yetuklashgan edi.

Qonun ustuvorligi g'oyasi jadidlar tafakkurida ijtimoiy barqarorlik bilan ham bog'landi. Jadidlar jamiyatdagi tartibsizlik va beqarorlikni qonuniylikning zaifligi bilan izohlashdi. Qonunlar aniq va barqaror bo'lsa, jamiyatda ishonch paydo bo'ladi. Ishonch esa taraqqiyot uchun muhim shart edi.

Jadidlar qonun ustuvorligini ta'minlash uchun jamiyatning o'zi ham faol bo'lishi kerak, deb hisobladilar. Fuqarolar qonunni bilishi va unga amal qilishi zarur edi. SHu sababli huquqiy ma'rifat masalasi kun tartibiga qo'yildi. Jadid matbuotida qonuniylik, huquq va majburiyatlar haqida tushuntiruvchi maqolalar paydo bo'ldi.

Qonun ustuvorligi g'oyasi jadidlar uchun zo'ravonlikka muqobil yo'l edi. Ular muammolarni kuch bilan emas, qonuniy yo'l bilan hal qilish mumkinligiga ishondilar. Zo'ravonlik vaqtincha natija berishi mumkin, biroq barqarorlik bermaydi, degan fikr ustuvor bo'ldi. SHu bois jadidlar islohotlarni qonuniylik asosida amalga oshirish tarafdori edilar.

Ayrim tarixiy davrlarda, xususan 1905-yildan keyin, Rossiya imperiyasida qonuniy islohotlar haqidagi muhokamalar jadidlar tafakkuriga ham ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar bu jarayonni diqqat bilan kuzatib, huquqiy davlat g'oyasini o'z sharoitlariga mos talqin qildilar. Biroq ular qonun ustuvorligini faqat tashqi tajriba emas, balki ichki ehtiyoj sifatida ko'rdilar.

1914–1917-yillar oralig'ida ijtimoiy-siyosiy beqarorlik kuchaygan sari qonun ustuvorligi g'oyasi yanada dolzarb bo'ldi. Jadidlar qonun ishlamagan jamiyat zo'ravonlik va tartibsizlikka yuz tutishini angladilar. SHu bois ular barqarorlikning yagona yo'li qonuniylik ekanini ta'kidladilar.

Jadidlar tafakkurida qonun ustuvorligi g'oyasi adolatli davlat, mas'uliyatli hokimiyat va ongli jamiyat qurishning asosi sifatida talqin qilindi. Bu g'oya ma'rifat, axloq va huquqiy ong bilan uzviy bog'landi. Jadidlar qonunni shaxsiy irodadan ustun qo'ygan holda jamiyatni yangilash mumkinligiga ishondilar. Qonun ustuvorligi jadidchilik mafkurasining siyosiy va falsafiy poydevoriga aylandi.

2.2. Milliy o'zlik va fuqarolik ongining shakllanishi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida milliy o'zlik va fuqarolik ongining shakllanishi muhim ijtimoiy-ma'naviy jarayon sifatida namoyon bo'ldi. Bu jarayon jamiyatni yangilash, millatni uyg'otish va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish bilan uzviy bog'liq edi. Jadidlar milliy o'zlikni anglamasdan turib, fuqarolik ongini shakllantirish mumkin emasligini chuqur angladilar.

Milliy o'zlik jadidlar nazarida til, tarix, madaniyat va umumiy taqdir birligiga asoslangan tushuncha edi. Jadidlar xalqni faqat diniy jamoa sifatida emas, balki tarixiy va madaniy birlik sifatida talqin qildilar. Bu yondashuv an'anaviy qarashlardan farq qilar edi. 1900-yillardan boshlab jadid adabiyoti va matbuotida milliy til va tarix masalalari keng muhokama qilina boshladi.

Til milliy o'zlikning asosiy belgisi sifatida ko'rildi. Jadidlar ona tilini saqlash va rivojlantirish millatni saqlab qolish bilan teng, deb bildilar. Murakkab va xalqdan uzoq bo'lgan uslub tanqid qilindi. Sodaroq, tushunarli til orqali keng ommaga murojaat qilish zarurligi ta'kidlandi. Bu yondashuv milliy ongning keng qatlamlarda shakllanishiga xizmat qildi.

Milliy tarixga murojaat jadidlar tafakkurida muhim o'rin egalladi. O'tmishdagi ilm-fan va madaniyat yutuqlarini eslash milliy g'ururni uyg'otish vositasi sifatida baholandi. Jadidlar tarixni afsonaviy emas, balki ibratli tajriba sifatida talqin qildilar. Bu yondashuv millatning o'ziga ishonchini mustahkamladi.

Fuqarolik ongining shakllanishi milliy o'zlik bilan uzviy bog'liq holda kechdi. Jadidlar insonni faqat bo'ysunuvchi emas, balki jamiyat hayotida mas'ul ishtirokchi sifatida ko'rdilar. Fuqaro o'z huquq va majburiyatlarini bilishi kerak edi. Bu qarash XX asr boshlarida jadid siyosiy-ma'rifiy tafakkurining muhim belgilaridan biriga aylandi.

Jadidlar fuqarolik ongini shakllantirishda ma'rifatga alohida ahamiyat berdilar. Savodsiz inson o'z huquqini anglay olmaydi, deb hisoblandi. SHu bois ta'lim va matbuot fuqarolik ongini uyg'otishning asosiy vositalari sifatida baholandi. Gazeta va jurnallar orqali jamiyat muammolari muhokama qilindi. Bu jarayon odamlarni faol fikrlashga undadi.

Milliy o'zlik va fuqarolik ongining shakllanishida adolat va qonun tushunchalari muhim rol o'ynadi. Jadidlar qonun oldida tenglik fuqarolik ongining asosi ekanini ta'kidladilar. Adolatsizlik fuqarolik ongini so'ndiradi, degan fikr ilgari surildi. SHu sababli adolatli boshqaruv milliy uyg'onishning muhim sharti sifatida ko'rildi.

Ayollar masalasi ham bu jarayonda e'tibordan chetda qolmadi. Jadidlar ayollarni jamiyatning faol a'zolari sifatida ko'rdilar. Ayollar savodsiz bo'lsa,

fuqarolik ongini to'liq shakllantirish mumkin emasligi ta'kidlandi. 1900–1910-yillarda ayollar ta'limi masalasi milliy taraqqiyot bilan bog'lab tushuntirildi.

Milliy o'zlik va fuqarolik ongining shakllanishida madaniyat muhim vosita bo'ldi. Adabiyot, teatr va publitsistika orqali jamiyat o'z muammolarini anglay boshladi. Jadid teatrlarida ijtimoiy masalalar sahnaga olib chiqildi. Bu usul fuqarolik ongini uyg'otishda samarali bo'ldi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar milliy o'zlikni boshqa xalqlarga qarshi qo'ymasdan talqin qildilar. Ular milliy o'zlikni insoniylik va taraqqiyot bilan uyg'un ko'rdilar. Milliy ong boshqalarni inkor etish emas, o'zini anglash vositasi sifatida tushunildi. Bu yondashuv jadidchilikning bag'rikeng tabiatini ko'rsatdi.

1914–1917-yillar oralig'ida siyosiy beqarorlik kuchaygan sari milliy o'zlik va fuqarolik ongining ahamiyati yanada ortdi. Jadidlar millatning taqdiri fuqarolarning ongli pozitsiyasiga bog'liq ekanini chuqur angladilar. Ular jamiyatni passivlikdan chiqarishga intildilar.

jadidlar tafakkurida milliy o'zlik va fuqarolik ongining shakllanishi jamiyatni yangilashning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Bu jarayon til, tarix, ma'rifat va adolat bilan uzviy bog'landi. 1890–1917-yillar davomida jadidlar milliy uyg'onish va fuqarolik mas'uliyatini bir butun jarayon sifatida ko'rdilar. Jadidchilik aynan shu uyg'onishning tarixiy va mafkuraviy ifodasi bo'ldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ayniqsa 1890–1917-yillar oralig'ida jadidlar tafakkurida millat tushunchasi yangicha mazmun kasb etdi. Jadidlar millatni faqat diniy jamoa yoki hududiy birlik sifatida emas, balki tarixiy xotira, umumiy til, madaniyat va ijtimoiy mas'uliyatga ega ongli birlik sifatida talqin qildilar. Bu yondashuv o'sha davr uchun yangilik bo'lib, milliy uyg'onish jarayonining mafkuraviy asosini tashkil etdi.

An'anaviy qarashlarda jamiyat ko'proq ummat yoki mahalliy jamoa doirasida tushunilgan edi. Jadidlar esa millatni zamonaviy ijtimoiy birlik sifatida ko'ra boshladilar. Ularning fikricha, millat tarixiy jarayonda shakllanadi va u o'z taqdirini anglay olgan taqdirdagina yashab qoladi. SHu sababli millat tushunchasi jadidlar tafakkurida faol va mas'ul subyekt sifatida talqin qilindi.

Jadidlar millatni belgilovchi asosiy omil sifatida tilni ko'rsatdilar. Til millatning ruhi va fikrlash tarzini ifodalaydi, deb hisoblandi. Ona tilida ta'lim berish, matbuot va adabiyotni rivojlantirish millatni saqlab qolishning asosiy yo'li sifatida talqin qilindi. 1900-yillardan boshlab jadid matbuotida til masalasi muntazam muhokama qilindi.

Millat tushunchasi jadidlar tafakkurida tarixiy xotira bilan ham uzviy bog'landi. O'tmishdagi ilmiy va madaniy yutuqlarni eslash milliy g'ururni uyg'otish vositasi sifatida ko'rildi. Jadidlar tarixni faqat o'tmish hodisalari majmui sifatida

emas, balki kelajak uchun saboq manbai sifatida talqin qildilar. Bu yondashuv millatning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamladi.

Madaniyat jadidlar talqinida millatning tashqi ko'rinishi emas, balki ichki mazmuni edi. Adabiyot, san'at va urf-odatlar millatni birlashtiruvchi kuch sifatida baholandi. Jadidlar madaniyatni zamon bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidladilar. An'anani saqlash bilan birga uni yangilash millatni rivojlantirishning muhim sharti sifatida ko'rildi.

Jadidlar millat tushunchasini ma'rifat bilan bevosita bog'ladilar. Savodsiz millat mustaqil fikrlay olmaydi, deb hisoblandi. SHu bois ta'lim milliy masala darajasiga ko'tarildi. Yangi usul maktablari millatni uyg'otishning eng samarali vositasi sifatida baholandi. Ma'rifat millatni faqat bilimli emas, balki ongli qilishi kerak edi.

Millat tushunchasi jadidlar tafakkurida fuqarolik mas'uliyati bilan boyitildi. Millatga mansublik faqat faxr emas, balki burch ham edi. Har bir shaxs millat ravnaqi uchun mas'ul bo'lishi kerakligi ta'kidlandi. Bu yondashuv millatni passiv jamoa emas, faol ijtimoiy kuch sifatida shakllantirdi.

Din masalasida jadidlar millat tushunchasini diniy identitet bilan zid qo'ymadilar. Ular islomni millatning ma'naviy tayanchi sifatida ko'rdilar. Biroq millat tushunchasi faqat diniy chegaralar bilan cheklanib qolmasligi kerak, degan fikr ilgari surildi. Din milliy ongni mustahkamlovchi omil bo'lishi kerak edi, to'sqinlik qiluvchi emas.

Jadidlar millatni boshqa xalqlardan ajratib qo'yuvchi tushuncha sifatida emas, balki insoniyat taraqqiyotining bir qismi sifatida talqin qildilar. Ular milliy rivojlanishni umumiy taraqqiyot bilan uyg'un ko'rdilar. Bu qarash jadidchilikning ochiq va bag'rikeng xarakterini ifodaladi.

Ayollar masalasi jadidcha millat tushunchasida muhim o'rin tutdi. Jadidlar ayollarni millatning yarmini tashkil etuvchi kuch sifatida ko'rdilar. Ayollar savodsiz bo'lsa, millat to'liq uyg'ona olmaydi, degan fikr ilgari surildi. 1900–1910-yillarda ayollar ta'limi milliy masala darajasida ko'tarildi.

Millat tushunchasi jadidlar tafakkurida ijtimoiy adolat bilan ham bog'landi. Jadidlar adolatsizlik hukm surgan jamiyatda millat taraqqiy etmasligini angladilar. Tenglik va adolat milliy birlikni mustahkamlovchi omillar sifatida ko'rildi. SHu sababli millat tushunchasi ijtimoiy islohotlar bilan uzviy bog'landi.

Jadidlar millatni tarixiy mas'uliyat egasi sifatida talqin qildilar. Ularning fikricha, har bir avlod millat taqdiriga ta'sir ko'rsatadi. O'tmish xatolarini anglash va kelajakni ongli qurish milliy vazifa sifatida ko'rildi. Bu yondashuv jadid tafakkurining yetukligini ko'rsatadi.

1914–1917-yillar oralig'ida siyosiy beqarorlik kuchaygan sari millat tushunchasi yanada siyosiy mazmun kasb etdi. Jadidlar millatni o'z taqdirini

belgilashga qodir ongli jamoa sifatida ko'ra boshladilar. Biroq ular zo'ravonlik emas, ongli islohot yo'lini ustun qo'ydilar.

Jadidlar tafakkurida millat tushunchasi til, tarix, madaniyat, ma'rifat va fuqarolik mas'uliyatiga tayangan keng ijtimoiy mazmunga ega bo'ldi. 1890–1917-yillar davomida bu tushuncha milliy uyg'onishning mafkuraviy asosi sifatida shakllandi. Jadidlar millatni faqat meros emas, balki kelajakni quruvchi ongli kuch sifatida talqin qildilar.

Jadidlar tafakkurida fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollik jamiyatni yangilashning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Ular jamiyatni faqat tashqi islohotlar bilan emas, balki ongli va mas'ul shaxslar orqali o'zgartirish mumkin, degan qat'iy xulosaga keldilar. Fuqarolik mas'uliyati jadidlar uchun shaxsning jamiyat oldidagi burchini anglash, ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etish demak edi.

An'anaviy jamiyatda shaxs ko'pincha passiv bo'ysunuvchi sifatida tasavvur etilgan. Jadidlar bu qarashni tanqid qildilar. Ularning fikricha, jamiyat taraqqiyoti shaxsning faolligiga bog'liq. Inson faqat buyruqlarni bajaruvchi emas, balki fikrlovchi, baholovchi va javobgar fuqaro bo'lishi kerak edi. SHu sababli fuqarolik mas'uliyati jadidchilik mafkurasining markaziy tushunchalaridan biriga aylandi.

Fuqarolik mas'uliyati jadidlar nazarida, avvalo, jamiyat taqdiriga befarq bo'lmaslik edi. Inson o'z atrofidagi muammolarga ko'z yumsa, adolatsizlik mustahkamlanadi, deb hisoblandi. Jadidlar befarqlikni ijtimoiy tanazzulning asosiy belgisi sifatida baholadilar. SHaxs jamiyat muammolarini o'z muammosi sifatida qabul qilishi lozim edi.

Ijtimoiy faollik tushunchasi jadidlar tafakkurida faqat siyosiy harakat bilan cheklanib qolmadi. U keng ma'noda talqin qilindi. Ta'limda, madaniyatda, matbuotda va jamoatchilik ishlarida ishtirok etish ijtimoiy faollikning muhim ko'rinishlari sifatida baholandi. Jadidlar jamiyatni zo'ravonlik bilan emas, faol fikr va so'z orqali o'zgartirish mumkinligiga ishonadilar.

Ma'rifat fuqarolik mas'uliyatini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida ko'rildi. Savodsiz inson o'z huquq va burchlarini anglay olmaydi, degan qarash ustuvor bo'ldi. SHu bois ta'lim fuqarolik ongining poydevori sifatida baholandi. Bilimli shaxs jamiyatdagi adolatsizlikni ko'ra oladi va unga befarq bo'lib qolmaydi.

Matbuot jadidlar uchun ijtimoiy faollikni kuchaytiruvchi eng muhim vositalardan biri bo'ldi. Gazeta va jurnallar orqali jamiyat muammolari muhokama qilindi. Fuqarolar fikrlashga, savol berishga va xulosa chiqarishga undaldi. Matbuot jamiyatni sukutdan chiqaruvchi kuch sifatida talqin qilindi. Bu jarayon fuqarolik mas'uliyatining shakllanishiga xizmat qildi.

Jadidlar ijtimoiy faollikni axloqiy mas'uliyat bilan bog'ladilar. Ularning fikricha, faoliyat faqat manfaat uchun emas, balki jamiyat foydasi uchun bo'lishi

kerak edi. Halollik, vijdon va burch ijtimoiy faollikning ichki mezonlari sifatida ko'rildi. Axloqsiz faollik jamiyatni buzadi, degan ogohlantirish ilgari surildi.

Fuqarolik mas'uliyati jadidlar tafakkurida qonun va adolat bilan uzviy bog'landi. Fuqaro qonunga amal qilishi va qonuniylikni talab qilishi kerak edi. Qonunga hurmat ijtimoiy tartibning asosi sifatida baholandi. Jadidlar qonun oldida tenglik bo'lmagan jamiyatda haqiqiy fuqarolik mas'uliyati shakllanmasligini ta'kidladilar.

Ijtimoiy faollik masalasida jadidlar zo'ravonlikni qat'iy rad etdilar. Ular keskin to'qnashuvlar jamiyatni barqarorlikdan chiqarishini angladilar. Faollik ongli, mas'uliyatli va ma'rifiy bo'lishi kerak edi. Jadidlar uchun eng katta kuch so'z, fikr va bilim edi. SHu sababli ular islohotchi yo'lni tanladilar.

Ayollar masalasi fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollik doirasida muhim o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni jamiyat hayotidan chetlatish fuqarolik ongini yarimta qoldirishini angladilar. Ayollar ham jamiyat taqdiriga mas'ul shaxslar sifatida ko'rildi. Ayollar ta'limi ijtimoiy faollikni kengaytirishning muhim sharti sifatida baholandi.

Fuqarolik mas'uliyati jadidlar nazarida jamoatchilik ruhini shakllantirish bilan bog'liq edi. Inson faqat o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun ham yashashi kerak, degan qarash ilgari surildi. Jamoa manfaatlari bilan shaxs manfaatlari uyg'unligi jamiyat barqarorligining asosi sifatida talqin qilindi.

Madaniyat va san'at ham ijtimoiy faollikni oshirish vositasi sifatida baholandi. Teatr, adabiyot va publitsistika orqali jamiyatdagi muammolar ko'rsatildi. Bu usul odamlarni o'ylashga, baholashga va pozitsiya bildirishga undadi. Jadidlar san'atni befarqlikka qarshi kurash vositasi deb bildilar.

Fuqarolik mas'uliyati masalasi jadidlar tafakkurida milliy uyg'onish bilan ham bog'landi. Millat taqdiri har bir fuqaroning faolligiga bog'liq, degan qarash ilgari surildi. Agar fuqarolar passiv bo'lsa, millat zaiflashadi. SHu sababli jadidlar har bir insonni milliy mas'uliyatni his qilishga chaqirdilar.

Muhim jihat shundaki, jadidlar fuqarolik mas'uliyatini majburiyat sifatida emas, ongli tanlov sifatida talqin qildilar. Inson jamiyat hayotida ishtirok etishni o'zi xohlashi kerak edi. Bu yondashuv shaxs erkinligi va mas'uliyati uyg'unligini ta'minladi.

jadidlar tafakkurida fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollik jamiyatni yangilashning asosiy ichki kuchi sifatida talqin qilindi. Fuqaro ongli, bilimli va mas'ul bo'lsa, jamiyat o'zgaradi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Jadidlar ijtimoiy faollikni zo'ravonliksiz, ma'rifat va axloq asosida amalga oshirish mumkinligini ko'rsatdilar. Aynan shu yondashuv jadidchilikni barqaror va tarixiy ahamiyatga ega harakatga aylantirdi.

Jadidlar tafakkurida milliy birlik g'oyasi jamiyatni yangilash va millatni saqlab qolishning eng muhim sharti sifatida talqin qilindi. Ular millat ichidagi parokandalik, befarqlik va ijtimoiy bo'linish taraqqiyotga to'sqinlik qilishini chuqur angladilar. SHu sababli milliy birlik jadidchilik mafkurasining tayanch tushunchalaridan biriga aylandi.

Milliy birlik jadidlar nazarida faqat tashqi birlashuv emas edi. U, avvalo, umumiy maqsad va mas'uliyatni anglashga asoslanardi. Jadidlar millatni yagona tanadek tasavvur qildilar. Agar uning bir qismi zaiflashsa, butun jamiyat zarar ko'radi, degan fikr ilgari surildi. Bu yondashuv milliy birdamlikni axloqiy majburiyat sifatida talqin qilishga olib keldi.

Jadidlar milliy birlikni ta'minlashda tilning birlashtiruvchi kuchiga katta ahamiyat berdilar. Ona tili millatning eng muhim aloqa vositasi sifatida ko'rildi. Til orqali fikr, qadriyat va tajriba avloddan avlodga o'tadi. SHu sababli tilni saqlash va rivojlantirish milliy birlikning muhim sharti deb baholandi.

Milliy birlik g'oyasi jadidlar tafakkurida ma'rifat bilan uzviy bog'landi. Savodsizlik jamiyatni parchalovchi omil sifatida ko'rildi. Bilimli inson boshqani tushuna oladi, umumiy manfaatni anglaydi. SHu bois ta'lim milliy birlikni mustahkamlovchi asosiy vosita sifatida baholandi. Ma'rifat odamlar o'rtasida ishonch va hamjihatlikni kuchaytiradi, degan qarash ustuvor bo'ldi.

Jadidlar milliy birlikni faqat ziyolilar doirasida emas, balki keng xalq ommasi orasida shakllantirish zarurligini ta'kidladilar. Millat faqat elita emas, balki oddiy insonlar birligida namoyon bo'ladi, deb hisoblandi. SHu sababli jadidlar tilni soddalashtirishga, fikrni xalqona ifodalashga intildilar. Bu yondashuv milliy birlikni keng qatlamlarga yoyishga xizmat qildi.

Milliy birlik g'oyasi jadidlar tafakkurida ijtimoiy adolat bilan bog'landi. Adolatsizlik hukm surgan jamiyatda haqiqiy birlik bo'lmaydi, degan fikr ilgari surildi. Tenglik va adolat milliy birdamlikning axloqiy poydevori sifatida ko'rildi. Jadidlar jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlar birlikni yemiruvchi asosiy omillardan biri ekanini angladilar.

Jadidlar milliy birlikni diniy bag'rikenglik bilan uyg'un holda talqin qildilar. Ular dinni bo'linish manbai emas, balki ma'naviy birlashtiruvchi kuch sifatida ko'rdilar. Diniy qarashlar millatni ajratmasligi, aksincha, umumiy axloqiy mezonlarni mustahkamlashi kerakligi ta'kidlandi. Bu yondashuv milliy birlikni mustahkamlashga xizmat qildi.

Ayollar masalasi milliy birlik g'oyasida muhim o'rin egalladi. Jadidlar jamiyatning yarmi chetda qolgan holda birlik haqida gapirish mumkin emasligini angladilar. Ayollar ta'limi va ijtimoiy faolligi milliy birlikni mustahkamlovchi omil sifatida baholandi. Ayol ongli bo'lsa, oila mustahkam bo'ladi. Oila mustahkam bo'lsa, millat ham mustahkam bo'ladi, degan qarash ilgari surildi.

Milliy birlik jadidlar tafakkurida fuqarolik mas'uliyati bilan ham uzviy bog'landi. Har bir shaxs milliy birlikni saqlashda o'z hissasini qo'shishi kerak edi. Befarqlik birlikni zaiflashtiradi, degan fikr qat'iy ilgari surildi. Jadidlar jamiyatni passiv tomoshabindan faol hamkorlar jamoasiga aylantirishni maqsad qildilar.

Madaniyat va san'at jadidlar uchun milliy birlikni mustahkamlovchi muhim vosita bo'ldi. Adabiyot, teatr va publitsistika orqali umumiy muammolar ko'rsatildi. Bu usul jamiyatni o'ylashga, bahs qilishga va umumiy yechim izlashga undadi. Jadid teatrlarida sahnalashtirilgan asarlar milliy birlik g'oyasini targ'ib qildi.

Milliy birlik g'oyasi jadidlar tafakkurida zo'ravonlikdan xoli holda talqin qilindi. Ular majburlash orqali birlik yaratish mumkin emasligini angladilar. Haqiqiy birlik faqat ishonch, muloqot va umumiy qadriyatlar asosida shakllanadi. SHu sababli jadidlar murosaga asoslangan yondashuvni afzal ko'rdilar.

Jadidlar milliy birlikni boshqa xalqlarga qarshi qo'yilmadi. Ular milliy birlikni insoniyat taraqqiyotiga ochiq bo'lgan holatda tasavvur qildilar. Milliy birlik o'zligini anglash orqali boshqalar bilan hamkorlik qilish imkonini beruvchi kuch sifatida ko'rildi. Bu yondashuv jadidchilikning bag'rikeng va ochiq tabiatini ko'rsatadi.

Milliy birlik g'oyasi jadidlar tafakkurida kelajak uchun mas'uliyat bilan bog'landi. Ular birlikni vaqtinchalik holat emas, balki avloddan avlodga o'tadigan qadriyat sifatida talqin qildilar. Bugungi birlik kelajak taraqqiyotining garovi sifatida baholandi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, jadidlar tafakkurida milliy birlik g'oyasi jamiyatni yangilash, millatni mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy omili sifatida shakllandi. Milliy birlik til, ma'rifat, adolat, fuqarolik mas'uliyati va bag'rikenglik bilan uzviy bog'landi. Jadidlar milliy birlikni zo'ravonlik emas, ongli hamjihatlik asosida qurish mumkinligini isbotlashga intildilar. Aynan shu yondashuv jadidchilik harakatining tarixiy ahamiyatini belgilab berdi.

Jadidlar tafakkurida huquq, erkinlik va shaxs masalalari jamiyatni yangilash jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin qilindi. Ular jamiyat taraqqiyoti shaxsning huquqiy va ma'naviy erkinligisiz mumkin emasligini angladilar. SHu bois jadidlar shaxsni passiv bo'ysunuvchi emas, balki huquqlari va mas'uliyati bor ongli subyekt sifatida ko'rdilar.

An'anaviy jamiyatda shaxs ko'proq jamoa doirasida erib ketgan holatda tasavvur etilgan edi. Jadidlar bu yondashuvni tanqid qildilar. Ularning fikricha, shaxs o'z huquqlarini anglamasa, jamiyat ham rivojlana olmaydi. SHu sababli shaxs masalasi jadidlar tafakkurida markaziy o'ringa chiqdi. Inson o'z qadrini anglagan sari jamiyatda adolat mustahkamlanadi, degan qarash ilgari surildi.

Huquq tushunchasi jadidlar nazarida faqat qonuniy ruxsatlar majmui emas edi. Huquq shaxsning jamiyatda erkin va mas'uliyatli yashash imkoniyati sifatida talqin qilindi. Jadidlar qonun oldida tenglikni huquqiy tartibning asosi deb bildilar. Hech kim, mansabidan qat'i nazar, huquqdan ustun bo'lmasligi kerakligi ta'kidlandi.

Erkinlik masalasi jadidlar tafakkurida keng mazmunga ega bo'ldi. Erkinlik faqat siyosiy mustaqillik emas, balki fikrlash, ta'lim olish va o'z qobiliyatini namoyon etish erkinligi sifatida tushunildi. Jadidlar erkinlikni tartibsizlik bilan tenglashtirmadilar. Aksincha, erkinlik qonun va axloq bilan uyg'un bo'lishi kerak, degan fikrni ilgari surdilar.

SHaxs erkinligi jadidlar tafakkurida ma'rifat bilan bevosita bog'landi. Savodsiz inson erkin bo'la olmaydi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Bilim shaxsni qo'rquvdan xalos etadi. Bilimli inson o'z huquqini biladi va uni himoya qila oladi. SHu bois ta'lim jadidlar uchun huquqiy ongni shakllantirishning asosiy vositasi bo'ldi.

Huquq va erkinlik masalalari jadidlar tomonidan ijtimoiy adolat bilan uzviy bog'landi. Adolatsizlik hukm surgan jamiyatda shaxs erkinligi soxta bo'ladi, deb hisoblandi. Jadidlar huquqiy tartib adolatni ta'minlamasa, u jamiyatni parokandalikka olib kelishini ta'kidladilar. SHu sababli huquq va adolat bir-biridan ajralmas tushunchalar sifatida talqin qilindi.

Jadidlar shaxs huquqlarini din bilan zid qo'ymadilar. Ular diniy qadriyatlarni shaxs erkinligini cheklovchi emas, balki uni axloqiy jihatdan mustahkamlovchi omil sifatida ko'rdilar. Din shaxsni mas'uliyatli va vijdonli bo'lishga undashi kerak, degan qarash ustuvor bo'ldi. Bu yondashuv huquq va erkinlik g'oyalarining jamiyatda qabul qilinishini osonlashtirdi.

SHaxs masalasi jadidlar tafakkurida ijtimoiy mas'uliyat bilan ham bog'landi. Jadidlar erkinlikni faqat huquq emas, balki burch sifatida ham talqin qildilar. Erkin shaxs jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglagan taqdirdagina haqiqiy erkin bo'la oladi. Bu yondashuv jadidchilikning axloqiy asoslarini ko'rsatadi.

Ayollar masalasi huquq va erkinlik doirasida alohida o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni shaxs sifatida tan oldilar. Ayollarning ta'lim olish huquqi jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida baholandi. Ayol huquqsiz bo'lgan jamiyatda haqiqiy adolat va erkinlik bo'lmaydi, degan fikr ilgari surildi.

Huquq, erkinlik va shaxs masalalari jadidlar tafakkurida zo'ravonlikdan xoli tarzda talqin qilindi. Jadidlar shaxs huquqlarini kuch bilan emas, ong va qonun orqali ta'minlash mumkin, deb hisobladilar. Zo'ravonlik shaxs erkinligini emas, qo'rquvni kuchaytiradi, degan qarash ustuvor bo'ldi.

Natijada, jadidlar tafakkurida huquq, erkinlik va shaxs jamiyatni yangilashning asosiy omillari sifatida qaraldi. SHaxs huquqlari, erkin fikr va

ijtimoiy mas'uliyat uyg'unligi jadidchilik mafkurasining muhim belgisi bo'ldi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini ongli, huquqlarini biladigan va mas'ul shaxslar orqali amalga oshirish mumkinligini isbotlashga intildilar.

Jadidlar tafakkurida shaxs erkinligi va ijtimoiy mas'uliyat bir-biridan ajralmas tushunchalar sifatida talqin qilindi. Ular erkinlikni cheksiz xohish emas, balki ongli tanlov va javobgarlik bilan bog'liq holat deb bildilar. Jamiyatni yangilash faqat erkin, lekin mas'ul shaxslar orqali amalga oshadi, degan qarash jadidchilik mafkurasining muhim asoslaridan biriga aylandi.

An'anaviy jamiyatda shaxs ko'pincha jamoa ichida erib ketgan, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati cheklangan holda tasavvur etilgan edi. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, shaxs erkin fikrlamas ekan, jamiyat ham rivojlana olmaydi. SHu sababli shaxsni uyg'otish jadidlar faoliyatining markazida turdi.

SHaxs erkinligi jadidlar nazarida, avvalo, fikrlash erkinligi edi. Inson o'rganishi, savol berishi va xulosa chiqarishi kerak edi. Ko'r-ko'rona taqlid jamiyatni qoloqlikka olib boradi, deb hisoblandi. Jadidlar mustaqil tafakkurni shaxs erkinligining eng muhim belgisi sifatida baholadilar.

Erkinlik masalasi jadidlar tomonidan ma'rifat bilan bevosita bog'landi. Savodsiz inson erkin bo'la olmaydi, degan fikr qat'iy ilgari surildi. Bilim shaxsni qo'rquv va jaholatdan xalos etadi. Bilimli inson o'z huquqini biladi va uni himoya qilishga qodir bo'ladi. SHu bois ta'lim shaxs erkinligini ta'minlovchi asosiy vosita sifatida ko'rildi.

Jadidlar shaxs erkinligini jamiyat manfaatlariga zid qo'ymadilar. Aksincha, ular erkinlik ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'un bo'lishi kerakligini ta'kidladilar. Erkin shaxs jamiyat oldidagi burchini anglamasa, erkinlik beqarorlikka aylanadi, degan ogohlantirish ilgari surildi. SHu sababli jadidlar erkinlikni mas'uliyat bilan cheklangan holatda talqin qildilar.

Ijtimoiy mas'uliyat jadidlar tafakkurida shaxsning jamiyat taqdiriga befarq bo'lmasligi bilan bog'landi. Inson faqat o'z manfaatini emas, balki umumiy manfaatni ham hisobga olishi kerak edi. Jadidlar befarqlikni jamiyatni yemiruvchi asosiy illatlardan biri sifatida baholadilar. Mas'ul shaxs jamiyatdagi adolatsizlikka sukut saqlamaydi, degan qarash ustuvor bo'ldi.

SHaxs erkinligi va ijtimoiy mas'uliyat masalasi jadidlar tafakkurida axloqiy mezonlar bilan mustahkamlandi. Halollik, vijdon va burch tushunchalari shaxs faoliyatining ichki nazoratchisi sifatida ko'rildi. Axloqsiz erkinlik jamiyatni tanazzulga olib boradi, degan fikr ilgari surildi. SHu bois jadidlar axloqiy tarbiyani erkinlikning ajralmas qismi deb bildilar.

Huquqiy ong shaxs erkinligi va ijtimoiy mas'uliyatni uyg'unlashtiruvchi muhim omil sifatida talqin qilindi. Jadidlar qonun oldida tenglik shaxs erkinligini

himoya qilishini ta'kidladilar. SHu bilan birga, qonunga amal qilish ijtimoiy mas'uliyatning ifodasi sifatida ko'rildi. Qonunni hurmat qilmagan jamiyatda erkinlik barqaror bo'la olmaydi, degan qarash ilgari surildi.

Din masalasida jadidlar shaxs erkinligini diniy qadriyatlarga zid qo'ymadilar. Ular dinni shaxsni cheklovchi emas, balki ma'naviy mas'uliyatni kuchaytiruvchi omil sifatida talqin qildilar. Din shaxsni vijdonli, adolatli va jamiyatga foydali bo'lishga undashi kerak, degan yondashuv ustuvor bo'ldi. Bu qarash erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi muvozanatni mustahkamladi.

Ayollar masalasi shaxs erkinligi va ijtimoiy mas'uliyat doirasida alohida o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni mustaqil shaxs sifatida ko'rdilar. Ayol erkin bo'lmasa, jamiyatning yarmi erkin bo'lmaydi, degan fikr ilgari surildi. Ayollarning ta'lim olishi va ijtimoiy hayotda ishtiroki umumiy mas'uliyatni kuchaytiruvchi omil sifatida baholandi.

SHaxs erkinligi jadidlar tafakkurida ijtimoiy faollik bilan bog'landi. Erkin shaxs jamiyat hayotida faol ishtirok etishi kerak edi. Fikr bildirish, muammolarni ko'tarish va yechim izlash ijtimoiy mas'uliyatning ko'rinishlari sifatida talqin qilindi. Jadidlar passiv erkinlikni rad etdilar.

Madaniyat va san'at ham shaxs erkinligini ifodalovchi vosita sifatida baholandi. Adabiyot va teatr orqali shaxsiy fikr va ijtimoiy tanqid ifoda etildi. Bu jarayon jamiyatda ochiq muloqotni rivojlantirdi. Ochiq fikr almashuvi erkinlik va mas'uliyat uyg'unligini mustahkamladi.

Jadidlar zo'ravonlikka asoslangan "erkinlik"ni qat'iy rad etdilar. Ularning fikricha, zo'ravonlik shaxsni erkin qilmaydi, balki uni qo'rquv ostida yashashga majbur etadi. Haqiqiy erkinlik faqat qonun, ma'rifat va mas'uliyat orqali shakllanadi. SHu sababli jadidlar islohotchi va ma'rifiy yo'lni ustun qo'ydilar.

SHaxs erkinligi va ijtimoiy mas'uliyat masalasi jadidlar tafakkurida milliy taraqqiyot bilan uzviy bog'landi. Millat taqdiri har bir shaxsning ongli tanloviga bog'liq, degan qarash ilgari surildi. Mas'ul shaxslar jamiyati barqaror bo'ladi. Bepul erkinlik emas, ongli erkinlik taraqqiyotga olib keladi, degan xulosa shakllandi.

jadidlar tafakkurida shaxs erkinligi va ijtimoiy mas'uliyat bir butun, o'zaro to'ldiruvchi tushunchalar sifatida talqin qilindi. Erkinlik ong va bilim bilan mustahkamlandi. Mas'uliyat axloq va qonun bilan belgilandi. Jadidlar jamiyatni aynan erkin, lekin mas'ul shaxslar orqali yangilash mumkinligini ilmiy va amaliy jihatdan asoslashga intildilar.

Jadidlar tafakkurida huquqiy ongni shakllantirish jamiyatni yangilashning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Ular huquqiy ongni shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi ichki mezon deb bildilar. Huquqiy ong bo'lmagan jamiyatda qonun ishlamaydi. Qonun ishlamagan joyda adolat qaror topmaydi.

An'anaviy jamiyatda huquq ko'pincha tashqi buyruq sifatida qabul qilingan. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, huquq tashqi majburiyat emas, balki ongli tushuncha bo'lishi kerak edi. Inson qonunga qo'rquvdan emas, anglab amal qilishi lozim edi. SHu sababli huquqiy ongni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida ko'rildi.

Huquqiy ong jadidlar nazarida shaxsning o'z huquq va burchlarini bilishi bilan boshlanadi. Inson o'z huquqini bilmasa, ularni himoya qila olmaydi. O'z burchini bilmasa, jamiyat oldidagi mas'uliyatini his qilmaydi. SHu bois huquqiy bilim shaxs tarbiyasining ajralmas qismi sifatida talqin qilindi.

Ma'rifat huquqiy ongni shakllantirishning asosiy vositasi deb baholandi. Savodsizlik huquqsizlikka olib keladi, degan qarash jadidlar tafakkurida qat'iy o'rin egalladi. Bilim insonni qo'rquvdan xalos etadi. Bilimli inson adolatsizlikni tan olmaslikka qodir bo'ladi. SHu sababli ta'lim huquqiy ongning poydevori sifatida ko'rildi.

Jadidlar huquqiy ongni faqat maktab orqali emas, balki jamoatchilik muhitida shakllantirish zarurligini ta'kidladilar. Matbuot, adabiyot va teatr huquqiy tushunchalarni xalq ongiga singdiruvchi muhim vositalar bo'ldi. Gazeta va jurnallarda huquq, adolat va qonuniylik masalalari muhokama qilindi. Bu jarayon jamiyatda huquqiy savodxonlikni oshirdi.

Huquqiy ongni shakllantirish masalasi jadidlar tafakkurida qonun ustuvorligi bilan uzviy bog'landi. Qonun shaxsdan yuqori turishi kerak, degan fikr ilgari surildi. Hokimiyat ham qonun bilan cheklanishi lozim edi. Bu qarash huquqiy ongni faqat shaxsiy emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilishga olib keldi.

Jadidlar huquqiy ongni adolat tushunchasiz tasavvur qilmadilar. Ularning fikricha, huquq adolatga xizmat qilmasa, u mazmunini yo'qotadi. SHaxs qonunni adolatli deb bilsa, unga ongli ravishda amal qiladi. Adolatsiz qonun esa huquqiy ongni yemiradi. SHu sababli huquq va adolat bir butun tushuncha sifatida talqin qilindi.

Huquqiy ongni shakllantirishda axloqiy tarbiya muhim o'rin egalladi. Jadidlar qonuniylikni faqat hujjatlar bilan emas, balki vijdon orqali ta'minlash mumkinligini angladilar. Halollik, mas'uliyat va burch tushunchalari huquqiy ongning ichki tayanchi sifatida ko'rildi. Axloqsiz jamiyatda huquqiy madaniyat bo'lmaydi, degan fikr ilgari surildi.

Din masalasida jadidlar huquqiy ongni diniy qadriyatlarga zid qo'ymadilar. Aksincha, ular diniy adolat tushunchalarini huquqiy tartib bilan uyg'unlashtirishga harakat qildilar. Din insonni vijdonli bo'lishga undashi kerak edi. Vijdon huquqiy ongni mustahkamlovchi omil sifatida baholandi.

Huquqiy ong masalasi jadidlar tafakkurida fuqarolik mas'uliyati bilan chambarchas bog'landi. Fuqaro o'z huquqlarini bilishi bilan birga, jamiyat oldidagi

burchlarini ham anglashga majbur edi. Huquq faqat talab qilish vositasi emas, balki mas'uliyat yuklovchi mezon sifatida talqin qilindi.

Ayollar masalasi huquqiy ong doirasida ham muhim o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni huquqiy jihatdan savodsiz holda qoldirish jamiyatni zaiflashtirishini angladilar. Ayollar huquqiy ongga ega bo'lmasa, oilada va jamiyatda adolat qaror topmaydi, degan qarash ilgari surildi. SHu sababli ayollar ta'limi huquqiy ongni kengaytirishning muhim yo'nalishi sifatida ko'rildi.

Huquqiy ongni shakllantirish jadidlar tafakkurida ijtimoiy faollikni oshirish bilan ham bog'liq edi. Huquqiy ongli inson passiv bo'lib qolmaydi. U muammolarni ko'radi va ularga munosabat bildiradi. Jadidlar sukutni adolatsizlikka sheriklik deb baholadilar. SHu sababli huquqiy ong ijtimoiy faollikni kuchaytiruvchi kuch sifatida talqin qilindi.

Jadidlar huquqiy ongni zo'ravonlikka muqobil yo'l sifatida ko'rdilar. Muammolarni kuch bilan emas, qonuniy yo'l bilan hal qilish mumkinligiga ishonadilar. Zo'ravonlik huquqiy ongni yemiradi. Qonuniylik esa jamiyatni barqaror qiladi. SHu bois jadidlar islohotchi yo'lni afzal ko'rdilar.

Huquqiy ong jamiyatda ishonch muhitini shakllantiradi, deb hisoblandi. Inson qonun ishlashiga ishonsa, u jamiyatga ishonadi. Ishonch bo'lmagan jamiyatda esa parokandalik kuchayadi. Jadidlar huquqiy ongni barqarorlikning muhim sharti sifatida baholadilar.

jadidlar tafakkurida huquqiy ongni shakllantirish jamiyatni yangilashning asosiy ichki omili sifatida talqin qilindi. Huquqiy ong ma'rifat, axloq va adolat bilan uyg'un holda ko'rildi. Jadidlar jamiyatni kuch bilan emas, ongli va huquqiy madaniyatga ega shaxslar orqali o'zgartirish mumkinligini asoslab berdilar.

Jadidlar tafakkurida inson qadr-qimmatini konsepsiyasi jamiyatni yangilash, huquqiy ongni shakllantirish va adolatli ijtimoiy tuzum barpo etishning markaziy g'oyalaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini davlat yoki tuzum bilan emas, balki insonning qadrini anglash va hurmat qilish bilan bog'ladilar. Ularning fikricha, inson qadri poymol bo'lgan jamiyatda na adolat, na barqarorlik bo'lishi mumkin.

An'anaviy ijtimoiy qarashlarda inson ko'pincha jamoa yoki hokimiyat oldida bo'ysunuvchi unsur sifatida tasavvur etilgan edi. Jadidlar bu yondashuvni tanqid qildilar. Ular insonni tug'ma qadr-qimmatga ega bo'lgan shaxs sifatida ko'rdilar. Insonning qadri uning mansabi, boyligi yoki kelib chiqishi bilan emas, balki inson bo'lgani uchun belgilanishi kerak, degan fikr ilgari surildi.

Jadidlar nazarida inson qadr-qimmatini, avvalo, shaxs sifatida tan olinishi bilan bog'liq edi. Insonning fikri, qarashi va tanlovi hurmat qilinishi lozim edi. Insonni qo'rquv va zo'ravonlik orqali boshqarish uning qadrini poymol qilish deb baholandi.

SHu sababli jadidlar zo'ravonlikka asoslangan munosabatlarni keskin tanqid qildilar.

Inson qadr-qimmati konsepsiyasi jadidlar tafakkurida ma'rifat bilan uzviy bog'landi. Savodsiz inson o'z qadrini anglay olmaydi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Bilim insonni kamsitilishdan himoya qiladi. Bilimli shaxs o'z haq-huquqlarini biladi va ularni talab qilishga jur'at topadi. SHu bois ta'lim inson qadr-qimmatini tiklashning asosiy vositasi sifatida talqin qilindi.

Jadidlar inson qadrini huquqiy himoyasiz tasavvur qilmadilar. Insonning qadri qonun bilan kafolatlanishi kerak edi. Qonun oldida tenglik inson qadrining asosiy belgisi sifatida ko'rildi. Kim bo'lishidan qat'i nazar, insonning huquqlari bir xil himoyalaniishi lozimligi ta'kidlandi. Bu yondashuv jadidlar tafakkurida huquqiy davlat g'oyasining shakllanishiga xizmat qildi.

Inson qadr-qimmati masalasi jadidlar tafakkurida ijtimoiy adolat bilan chambarchas bog'landi. Kamsitish, tengsizlik va zulm inson qadrini toptovchi holatlar sifatida baholandi. Jadidlar ijtimoiy tabaqalanish insonlar o'rtasida qadr farqi yaratmasligi kerak, degan fikrni ilgari surdilar. Jamiyatdagi har bir inson hurmatga loyiq bo'lishi lozim edi.

Din masalasida jadidlar inson qadr-qimmatini diniy qadriyatlar bilan uyg'un holda talqin qildilar. Inson Alloh yaratgan eng mukarram mavjudot sifatida baholandi. SHu sababli insonni xo'rlash diniy-axloqiy jihatdan ham qabul qilib bo'lmas holat deb hisoblandi. Bu yondashuv inson qadrini jamiyat ongiga singdirishda muhim rol o'ynadi.

Ayollar masalasi inson qadr-qimmati konsepsiyasida alohida o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni ikkinchi darajali mavjudot sifatida ko'rishni inson qadrini poymol qilish deb baholadilar. Ayol ham inson, shaxs va jamiyat a'zosi ekanini ta'kidladilar. Ayollar ta'lim olishi va ijtimoiy hayotda ishtirok etishi inson qadrini tan olishning muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qilindi.

Inson qadr-qimmati jadidlar tafakkurida mehnat va mas'uliyat bilan ham bog'landi. Inson faqat iste'molchi emas, balki jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shuvchi subyekt sifatida ko'rildi. Halol mehnat inson qadrini namoyon qiluvchi muhim mezon sifatida baholandi. Mehnat qilgan inson hurmatga loyiq, degan qarash jadidlar axloqiy konsepsiyasining muhim qismi bo'ldi.

Jadidlar inson qadrini faqat shaxsiy darajada emas, balki ijtimoiy munosabatlar tizimida ta'minlash zarurligini ta'kidladilar. Maktabda, sudda, boshqaruvda va jamoatchilikda inson sha'ni hurmat qilinishi kerak edi. Insonni xo'rllovchi muhit jamiyatni ichdan yemiradi, degan fikr ilgari surildi.

Inson qadr-qimmati konsepsiyasi jadidlar tafakkurida fuqarolik ongining asosi sifatida ham ko'rildi. Inson o'z qadrini anglagan sari u jamiyat hayotida faol

bo'ladi. O'zini qadrlagan shaxs adolatsizlikka ko'nikmaydi. SHu sababli inson qadrini anglash ijtimoiy faollikni kuchaytiruvchi omil sifatida baholandi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar inson qadrini tashqi shior sifatida emas, amaliy qadriyat sifatida talqin qildilar. Inson qadrini tan olish ta'lim, qonun, axloq va madaniyat orqali hayotga tatbiq etilishi kerak edi. Bu yondashuv jadidchilikni faqat g'oyaviy emas, balki amaliy harakatga aylantirdi.

Jadidlar tafakkurida inson qadr-qimmati konsepsiyasi jamiyatni yangilashning axloqiy va huquqiy poydevori sifatida shakllandi. Insonni hurmat qilish, uning huquqlarini tan olish va qadrini asrash jadidlar uchun taraqqiyotning asosiy mezon bo'ldi. Jadidlar jamiyat kelajagini aynan inson qadriga asoslangan ijtimoiy munosabatlar bilan bog'ladilar.

2.3. Jadidlar qarashlarida diniy islohot va dunyoviylik

Jadidlar qarashlarida diniy islohot va dunyoviylik bir-biriga zid tushunchalar sifatida emas, balki o'zaro uyg'un va to'ldiruvchi yo'nalishlar sifatida talqin qilindi. Jadidlar jamiyatni yangilash jarayonida dinni inkor etish yo'lini tanlamadilar. Aksincha, ular dini ma'naviy tayanch, dunyoviylikni esa ijtimoiy taraqqiyot vositasi deb bildilar.

An'anaviy qarashlarda din ko'pincha o'zgarmas va tanqid qilinmaydigan tizim sifatida tushunilgan edi. Jadidlar bu yondashuvni qayta ko'rib chiqdilar. Ularning fikricha, dinning mohiyati o'zgarmaydi, ammo uni tushunish va talqin qilish usullari zamon talablariga moslashishi kerak. SHu bois diniy islohot jadidlar uchun dinni zaiflashtirish emas, balki uni asl ruhiga qaytarish demak edi.

Jadidlar diniy islohotni, avvalo, taqlidchilikdan voz kechish bilan bog'ladilar. Ko'r-ko'rona ergashish diniy ongni zaiflashtiradi, deb hisoblandi. Ongli e'tiqod, tafakkur va bilim asosidagi din jamiyatni ma'naviy jihatdan kuchaytiradi, degan qarash ilgari surildi. Din aql va ilm bilan uyg'un bo'lishi kerak edi.

Dunyoviylik jadidlar qarashlarida dinga qarshi tushuncha emas edi. U ilm-fan, ta'lim va ijtimoiy boshqaruvni diniy doiradan ajratish, biroq ularni axloqiy qadriyatlardan uzmaslik sifatida talqin qilindi. Jadidlar dunyoviy fanlarni o'rganish dinni susaytiradi, degan qarashni rad etdilar. Aksincha, ilm dinga ongli munosabatni kuchaytiradi, deb bildilar.

Ta'lim masalasida diniy va dunyoviylik muvozanati alohida ahamiyat kasb etdi. Jadidlar diniy fanlar bilan birga matematika, geografiya, tarix va tabiiy fanlarni o'qitishni zarur deb hisobladilar. Bu yondashuv yosh avlodni ham ma'naviy, ham ilmiy jihatdan yetuk etib tarbiyalashga qaratilgan edi.

Jadidlar diniy islohotni axloqiy poklanish bilan bog'ladilar. Din jamiyatda adolat, halollik va mas'uliyatni mustahkamlashi kerak edi. Dinni jaholat va

xurofotdan tozalash jadidlar uchun muhim vazifa bo'ldi. Xurofot jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi omil sifatida baholandi.

jadidlar qarashlarida diniy islohot va dunyoviylik o'zaro qarama-qarshi emas, balki uyg'un holda jamiyatni yangilashga xizmat qiluvchi yo'nalishlar sifatida shakllandi. Din ma'naviy asos bo'lib qoldi, dunyoviylik esa ilmiy va ijtimoiy taraqqiyot yo'lini ochdi. Jadidlar aynan shu muvozanat orqali jamiyatni ongli, adolatli va barqaror rivojlantirishni maqsad qildilar.

Jadidlar qarashlarida din va ilm uyg'unligi jamiyatni yangilashning muhim g'oyaviy asoslaridan biri sifatida talqin qilindi. Ular din va ilmni bir-biriga qarshi qo'ymadilar. Aksincha, bu ikki sohani inson kamoloti va jamiyat taraqqiyoti yo'lida o'zaro to'ldiruvchi kuchlar deb bildilar. Jadidlar nazarida din ma'naviy yo'l-yo'riq bersa, ilm aqliy taraqqiyot va amaliy rivojlanishni ta'minlaydi.

An'anaviy qarashlarda ilm ko'pincha diniy doira bilan cheklangan, dunyoviy bilimlarga shubha bilan qaralgan edi. Jadidlar bu yondashuvni tanqid qildilar. Ularning fikricha, ilmni cheklash dinni ham zaiflashtiradi. Chunki ongli e'tiqod bilimga tayangan holda shakllanadi. Bilimsiz e'tiqod taqlidga aylanadi, taqlid esa taraqqiyotga to'sqinlik qiladi.

Jadidlar dinning asl mohiyati ilmga zid emasligini ta'kidladilar. Din insonni fikrlashga, bilishga va anglashga chorlaydi, degan qarash ilgari surildi. Shu sababli ilm dinga qarshi emas, balki uni ongli va chuqur anglash vositasi sifatida baholandi. Jadidlar dinni jaholat bilan tenglashtirishga qat'iyan qarshi chiqdilar.

Din va ilm uyg'unligi masalasi jadidlar tafakkurida, avvalo, ta'lim tizimi orqali ifoda topdi. Ular ta'lim faqat diniy fanlar bilan cheklanib qolmasligi kerakligini ta'kidladilar. Diniy bilimlar bilan bir qatorda matematika, geografiya, tarix va tabiiy fanlarni o'rganish zarur deb hisobladilar. Bu yondashuv yosh avlodni hayotga tayyorlashga xizmat qilardi.

Jadidlar ilmni jamiyatni kuchaytiruvchi omil sifatida ko'rdilar. Ilm insonni qo'rquvdan xalos etadi. Ilm savol berishga o'rgatadi. Savol beradigan jamiyat esa turg'un bo'lib qolmaydi. Shu bois ilm jamiyatni uyg'otuvchi kuch sifatida talqin qilindi. Bu qarash dinning ma'naviy vazifasi bilan zid emas edi.

Din va ilm uyg'unligi jadidlar qarashlarida axloqiy muvozanat bilan mustahkamlandi. Ilm axloqsiz bo'lsa, jamiyatga zarar yetkazadi. Din esa axloqiy mezonlarni belgilaydi. Shu sababli jadidlar ilmni axloqiy nazoratdan ajratmadilar. Din ilmga yo'nalish beradi, ilm esa dinni ongli tushunishga yordam beradi, degan qarash ustuvor bo'ldi.

Jadidlar diniy ta'limdagi sxolastik yondashuvni tanqid qildilar. Yodlashga asoslangan ta'lim diniy ongni chuqurlashtirmaydi, deb hisoblandi. Diniy bilimlar tafakkur bilan o'zlashtirilishi kerak edi. Din faqat matn emas, balki ma'no ekanligi ta'kidlandi. Bu yondashuv din va ilm uyg'unligini ta'minlashga xizmat qildi.

Ilmiy tafakkur jadidlar uchun dunyoviylik belgisi emas, balki hayotiy zarurat edi. Ular ilmiy bilimlar yordamida jamiyatdagi muammolarni hal qilish mumkinligiga ishonidilar. Sog'liqni saqlash, xo'jalik, texnika va boshqaruv sohalarida ilmiy yondashuv zarur deb topildi. Bu sohalarda din axloqiy yo'naltiruvchi rolni saqlab qoldi.

Din va ilm uyg'unligi masalasi jadidlar tafakkurida diniy bag'rikenglik bilan ham bog'liq bo'ldi. Ilm turli qarashlarni tushunishga yordam beradi. Tushunish esa murosani kuchaytiradi. Jadidlar diniy masalalarda zo'ravonlikni rad etdilar. Ilm orqali fikrlar xilma-xilligini qabul qilish mumkinligi ta'kidlandi.

Ayollar ta'limi masalasida ham din va ilm uyg'unligi muhim o'rin tutdi. Jadidlar ayollarni ilm olishdan cheklash diniy talab emasligini ko'rsatishga harakat qildilar. Ayolning bilimli bo'lishi oilani mustahkamlaydi. Oila mustahkam bo'lsa, jamiyat barqaror bo'ladi. Bu yondashuv diniy qadriyatlar bilan zid emas, balki ularni mustahkamlovchi omil sifatida talqin qilindi.

Din va ilm uyg'unligi jadidlar qarashlarida huquqiy va ijtimoiy mas'uliyat bilan ham bog'landi. Ilm insonni huquqlarini bilishga o'rgatadi. Din esa bu huquqlardan mas'uliyat bilan foydalanishni talab qiladi. SHu bois jadidlar ilm va din uyg'unligini shaxs tarbiyasining asosi sifatida ko'rdilar.

Jadidlar dinni jamiyatni ortga tortuvchi kuch sifatida emas, balki ma'naviy islohot manbai sifatida baholadilar. Ilm esa bu islohotni hayotga tatbiq etuvchi vosita bo'ldi. Din va ilm o'rtasidagi uyg'unlik jamiyatni ichidan yangilashga xizmat qildi. Bu jarayon keskin qarama-qarshiliklarsiz olib borilishi kerakligi ta'kidlandi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar din va ilm uyg'unligini shior sifatida emas, amaliy yondashuv sifatida ilgari surdilar. Maktablar, darsliklar, matbuot va tarbiya tizimi bu g'oyaga xizmat qildi. Ular jamiyatni zo'ravonlik emas, ongli bilim orqali o'zgartirish mumkinligiga ishonidilar.

jadidlar qarashlarida din va ilm uyg'unligi jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida shakllandi. Din ma'naviy tayanch bo'lib qoldi. Ilm aqliy va amaliy rivojlanishni ta'minladi. Jadidlar bu ikki sohani qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi kuchlar sifatida talqin qildilar. Aynan shu uyg'unlik jadidchilik mafkurasining barqaror va hayotiy bo'lishini ta'minladi.

Jadidlar qarashlarida diniy ta'limni yangilash zarurati jamiyatni ma'naviy va intellektual jihatdan rivojlantirish bilan bevosita bog'liq masala sifatida ko'rildi. Ular diniy ta'limni inkor etmadilar, balki uning mazmuni, uslubi va maqsadini zamon talablariga moslashtirish lozim, degan fikrni ilgari surdilar. Jadidlar nazarida jamiyat taraqqiyoti diniy ta'limning eskicha shaklda qolib ketishi bilan to'xtab qolayotgan edi.

An'anaviy diniy ta'lim ko'pincha yodlash va takrorlashga asoslangan edi. Talabalardan matnni tushunishdan ko'ra, uni yodlab olish talab qilinardi. Jadidlar

bu yondashuvni tanqid qildilar. Ularning fikricha, bunday ta'lim tafakkurni rivojlantirmaydi, balki diniy ongni toraytiradi. Din ong bilan qabul qilinmasa, u jamiyatni yetaklovchi kuchga aylana olmaydi.

Jadidlar diniy ta'limning asosiy muammolaridan biri sifatida taqlidchilikni ko'rsatdilar. Ko'r-ko'rona ergashish diniy bilimni chuqurlashtirmaydi, balki uni shaklga aylantirib qo'yadi, deb hisoblandi. Ongli e'tiqod esa savol berish, tushunish va xulosa chiqarishni talab qiladi. SHu sababli diniy ta'lim tafakkurga asoslanishi kerakligi ta'kidlandi.

Diniy ta'limni yangilash jadidlar nazarida dinning mohiyatini o'zgartirish emas edi. Aksincha, bu jarayon dinni asl ma'naviy vazifasiga qaytarish sifatida talqin qilindi. Din insonni axloqiy poklanishga, adolatga va mas'uliyatga chaqirishi kerak edi. Eskicha ta'lim esa bu vazifani to'liq bajara olmayotgani qayd etildi.

Jadidlar diniy ta'limni ilm-fan bilan uyg'unlashtirish zarurligini ilgari surdilar. Diniy fanlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o'rganish diniy ongni zaiflashtirmaydi, balki mustahkamlaydi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Dunyoviy bilimlar hayotni tushunishga yordam beradi, din esa bu bilimlardan qanday foydalanishni axloqiy jihatdan yo'naltiradi.

Diniy ta'limni yangilash masalasi, avvalo, ta'lim uslubini o'zgartirish bilan bog'landi. Jadidlar tushunishga asoslangan o'qitish usullarini ilgari surdilar. Savol-javob, muhokama va izoh orqali o'qitish diniy bilimni chuqurlashtiradi, deb hisoblandi. Bu yondashuv talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishga xizmat qilardi.

Jadidlar diniy ta'limda ona tilining ahamiyatiga ham e'tibor qaratdilar. Murakkab va tushunarsiz tilda berilgan diniy bilim keng xalq ommasiga yetib bormaydi, deb hisoblandi. Diniy bilim xalq tushunadigan tilda bayon etilishi kerak edi. Bu yondashuv diniy ta'limni jamiyat hayotiga yaqinlashtirishga xizmat qildi.

Diniy ta'limni yangilash zarurati jadidlar tafakkurida ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'landi. Diniy bilimga ega shaxs jamiyat muammolariga befarq bo'lmasligi kerak edi. Din faqat ibodat bilan cheklanib qolmasdan, ijtimoiy adolat, halollik va vijdon masalalarini ham qamrab olishi lozimligi ta'kidlandi. Eskicha ta'lim esa bu jihatlarni yetarli darajada yoritmas edi.

Jadidlar diniy ta'limni yangilash orqali xurofot va jaholatga qarshi kurashishni maqsad qildilar. Xurofot diniy bilim bilan emas, savodsizlik bilan bog'liq, degan fikr ilgari surildi. To'g'ri va ongli diniy ta'lim jamiyatni xurofotdan tozalaydi, deb hisoblandi. SHu bois diniy ta'lim ma'rifiy vazifani ham bajarishi kerak edi.

Ayollar masalasi diniy ta'limni yangilash doirasida alohida ahamiyat kasb etdi. Jadidlar ayollarni diniy bilimdan cheklashni diniy talab deb bilmadilar. Aksincha, ayollarning bilimli bo'lishi oilaviy va jamiyat axloqini mustahkamlaydi,

degan qarash ilgari surildi. Diniy ta'lim ayollar uchun ham ochiq bo'lishi zarurligi ta'kidlandi.

Diniy ta'limni yangilash jadidlar nazarida zo'ravonliksiz islohot yo'li bilan amalga oshirilishi kerak edi. Ular diniy sohada keskin qarama-qarshiliklar jamiyatni bo'linishga olib kelishini angladilar. SHu sababli yangilanish muloqot, tushuntirish va ta'lim orqali olib borilishi lozim deb topildi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar diniy ta'limni yangilashni tashqi bosim ostida emas, ichki ehtiyoj sifatida ko'rdilar. Jamiyat o'zgargan sari ta'lim ham o'zgarishi tabiiy jarayon sifatida talqin qilindi. Diniy ta'lim jamiyatdan uzilib qolmasligi kerak edi.

jadidlar qarashlarida diniy ta'limni yangilash zarurati dinning jamiyatdagi ma'naviy rolini kuchaytirish, ongli e'tiqodni shakllantirish va taraqqiyotga yo'l ochish bilan bog'liq bo'ldi. Jadidlar diniy ta'limni inkor etmadilar, balki uni ilm, tafakkur va axloq bilan boyitish orqali jamiyatni yangilashga intildilar.

Jadidlar tafakkurida dunyoqarashdagi muvozanat tamoyillari jamiyatni barqaror va izchil rivojlantirishning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Ular keskinlik, inkor yoki bir yoqlama yondashuv jamiyatni inqirozga olib kelishini angladilar. SHu sababli jadidlar dunyoqarashda muvozanatni saqlashni ongli taraqqiyotning asosiy mezon deb bildilar.

Muvozanat tamoyili, avvalo, an'ana va yangilik o'rtasidagi uyg'unlikda namoyon bo'ldi. Jadidlar an'anani butunlay inkor etmadilar. Aksincha, ular an'anani tarixiy tajriba va ma'naviy meros sifatida qadrladilar. SHu bilan birga, an'ana zamon talablariga javob bermasa, uni yangilash zarurligini ta'kidladilar. Bu yondashuv jamiyatni ildizidan uzmasdan yangilash imkonini berdi.

Jadidlar dunyoqarashida din va dunyoviylik o'rtasidagi muvozanat alohida o'rin egalladi. Din ma'naviy tayanch sifatida saqlab qolindi. Dunyoviylik esa ilm-fan, ta'lim va ijtimoiy boshqaruvda zarur vosita sifatida talqin qilindi. Jadidlar bu ikki yo'nalishni qarama-qarshi qo'ymadilar. Ular din axloqiy mezon bersa, dunyoviy bilim hayotiy muammolarni hal qilishga xizmat qiladi, degan qarashni ilgari surdilar.

Dunyoqarashdagi muvozanat tamoyili aql va e'tiqod o'rtasidagi uyg'unlikda ham ifoda topdi. Jadidlar aqlni e'tiqodga zid kuch sifatida emas, balki uni chuqurroq anglash vositasi deb bildilar. Ko'r-ko'rona ishonch emas, ongli e'tiqod ustuvor qo'yildi. Aql bilan mustahkamlanmagan e'tiqod zaif bo'ladi, degan fikr jadidlar tafakkurida muhim o'rin egalladi.

Jadidlar muvozanatni erkinlik va mas'uliyat o'rtasida ham saqlash zarurligini ta'kidladilar. Erkinlik mas'uliyatsiz bo'lsa, tartibsizlikka olib keladi. Mas'uliyat erkinliksiz bo'lsa, bo'ysunishga aylanadi. SHu sababli jadidlar erkinlikni qonun,

axloq va jamiyat manfaatlarini bilan uyg'un holda talqin qildilar. Bu yondashuv shaxs va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga xizmat qildi.

Dunyoqarashdagi muvozanat tamoyili milliylik va umuminsoniylik uyg'unligida ham namoyon bo'ldi. Jadidlar milliy qadriyatlarni saqlashni muhim deb bildilar. Biroq ular milliylikni yopiq va mutaassib holatda tasavvur qilmadilar. Milliy madaniyat boshqa xalqlarning tajribasidan o'rganishi, umumiy insoniy taraqqiyotga qo'shilishi kerak edi. Bu yondashuv jadidchilikning ochiq dunyoqarashga ega ekanini ko'rsatdi.

Jadidlar tafakkurida muvozanat islohot va barqarorlik o'rtasida ham saqlanishi kerak edi. Ular keskin va zo'ravon islohotlar jamiyatni parchalashini angladilar. SHu sababli islohotlar bosqichma-bosqich, ongli va tushuntirish asosida olib borilishi lozim deb hisobladilar. Barqarorlik taraqqiyotga to'sqinlik qilmasligi, islohot esa beqarorlikka olib kelmasligi kerak edi.

Dunyoqarashdagi muvozanat tamoyili ilm va axloq o'rtasidagi uyg'unlikda ham ifoda topdi. Ilm jamiyatni kuchaytiradi, biroq axloqsiz ilm zarar yetkazishi mumkin, degan fikr ilgari surildi. SHu sababli jadidlar ilmni axloqiy mas'uliyat bilan bog'ladilar. Axloq ilmga yo'nalish beradi, ilm esa axloqni ongli tanlovga aylantiradi.

Jadidlar muvozanatni jamiyat va shaxs munosabatlarida ham muhim deb bildilar. SHaxs jamiyatdan uzilib qolmasligi, jamiyat esa shaxsni bostirib qo'ymasligi kerak edi. SHaxs erkinligi jamiyat manfaatlariga xizmat qilganda haqiqiy qiymat kasb etadi, degan qarash ilgari surildi. Bu yondashuv jamiyatda sog'lom muvozanatni saqlashga xizmat qildi.

Dunyoqarashdagi muvozanat tamoyili ta'lim tizimida ham asosiy yo'nalish sifatida namoyon bo'ldi. Jadidlar ta'limda diniy va dunyoviy fanlarning uyg'unligini ta'minlashga intildilar. Yodlashga asoslangan ta'lim o'rniga tushunish va fikrlashga asoslangan yondashuv taklif qilindi. Bu muvozanatli ta'lim shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qildi.

Jadidlar tafakkurida muvozanat bahs va murosa o'rtasidagi nisbatda ham muhim edi. Ular bahsni rivojlanish vositasi sifatida ko'rdilar. Biroq bahs adovatga aylanmasligi kerak edi. Murosa jamiyatni birlashtiruvchi kuch sifatida baholandi. Turli qarashlar murosada uyg'unlashganda jamiyat barqaror rivojlanadi, degan qarash ilgari surildi.

Dunyoqarashdagi muvozanat tamoyillari jadidlar nazarida ijtimoiy ongning yetuklashtirishga xizmat qildi. Muvozanatli dunyoqarash jamiyatni keskinlikdan, mutaassiblikdan va parokandalikdan himoya qiladi. Jadidlar aynan shu yo'l bilan jamiyatni ichidan yangilash mumkinligiga ishonadilar.

Muhim jihat shundaki, jadidlar muvozanatni sustlik yoki ikkilanma holat sifatida emas, ongli tanlov va mas'uliyatli yondashuv sifatida talqin qildilar. Muvozanat taraqqiyotdan voz kechish emas, balki uni barqaror qilish vositasi edi.

jadidlar qarashlarida dunyoqarashdagi muvozanat tamoyillari jamiyatni barqaror, adolatli va ongli rivojlantirishning muhim asosi bo'ldi. An'ana va yangilik, din va ilm, erkinlik va mas'uliyat, milliylik va umuminsoniylik uyg'unligi jadidchilik mafkurasining yetukligini namoyon etdi. Jadidlar aynan muvozanat orqali jamiyatni zo'ravonliksiz, ongli va izchil tarzda yangilash mumkinligini ko'rsatdilar.

Jadidlar tafakkurida ijtimoiy tenglik va taraqqiyot bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar sifatida talqin qilindi. Ular tengliksiz taraqqiyot barqaror bo'lmasligini, taraqqiyotsiz tenglik esa mazmunsiz qolishini angladilar. SHu bois jadidlar ijtimoiy adolatni jamiyatni yangilashning asosiy sharti deb bildilar.

An'anaviy jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish chuqur edi. Imtiyozlar tor doira bilan cheklangan, keng qatlamlar esa chetda qolgan edi. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, jamiyat imkoniyatlarni teng taqsimlamasa, iqtidor va mehnat samara bermaydi. Tenglik — teng natija emas, teng imkoniyat demak edi.

Jadidlar ijtimoiy tenglikni, avvalo, ta'limga teng kirish bilan bog'ladilar. Ta'lim jamiyatdagi ijtimoiy devorlarni yemiruvchi kuch sifatida baholandi. Savod va bilim insonni kelib chiqishidan qat'i nazar yuksaltiradi. SHu sababli yangi usul maktablari tenglik g'oyasining amaliy ifodasiga aylandi.

Taraqqiyot masalasida jadidlar ma'rifiy yo'lni ustun qo'ydilar. Ular zo'ravonlik yoki majburlash orqali tenglik yaratish mumkin emasligini angladilar. Ongli o'zgarishlar barqaror natija beradi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Jamiyatni ichidan yangilash, avvalo, fikrni o'zgartirishdan boshlanishi kerak edi.

Ijtimoiy tenglik jadidlar tafakkurida huquqiy adolat bilan chambarchas bog'landi. Qonun oldida tenglik jamiyatda ishonchni mustahkamlaydi. Agar qonun tanlab ishlasa, tenglik soxta bo'ladi. Jadidlar huquqiy tartibni ijtimoiy taraqqiyotning poydevori sifatida ko'rdilar.

Jadidlar iqtisodiy tenglikni mutlaq tenglashtirish sifatida tushunmadilar. Ular mehnat va imkoniyat uyg'unligini muhim deb bildilar. Halol mehnat qilgan insonning mehnati qadrlanishi kerak edi. SHu bilan birga, kambag'allikni taqdir deb qabul qilish keskin tanqid qilindi. Kambag'allikni yengish ilm, mehnat va tashabbus orqali mumkin, degan qarash ilgari surildi.

Ijtimoiy tenglik masalasida jadidlar ayollar mavqeiga alohida e'tibor qaratdilar. Ayollarni cheklash jamiyatning yarmisini cheklash bilan barobar, deb baholandi. Ayollar ta'limi va ijtimoiy faolligi taraqqiyotning muhim sharti sifatida ko'rildi. Ayol ongli bo'lsa, oila va jamiyat barqaror bo'ladi.

Jadidlar tenglikni diniy qadriyatlarga zid qo'ymadilar. Aksincha, ular adolat va tenglikni ma'naviy burch sifatida talqin qildilar. Din jamiyatda kamsitishni oqlamasligi kerak edi. Inson qadrini hurmat qilish ijtimoiy tenglikning axloqiy asosi bo'ldi.

Taraqqiyot jadidlar nazarida faqat iqtisodiy o'sish emas edi. U madaniy va ma'naviy yuksalishni ham o'z ichiga oldi. Madaniyat rivojlanmasa, tenglik mustahkamlanmaydi. Adabiyot, teatr va matbuot orqali tenglik g'oyasi jamiyat ongiga singdirildi.

Ijtimoiy tenglik va taraqqiyot masalalarida jadidlar milliy birlikni muhim omil sifatida ko'rdilar. Parokandalik tenglikni yemiradi. Umumiy maqsadlar atrofida birlashgan jamiyat tezroq rivojlanadi. SHu sababli jadidlar ijtimoiy murosani targ'ib qildilar.

Jadidlar ijtimoiy tenglikni davlatning yagona vazifasi sifatida ko'rmadilar. Ular fuqarolik faolligini muhim deb bildilar. Jamiyat a'zolari o'z huquqlarini bilishi va talab qilishi kerak edi. Passivlik tengsizlikni kuchaytiradi, degan ogohlantirish berildi.

Taraqqiyot jarayonida jadidlar bosqichma-bosqichlik tamoyilini himoya qildilar. Keskin o'zgarishlar beqarorlik keltiradi. Izchil islohotlar esa tenglikni mustahkamlaydi. Bu yondashuv jamiyatda ijtimoiy ziddiyatlarni kamaytirishga xizmat qildi.

Ijtimoiy tenglik masalasi jadidlar tafakkurida shaxs qadr-qimmati bilan bog'landi. Inson qadrini tan olmagan jamiyatda tenglik bo'lmaydi. Har bir shaxs hurmatga loyiq, degan qarash tenglikning markazida turdi. Bu yondashuv ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirdi.

Jadidlar taraqqiyotda ochiqlikni muhim deb bildilar. Boshqa jamiyatlar tajribasini o'rganish tenglikni kuchaytiradi. Yopiq jamiyatda tenglik shior bo'lib qoladi. Ochiq fikr va muloqot esa adolatli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Jadidlar tafakkurida ijtimoiy tenglik va taraqqiyot o'zaro bog'liq va ajralmas jarayonlar sifatida talqin qilindi. Tenglik ta'lim, huquqiy adolat, ma'naviyat va fuqarolik faolligi orqali ta'minlanishi kerak edi. Taraqqiyot esa ongli, izchil va insonparvar yo'l bilan amalga oshirilishi lozim deb qaraldi. Jadidlar aynan shu yondashuv orqali jamiyatni barqaror va adolatli rivojlantirish mumkinligini asoslab berdilar.

Jadidlar tafakkurida ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida talqin qilindi. Ular adolatsiz jamiyat barqaror rivojlana olmasligini chuqur angladilar. Jadidlar uchun ijtimoiy adolat faqat axloqiy talab emas, balki jamiyatni ichidan mustahkamlovchi amaliy ijtimoiy mexanizm edi.

An'anaviy jamiyatda ijtimoiy imkoniyatlar teng taqsimlanmagan edi. Ta'lim, mansab va iqtisodiy resurslarga kirish tor doira bilan cheklangan, keng xalq qatlamlari esa chetda qolgan edi. Jadidlar bu holatni keskin tanqid qildilar. Ularning fikricha, jamiyatda iqtidor va mehnat emas, kelib chiqish hal qiluvchi omil bo'lsa, adolat yo'qoladi va taraqqiyot sekinlashadi.

Jadidlar ijtimoiy adolatni teng imkoniyatlar tushunchasi orqali izohlashga harakat qildilar. Tenglik hammaning bir xil bo'lishi emas, balki har kimga o'z qobiliyatini namoyon etish uchun sharoit yaratish demak edi. SHu sababli jadidlar ijtimoiy tenglikni tabiiy farqlarni inkor etish emas, balki adolatli imkoniyatlar tizimi sifatida talqin qildilar.

Ta'lim jadidlar nazarida teng imkoniyatlarning eng muhim manbai edi. Savodli va bilimli inson o'z hayotini o'zgartira oladi. SHu bois jadidlar ta'limni ijtimoiy adolatning asosiy vositasi sifatida ko'rdilar. Yangi usul maktablari aynan teng imkoniyatlar g'oyasiga xizmat qildi. Bu maktablarda bilim kelib chiqishga qarab emas, intilish va mehnatga qarab berilishi kerak edi.

Ijtimoiy adolat masalasi jadidlar tafakkurida huquqiy tenglik bilan uzviy bog'landi. Qonun oldida hamma teng bo'lmasa, teng imkoniyatlar faqat shior bo'lib qoladi, deb hisoblandi. Jadidlar adolatli qonun jamiyatda ishonchni kuchaytirishini ta'kidladilar. Qonun tanlab ishlaydigan jamiyatda tenglik bo'lishi mumkin emas edi.

Jadidlar iqtisodiy tengsizlikni ham ijtimoiy adolat nuqtayi nazaridan baholadilar. Ular boylik va kambag'allikni mutlaq tenglashtirish tarafdori bo'lmadilar. Biroq qashshoqlikni taqdir sifatida qabul qilishni qat'iyan rad etdilar. Har bir inson mehnat qilish, kasb o'rganish va o'z hayotini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak edi.

Ijtimoiy adolat jadidlar tafakkurida mehnat qadri bilan chambarchas bog'landi. Halol mehnat jamiyatda hurmat topishi lozim edi. Mehnat qilgan insonning haqqi kamsitilmasligi kerakligi ta'kidlandi. Bu yondashuv teng imkoniyatlarni amalda ta'minlashga qaratilgan edi.

Ayollar masalasi ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar doirasida alohida o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni jamiyatdan chetlatish adolatga zid ekanini ko'rsatdilar. Ayollar ta'lim olish va ijtimoiy hayotda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lmasa, jamiyat to'liq rivojlana olmaydi, degan qarash ilgari surildi. Ayol imkoniyatlarini cheklash ijtimoiy adolatsizlikning eng og'ir ko'rinishlaridan biri sifatida baholandi.

Ijtimoiy adolat masalasi jadidlar uchun axloqiy mezon ham edi. Adolat faqat qonun bilan emas, balki vijdon bilan ham ta'minlanishi kerak edi. Halollik, insoflilik va mas'uliyat ijtimoiy munosabatlarning ichki tayanchi sifatida ko'rildi. Axloqsiz jamiyatda teng imkoniyatlar uzoq yashamaydi, degan fikr ilgari surildi.

Jadidlar ijtimoiy adolatni zo'ravonlik orqali emas, ma'rifiy yo'l bilan amalga oshirish mumkinligiga ishonidilar. Ular keskin qarama-qarshiliklar jamiyatni bo'linishga olib kelishini angladilar. SHu sababli teng imkoniyatlarni bosqichma-bosqich, ongni o'zgartirish orqali joriy etish tarafdori bo'ldilar.

Ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar jadidlar tafakkurida fuqarolik faolligi bilan ham bog'landi. Fuqaro o'z huquqini bilmasa va talab qilmasa, adolat qaror

topmaydi. Jadidlar passivlikni tengsizlikni mustahkamlovchi omil sifatida baholadilar. Ongli va faol fuqaro ijtimoiy adolatning asosiy tayanchi deb ko'rildi.

Milliy birlik ham ijtimoiy adolatni ta'minlashda muhim omil sifatida baholandi. Jamiyat ichida bo'linish kuchaysa, teng imkoniyatlar yo'qoladi. Umumiy maqsad va hamjihatlik ijtimoiy adolatni mustahkamlovchi kuch sifatida talqin qilindi.

Jadidlar ijtimoiy adolatni tashqi ko'rinish emas, real hayotiy holat sifatida qarashga chaqirdilar. SHiorlar emas, amaliy o'zgarishlar muhim edi. Maktab, sud, boshqaruv va jamoatchilikda adolatli munosabat shakllanmasa, teng imkoniyatlar faqat so'zda qoladi.

Jadidlar tafakkurida ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar jamiyatni yangilashning asosiy shartlaridan biri sifatida shakllandi. Ta'lim, huquqiy tenglik, mehnat qadri va fuqarolik faolligi bu g'oyaning asosiy tayanchlari bo'ldi. Jadidlar adolatni zo'ravonlik emas, ong, bilim va mas'uliyat orqali ta'minlash mumkinligini chuqur asoslab berdilar.

Jadidlar tafakkurida mehnat va bilim orqali taraqqiyot jamiyatni yangilashning eng ishonchli va barqaror yo'li sifatida talqin qilindi. Ular taraqqiyotni tasodif yoki zo'ravonlik natijasi deb emas, balki ongli mehnat va tizimli bilim mahsuli deb bildilar. Jamiyatni ko'tarish uchun avvalo insonni tarbiyalash zarur, degan qarash jadidchilik mafkurasining asosiy ustunlaridan biri bo'ldi.

An'anaviy jamiyatda mehnat ko'pincha past baholangan, bilim esa tor doirada qolgan edi. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, mehnat qadrlanmagan jamiyatda taraqqiyot bo'lmaydi. Bilim esa faqat tanlanganlar uchun emas, balki butun jamiyat uchun ochiq bo'lishi kerak edi. SHu sababli mehnat va bilim bir-birini to'ldiruvchi kuchlar sifatida talqin qilindi.

Mehnat jadidlar nazarida faqat jismoniy faoliyat emas edi. U intellektual mehnatni ham o'z ichiga olardi. O'qish, o'rganish, o'qitish va ijod qilish ham mehnatning muhim shakllari sifatida baholandi. Jadidlar mehnatni inson qadr-qimmatini namoyon etuvchi asosiy mezon deb bildilar. Halol mehnat jamiyatda hurmat topishi lozim edi.

Bilim masalasi jadidlar tafakkurida markaziy o'rin egalladi. Bilimsiz mehnat samarasiz bo'ladi, degan qarash ilgari surildi. SHu bois bilim mehnatga yo'nalish beruvchi kuch sifatida talqin qilindi. Jadidlar bilimni hayotdan uzilgan nazariya emas, balki amaliy foyda beruvchi vosita sifatida ko'rdilar.

Ta'lim tizimi mehnat va bilim orqali taraqqiyot g'oyasining asosiy maydoni bo'ldi. Jadidlar yodlashga asoslangan ta'limni tanqid qildilar. Ularning fikricha, bunday ta'lim hayotga tayyorlamaydi. Tushunishga, fikrlashga va muammoni hal qilishga o'rgatuvchi ta'limgina jamiyatni rivojlantira oladi. Yangi usul maktablari aynan shu maqsadga xizmat qildi.

Jadidlar bilimni kasb va hunar bilan bog'lash zarurligini ta'kidladilar. Bilim faqat kitob bilan cheklanib qolmasligi kerak edi. Kasb o'rganish, hunar egallash jamiyatda iqtisodiy mustaqillikni kuchaytiradi, deb hisoblandi. Mehnatga tayyor va bilimli inson jamiyatga foyda keltiradi. Bu yondashuv taraqqiyotni real hayot bilan bog'ladi.

Mehnat va bilim orqali taraqqiyot g'oyasi jadidlar tafakkurida ijtimoiy tenglik bilan ham uzviy bog'landi. Bilim va mehnat orqali inson kelib chiqishidan qat'i nazar o'z o'rnini topa oladi, degan qarash ilgari surildi. Bu yondashuv jamiyatda adolatli imkoniyatlar yaratishga xizmat qildi.

Jadidlar mehnatni dangasalik va boqimandalikka qarshi qo'ydilar. Jamiyatda tayyor narsaga ko'nikish taraqqiyotning eng katta dushmani sifatida baholandi. Inson o'z mehnati bilan yashashi, jamiyatga foyda keltirishi kerak edi. Bu qarash axloqiy tarbiya bilan mustahkamlandi.

Bilim orqali taraqqiyot jadidlar uchun milliy yuksalish vositasi ham edi. Bilimli millat boshqalarga qaram bo'lmaydi, degan fikr ilgari surildi. Jaholat mustamlakachilikni kuchaytiradi, bilim esa mustaqil fikrni shakllantiradi. SHu sababli jadidlar bilimni milliy ozodlikning ma'naviy asosi sifatida ko'rdilar.

Ayollar masalasi mehnat va bilim orqali taraqqiyot doirasida muhim o'rin egalladi. Jadidlar ayollarning bilimli bo'lishi jamiyat mehnat salohiyatini ikki baravar oshiradi, deb hisobladilar. Ayol faqat uy bilan cheklanib qolmasligi, balki bilim va mehnat orqali jamiyat taraqqiyotida ishtirok etishi kerak edi. Bu yondashuv taraqqiyotni umumiy jarayonga aylantirdi.

Mehnat va bilim g'oyasi jadidlar tafakkurida axloqiy mas'uliyat bilan bog'landi. Bilim yolg'iz manfaat uchun emas, jamiyat foydasi uchun ishlatilishi kerak edi. Mehnat halol bo'lishi, bilim esa mas'uliyat bilan qo'llanilishi lozimligi ta'kidlandi. Axloqsiz bilim taraqqiyot emas, zarar keltiradi, degan ogohlantirish ilgari surildi.

Jadidlar taraqqiyotni tezkor sakrash emas, izchil rivojlanish sifatida tushundilar. Mehnat va bilim vaqt talab qiladi. Sabrsizlik beqarorlikka olib keladi. SHu bois jadidlar sabr, intizom va mehnatsevarlikni taraqqiyotning asosiy shartlari sifatida ko'rdilar.

Muhim jihat shundaki, jadidlar mehnat va bilimni shior darajasida qoldirmadilar. Ular bu g'oyani maktablar, darsliklar, matbuot va jamoatchilik faoliyati orqali amalda targ'ib qildilar. Taraqqiyot kundalik mehnatdan boshlanishi kerakligi ta'kidlandi.

jadidlar tafakkurida mehnat va bilim orqali taraqqiyot jamiyatni barqaror, adolatli va mustaqil rivojlantirishning asosiy yo'li sifatida shakllandi. Mehnat insonni kamolga yetkazdi. Bilim esa mehnatni samarali qildi. Jadidlar aynan shu

uyg'unlik orqali millatni uyg'otish va taraqqiyotga yetaklash mumkinligini chuqur asoslab berdilar.

Jadidlar tafakkurida ma'rifat jamiyat rivojining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaraldi. Ular taraqqiyotning ildizi moddiy boylikda emas, balki ongli va bilimli insonda ekanini ta'kidladilar. Ma'rifat jamiyatni ichidan o'zgartiradi. SHu bois jadidlar uchun ma'rifat siyosiy shior emas, balki amaliy strategiya edi.

An'anaviy jamiyatda savodsizlik keng tarqalgan edi. Bu holat ijtimoiy befarqlikni kuchaytirar, adolatsizlikni mustahkamlardi. Jadidlar savodsizlikni taraqqiyotning eng katta to'sig'i deb bildilar. Ularning fikricha, ma'rifat yo'q joyda huquqiy ong ham, ijtimoiy mas'uliyat ham shakllanmaydi. Jamiyat ongli bo'lmasa, islohotlar samara bermaydi.

Ma'rifat jadidlar nazarida fikrlashni o'rgatuvchi jarayon edi. Ular yodlashga asoslangan ta'limni tanqid qildilar. Tushunish, tahlil va xulosa chiqarish muhim deb topildi. Fikr yurita oladigan shaxs jamiyat muammolarini ko'ra oladi. Muammoni ko'rgan inson yechim izlaydi. SHu tariqa ma'rifat ijtimoiy faollikni uyg'otadi.

Jadidlar ma'rifatni jamiyatdagi ijtimoiy tenglikni ta'minlovchi vosita sifatida ko'rdilar. Bilim kelib chiqishga bog'liq bo'lmasligi kerak edi. Ta'limga teng kirish jamiyatda adolatli imkoniyatlar yaratadi. Bilimli inson o'z mehnati bilan o'rnini topa oladi. Bu yondashuv ijtimoiy devorlarni yemiradi.

Ma'rifat va huquqiy ong o'rtasidagi bog'liqlik jadidlar uchun muhim edi. Bilimsiz fuqaro huquqini bilmaydi. Huquqini bilmagan inson esa uni himoya qila olmaydi. Jadidlar ma'rifatni qonuniylikning poydevori deb bildilar. Qonun ishlashi uchun avvalo uni angelaydigan jamiyat bo'lishi kerak edi.

Ma'rifat jamiyatda axloqiy yuksalishni ham ta'minlaydi. Jadidlar bilimni axloqdan ajratmadilar. Bilim mas'uliyat bilan qo'llanilmasa, jamiyatga zarar yetkazadi. SHu bois ma'rifat vijdon, halollik va burch bilan uyg'un holda talqin qilindi. Axloqli bilim jamiyatni barqaror qiladi.

Jadidlar ma'rifatni milliy uyg'onish bilan bog'ladilar. Bilimli millat o'zligini anglaydi. O'z tarixini, tilini va madaniyatini qadrlaydi. Ma'rifat milliy g'ururni uyg'otadi. Bu g'urur boshqalarni inkor etish emas, o'zini anglash orqali taraqqiyotga intilishdir. SHu sababli ma'rifat milliy birlikni mustahkamladi.

Ta'lim tizimi jadidlar uchun ma'rifatning asosiy maydoni bo'ldi. Ular maktabni jamiyatni yangilovchi muassasa sifatida ko'rdilar. Maktab faqat bilim beruvchi emas, balki fuqaroni tarbiyalovchi maskan bo'lishi kerak edi. O'qituvchi esa jamiyatni uyg'otuvchi shaxs sifatida baholandi.

Ma'rifatning jamiyat rivojidagi roli iqtisodiy taraqqiyot bilan ham bog'landi. Bilimli kadrlar mehnat unumdorligini oshiradi. Kasb-hunar va ilm uyg'unligi ishlab chiqarishni rivojlantiradi. Jadidlar ilmiy yondashuvsiz xo'jalik rivojlanmasligini ta'kidladilar. Ma'rifat iqtisodiy mustaqillikning sharti sifatida ko'rildi.

Ayollar masalasida jadidlar ma'rifatni hal qiluvchi omil deb bildilar. Ayollar savodsiz bo'lsa, jamiyatning yarmi faol bo'lmaydi. Bilimli ayol sog'lom oila va ongli avlodni tarbiyalaydi. SHu bois ayollar ta'limi jamiyat rivojining zarur sharti sifatida talqin qilindi.

Ma'rifat jadidlar tafakkurida zo'ravonliksiz islohotning asosiy vositasi edi. Ular jamiyatni kuch bilan emas, ong bilan o'zgartirish mumkinligiga ishonдилar. Ma'rifat qarama-qarshilikni kamaytiradi. Muloqotni kuchaytiradi. Murosani ta'minlaydi. Bu jarayon barqaror natija beradi.

Matbuot va adabiyot ma'rifatni keng qatlamlarga yoydi. Jadidlar so'zning kuchiga ishonдилar. Ochiq muhokama jamiyatni o'ylashga majbur qiladi. O'ylagan jamiyat esa o'zgaradi. SHu tariqa ma'rifat ijtimoiy ongni yuksaltirdi.

jadidlar tafakkurida ma'rifat jamiyat rivojining bosh omili sifatida shakllandi, mahalliy aholining ijtimoiy tenglikni kuchaytirdi, ularning huquqiy ongni o'stirishga, axloqiy yuksalishni jihatdan ta'minlashga, milliy uyg'onishga katta yo'l ochdi. Jadidlar jamiyatni aynan ma'rifat orqali barqaror, adolatli va ongli ravishda rivojlantirish mumkinligini chuqur asoslab berdilar.

III BOB. JADIDLAR FAOLIYATIDA MILLIY MADANIYATNI MODERNIZATSIYA QILISH JARAYONLARI

3.1. Jadid maktablari va ta'lim tizimini yangilash konsepsiyasi

Jadidlar faoliyatida ta'lim tizimini yangilash jamiyatni modernizatsiya qilishning eng muhim yo'li sifatida qaraldi. Ular jamiyat taraqqiyoti bevosita maktab bilan bog'liq ekanini chuqur angladilar. SHu sababli jadid maktablari faqat o'quv muassasasi emas, balki ijtimoiy ongni o'zgartiruvchi institut sifatida shakllandi.

An'anaviy maktab va madrasalarda ta'lim ko'pincha yodlashga asoslangan edi. O'quvchilar matnni tushunmasdan yodlar, mustaqil fikrlash rivojlanmas edi. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, bunday ta'lim jamiyatni tayyor hayotga emas, balki qoloqlikka olib boradi. Ta'lim mazmuni hayot bilan bog'lanishi zarur edi.

Jadid maktablari konsepsiyasining markazida "yangi usul" yondashuvi turdi. Bu usulda o'qish va yozish tez va tushunarli tarzda o'rgatildi. Savod chiqarish qisqa muddatda amalga oshirildi. Bu esa ta'limni keng xalq qatlamlari uchun ochiq qildi. Savodxonlik jadidlar nazarida jamiyatni uyg'otuvchi birinchi qadam edi.

Ta'lim mazmuni jadid maktablarida tubdan yangilandi. Diniy fanlar saqlab qolindi, biroq ular bilan bir qatorda dunyoviy fanlar ham kiritildi. Matematika, geografiya, tarix va tabiatshunoslik o'qitila boshlandi. Bu fanlar orqali o'quvchilar dunyoni kengroq anglashga o'rgandilar. Ta'lim hayotiy ahamiyat kasb etdi.

Jadidlar ta'limni faqat bilim berish bilan cheklamadilar. Ular maktabni tarbiya maskani sifatida ko'rdilar. O'quvchilarni axloqiy, ijtimoiy va fuqarolik jihatdan yetuk qilib tarbiyalash maqsad qilindi. Halollik, mas'uliyat va mehnatsevarlik ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'ldi.

O'qituvchi jadid maktablarida markaziy shaxs sifatida baholandi. O'qituvchi faqat dars beruvchi emas, balki jamiyatni uyg'otuvchi yetakchi bo'lishi kerak edi. Jadidlar o'qituvchining bilimli, zamon bilan hamnafas va mas'uliyatli bo'lishini talab qildilar. O'qituvchi orqali jamiyatga yangi qarashlar kirib keldi.

Ta'lim tiliga alohida e'tibor qaratildi. Jadidlar darslarni ona tilida olib borishni muhim deb bildilar. Murakkab va tushunarsiz til ta'limni samarasiz qiladi, deb hisoblandi. Soddalik va aniqlik bilimni ommalashtirdi. Bu yondashuv milliy ongni mustahkamlashga xizmat qildi.

Jadid maktablari ta'limda amaliy yondashuvni ilgari surdi. Bilim hayotda qo'llanishi kerak edi. O'quvchilar kundalik hayotga zarur bilimlarni egallashga o'rgatildi. Bu esa ta'limni jamiyat ehtiyojlariga yaqinlashtirdi. Nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzilish kamaydi.

Ayollar ta'limi jadid maktablari konsepsiyasida muhim o'rin egalladi. Jadidlar ayollarni savodsiz qoldirish jamiyatni zaiflashtirishini angladilar. Qizlar

maktablari ochildi. Ayollar ta'lim olishi oilaning va kelajak avlodning ongli bo'lishini ta'minlaydi, degan qarash ustuvor bo'ldi.

Jadidlar ta'limni ijtimoiy tenglik vositasi sifatida ko'rdilar. Ta'limga kirish kelib chiqishga emas, intilishga bog'liq bo'lishi kerak edi. Yangi usul maktablari kambag'al qatlam farzandlari uchun ham imkoniyat yaratdi. Bu jamiyatda adolatli imkoniyatlar shakllanishiga xizmat qildi.

Ta'lim tizimini yangilash jadidlar uchun zo'ravonliksiz islohot yo'li edi. Ular jamiyatni kuch bilan emas, ong bilan o'zgartirish mumkinligiga ishonidilar. Maktab orqali ong o'zgaradi. Ong o'zgarsa, jamiyat ham o'zgaradi. Bu jadidlar konsepsiyasining asosiy mantiqi edi.

Jadid maktablari matbuot va adabiyot bilan uzviy bog'liq bo'ldi. Darsliklar yangicha ruhda yozildi. O'quv materiallari hayotiy misollar bilan boyitildi. Bu ta'limni qiziqarli va tushunarli qildi. O'quvchi bilimni majburiyat emas, ehtiyoj sifatida qabul qila boshladi.

Jadidlar ta'lim tizimini milliy va ochiq bo'lishini istadilar. Milliy qadriyatlar saqlab qolindi. SHu bilan birga, boshqa xalqlarning ilg'or tajribasi o'rganildi. Bu yondashuv ta'limni yopiq tizimdan chiqarib, rivojlanishga ochdi.

Ta'limdagi yangilanish jadidlar tafakkurida milliy uyg'onish bilan chambarchas bog'landi. Bilimli avlod millatni uyg'otadi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Maktab milliy kelajakni quruvchi asosiy maydon sifatida talqin qilindi.

jadid maktablari va ta'lim tizimini yangilash konsepsiyasi jamiyatni ongli, bilimli va mas'ul shaxslar orqali rivojlantirishga qaratildi. Yangi usul ta'limi savodxonlikni oshirdi. Ijtimoiy faollikni kuchaytirdi. Milliy ongni mustahkamladi. Jadidlar ta'limni jamiyatni yangilovchi eng kuchli vosita sifatida asoslab berdilar.

Usuli jadid maktablarining tashkil topishi Turkistonda ta'lim tizimini tubdan yangilash yo'lidagi eng muhim tarixiy jarayonlardan biri bo'ldi. Bu maktablar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidchilik harakatining amaliy natijasi sifatida shakllandi. Jadidlar jamiyatni modernizatsiya qilishni, avvalo, ta'limdan boshlash zarurligini angladilar va shu asosda yangi usuldagi maktablarni tashkil etishga kirishdilar.

Usuli jadid maktablari g'oyaviy jihatdan XIX asrning 80–90-yillarida Qrim va Volga bo'yi hududlarida shakllangan ma'rifatparvarlik tajribalariga tayanadi. Bu jarayonda Ismoil G'aspiralining alohida o'rni bor. U 1884-yilda Qrimning Bog'chasaroy shahrida “usuli savtiya” asosida ilk yangi usul maktabini ochdi. Bu maktabda o'qish va yozish tovush usuli orqali qisqa muddatda o'rgatilgan bo'lib, ushbu tajriba keyinchalik Turkiston jadidlari uchun namuna vazifasini bajardi.

Turkistonda usuli jadid maktablarining paydo bo'lishi 1890-yillarning oxiri bilan bog'liq. Dastlabki jadid maktablari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon va Farg'ona vodiysi shaharlarida tashkil etila boshladi. Tadqiqotchilar fikricha,

Turkistondagi ilk usuli jadid maktablaridan biri 1898–1899-yillarda Qo'qonda ochilgan. Bu maktablar mahalliy ziyolilar tashabbusi bilan, ko'pincha xususiy uylar yoki masjidlar qoshida faoliyat yuritgan.

1901–1905-yillar usuli jadid maktablarining kengayish bosqichi bo'ldi. Aynan shu davrda Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkentda yangi usul maktabini tashkil etdi. Munavvarqori jadid ta'limining nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishda yetakchi shaxslardan biri bo'ldi. U maktabda tovush asosida savod chiqarish, darslarni ona tilida olib borish va dunyoviy fanlarni o'qitishni joriy etdi.

Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy 1903–1904-yillarda usuli jadid maktablarini tashkil etishda faol ishtirok etdi. Behbudiy jadid maktablarini faqat savod chiqarish maskani emas, balki milliy ongni shakllantiruvchi markaz sifatida ko'rdi. U tomonidan tuzilgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari usuli jadid maktablarida keng qo'llanildi.

Buxoro amirligi hududida usuli jadid maktablarining tashkil topishi ayniqsa murakkab kechdi. Bu yerda diniy konservativ kuchlar yangi usulga qarshi keskin qarshilik ko'rsatdilar. SHunga qaramay, 1908–1910-yillarda Buxoro va uning atrofida yashirin yoki yarim rasmiy jadid maktablari faoliyat boshladi. Fitrat, Fayzulla Xo'jayev kabi jadid ziyolilar aynan shu davrda ta'lim islohoti g'oyalarini faol targ'ib qildilar.

Usuli jadid maktablarining asosiy farqi o'qitish metodikasida namoyon bo'ldi. An'anaviy maktablarda savod chiqarish yillar davom etgan bo'lsa, yangi usul maktablarida bu jarayon 2–3 oy ichida amalga oshirildi. Tovush usuli, ko'rgazmali vositalar, doska va darsliklardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirdi. Bu yangilik ota-onalar va jamiyat e'tiborini tortdi.

1910–1914-yillar usuli jadid maktablarining eng faol rivojlanish davri hisoblanadi. Bu yillarda Turkiston general-gubernatorligi hududida o'nlab jadid maktablari faoliyat ko'rsatgan. Toshkent, Andijon, Namangan, Marg'ilon va Samarqand shaharlarida yangi usul maktablari soni sezilarli darajada oshdi. Aynan shu davrda qizlar uchun ham jadid maktablari ochila boshladi, bu esa jamiyat uchun katta yangilik edi.

Usuli jadid maktablari faqat o'quv jarayoni bilan cheklanib qolmadi. Ular jadid matbuoti, teatr va adabiyot bilan uzviy bog'liq bo'ldi. 1913–1915-yillarda chop etilgan darsliklar, alifbolar va o'quv qo'llanmalar yangi usul ta'limini mustahkamladi. Jadid maktablari milliy matbuot orqali targ'ib qilindi va jamiyatda ma'rifatga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi.

Birinchi jahon urushi davrida, ya'ni 1914–1917-yillarda, usuli jadid maktablari faoliyatida muayyan qiyinchiliklar yuzaga keldi. Moliyaviy muammolar, siyosiy beqarorlik va nazoratning kuchayishi maktablar ishiga ta'sir ko'rsatdi.

SHunga qaramay, jadidlar ta'lim faoliyatini to'xtatmadi va yangi avlodni tarbiyalashni davom ettirdi.

1917-yil Fevral inqilobidan so'ng jadid maktablari faoliyatida yangi imkoniyatlar paydo bo'ldi. Ta'lim sohasida nisbiy erkinlik yuzaga keldi. Jadidlar maktablarni qonuniy asosda kengaytirishga harakat qildilar. Biroq bu davr qisqa davom etdi va keyingi siyosiy jarayonlar jadid maktablarining mustaqil rivojlanishiga to'sqinlik qildi.

usuli jadid maktablarining tashkil topishi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatining ma'naviy va intellektual hayotida tub burilish yasadi. 1884-yildagi Qrim tajribasidan boshlangan bu jarayon 1898–1917-yillar oralig'ida Turkistonda keng quloch yoydi. Usuli jadid maktablari savodxonlikni oshirdi, milliy ongni uyg'otdi va jamiyatni modern taraqqiyot yo'liga boshlagan eng muhim institutlardan biriga aylandi.

Usuli jadid maktablarida o'quv dasturi va metodik yangiliklar ta'lim tizimini tubdan o'zgartirgan muhim omillar sifatida namoyon bo'ldi. Jadidlar ta'lim mazmuni jamiyat ehtiyojlariga javob berishi kerakligini chuqur angladilar. SHu bois yangi usul maktablarida o'quv dasturi an'anaviy maktablarga nisbatan kengroq, hayotiy va tizimli shaklda ishlab chiqildi.

An'anaviy maktablarda o'quv dasturi asosan diniy matnlarni yodlashga yo'naltirilgan edi. Jadidlar bu yondashuvni samarasiz deb baholadilar. Ularning fikricha, bilim faqat yodlash bilan cheklanib qolsa, tafakkur rivojlanmaydi. SHu sababli usuli jadid maktablarida o'quv dasturi tushunish, tahlil va amaliy qo'llash tamoyillariga asoslandi.

Yangi o'quv dasturining markazida savodxonlikni tez va samarali oshirish vazifasi turdi. Tovush usuliga asoslangan alifbo orqali o'qish va yozish qisqa muddatda o'rgatildi. Bu metodika o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirdi. Savod chiqarish jarayoni yillar emas, oylar bilan o'lchana boshladi.

O'quv dasturiga diniy fanlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar kiritildi. Matematika, geografiya, tarix, tabiatshunoslik va hisob fanlari o'qitila boshlandi. Bu fanlar o'quvchilarga dunyoni kengroq idrok etish imkonini berdi. Jadidlar ilmiy bilimlar jamiyat taraqqiyotining asosi ekanini ta'kidladilar.

Tarix faniga alohida e'tibor qaratildi. Tarix o'quvchilarda milliy ongni shakllantiruvchi fan sifatida talqin qilindi. Jadidlar tarixni faqat voqealar ketma-ketligi emas, balki ibrat va xulosa chiqarish manbai sifatida o'qitishni taklif etdilar. Bu yondashuv tarix fanining tarbiyaviy ahamiyatini oshirdi.

Geografiya va tabiatshunoslik fanlari orqali o'quvchilar atrof-muhitni anglashga o'rgatildi. Xaritalar, chizmalar va ko'rgazmali vositalardan foydalanish keng joriy etildi. Bu fanlar orqali ilmiy tafakkur rivojlandi. O'quvchilar tabiat hodisalarini sabab-oqibat asosida tushuna boshladilar.

Metodik yangiliklarning muhim jihatlaridan biri dars o'tish uslubi edi. Jadidlar darsni monolog emas, balki muloqot shaklida olib borishni taklif etdilar. Savol-javob, muhokama va tushuntirish asosiy metodlarga aylandi. O'quvchi passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qaraldi.

Ko'rgazmali ta'lim usullari jadid maktablarida keng qo'llanildi. Doska, rasmlar, jadval va sxemalar darsning ajralmas qismiga aylandi. Bu usullar bilimni esda qoldirishni osonlashtirdi. O'quvchilar mavzuni ko'z bilan ko'rib, ongli ravishda o'zlashtira boshladilar.

O'quv dasturida ona tiliga alohida ahamiyat berildi. Darslar xalq tushunadigan tilda olib borildi. Murakkab va tushunarsiz terminlardan voz kechildi. Bu yondashuv ta'limni keng xalq ommasiga yaqinlashtirdi. Ona tili orqali bilim berish milliy ongini mustahkamladi.

Yozma nutq va ifodali o'qishga e'tibor kuchaydi. O'quvchilar fikrini yozma va og'zaki tarzda aniq ifodalashga o'rgatildi. Bu jamiyatda muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qildi. Jadidlar so'zlash va yozish madaniyatini ta'limning muhim natijasi sifatida baholadilar.

Metodik yangiliklar o'qituvchining rolini ham o'zgartirdi. O'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki yo'naltiruvchi va tushuntiruvchi shaxsga aylandi. O'qituvchi o'quvchini fikrlashga undashi kerak edi. Bu yondashuv ta'lim jarayonini jonlantirdi.

O'quv dasturida axloqiy tarbiya muhim o'rin egalladi. Halollik, mas'uliyat va mehnatsevarlik kabi qadriyatlar darslar orqali singdirildi. Jadidlar bilimni axloq bilan uyg'un holda berishni muhim deb bildilar. Axloqsiz bilim jamiyat uchun xavfli, degan qarash ustuvor bo'ldi.

Qizlar ta'limiga oid metodik yangiliklar ham joriy etildi. Qizlar uchun mos dasturlar ishlab chiqildi. Ularning bilim olishi jamiyat taraqqiyoti uchun zarur deb baholandi. Bu o'sha davr uchun muhim yangilik edi.

Baholash tizimi ham yangilandi. Jadid maktablarida faqat yodlangan matn emas, balki tushunish darajasi ham baholandi. O'quvchining fikrlashi va faolligi inobatga olindi. Bu baholash adolatliroq bo'ldi.

O'quv dasturi jamiyat ehtiyojlariga moslashuvchan tarzda ishlab chiqildi. Jadidlar ta'limni hayotdan uzib qo'ymadilar. Bilim kundalik ehtiyojlarga xizmat qilishi kerak edi. Bu yondashuv ta'limning ijtimoiy ahamiyatini oshirdi.

usuli jadid maktablaridagi o'quv dasturi va metodik yangiliklar Turkistonda ta'lim tizimini modernizatsiya qildi. Yangi fanlar, interaktiv metodlar va ko'rgazmali ta'lim savodxonlikni oshirdi. Mustaqil fikrlashni rivojlantirdi. Milliy ongini mustahkamladi. Jadidlar ta'limni jamiyatni yangilovchi eng kuchli vosita sifatida amalda isbotladilar.

Jadidlar qarashlarida ta'limning ijtimoiy ta'siri jamiyatni yangilash va modernizatsiya qilishning eng muhim natijalaridan biri sifatida baholandi. Ular ta'limni faqat bilim beruvchi jarayon emas, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi kuch deb bildilar. Ta'lim orqali jamiyatning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari o'zgarishi mumkinligi jadidlar tomonidan chuqur anglab yetildi.

Usuli jadid maktablarining paydo bo'lishi jamiyatda savodxonlik darajasini sezilarli oshirdi. Savodli inson axborotni qabul qiladi, tahlil qiladi va baho beradi. Bu esa jamiyatda passivlikni kamaytirib, ijtimoiy faollikni kuchaytirdi. Savodxonlik befarqlik o'rnini qiziqish va mas'uliyat bilan almashtirdi. Jadidlar uchun bu jarayon ijtimoiy uyg'onishning boshlanishi edi.

Ta'lim jamiyatda ijtimoiy tenglikni mustahkamlovchi omilga aylandi. Usuli jadid maktablari kelib chiqishidan qat'i nazar, ko'plab bolalar uchun bilim olish imkonini yaratdi. Ta'limga teng kirish jamiyatdagi ijtimoiy devorlarni yemira boshladi. Bilim orqali inson o'z o'rnini topa olishi mumkinligi tushunchasi shakllandi.

Ta'limning ijtimoiy ta'siri huquqiy ongning rivojlanishida ham namoyon bo'ldi. Bilimli fuqaro o'z huquqlarini anglay boshladi. Qonun va adolat tushunchalari jamiyat ongiga singa boshladi. Jadid maktablari huquqiy savodxonlikning dastlabki poydevorini yaratdi. Bu jarayon jamiyatda qonuniylikka bo'lgan talabni kuchaytirdi.

Ta'lim ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirdi. Jadidlar bilim orqali inson qadr-qimmatini anglash mumkinligini ta'kidladilar. Savodli jamiyatda zo'ravonlik va kamsitish kamayadi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Ta'lim shaxsni hurmat qilish madaniyatini shakllantirdi.

Ayollar ta'limi ta'limning ijtimoiy ta'sirini yanada kuchaytirdi. Qizlar maktablarining ochilishi jamiyat hayotida muhim o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bilimli ayol ongli oila va sog'lom avlodni tarbiyalaydi. Bu esa jamiyatning uzoq muddatli barqarorligiga xizmat qildi. Ayollarni jamiyatdan cheklash asta-sekin tanqid ostiga olina boshladi.

Ta'lim jamiyatda mehnat madaniyatini rivojlantirdi. Bilimli inson mehnatga ongli yondashadi. Kasb-hunar va bilim uyg'unligi iqtisodiy faoliyatni samarali qildi. Jadid maktablarida olingan bilimlar kundalik hayotda qo'llanila boshladi. Bu jamiyatda tashabbuskorlikni kuchaytirdi.

Ta'lim orqali milliy ong shakllandi. Jadidlar tarix, til va madaniyatni o'qitish orqali milliy o'zlikni anglashni kuchaytirdilar. O'z tarixini bilgan jamiyat o'z kelajagini ongli quradi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Bu jarayon milliy birlikni mustahkamladi.

Matbuot va adabiyot bilan bog'liq holda ta'lim jamiyatda axborot muhitini kengaytirdi. Savodli inson gazeta va kitob o'qiydi. Bu jamiyatda ochiq muhokama

madaniyatini shakllantirdi. Ochiq fikr almashuvi ijtimoiy muammolarni yuzaga chiqarishga yordam berdi.

Ta'limning ijtimoiy ta'siri axloqiy yuksalishda ham ko'zga tashlandi. Jadidlar bilimni axloq bilan uyg'un holda berishga intildilar. Halollik, mas'uliyat va vijdon ta'lim orqali singdirildi. Bu jamiyatda ishonch muhitini kuchaytirdi.

Ta'lim ijtimoiy murosani mustahkamladi. Bilimli jamiyat keskinlikka kamroq moyil bo'ladi. Muammolarni muloqot orqali hal qilish madaniyati rivojlandi. Jadidlar ta'limni zo'ravonliksiz islohotning eng samarali yo'li deb bildilar.

Ta'limning ijtimoiy ta'siri siyosiy ong shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Bilimli fuqaro jamiyatdagi jarayonlarga befarq bo'lib qolmaydi. Ijtimoiy mas'uliyat kuchaydi. Jadid maktablari jamiyatda fuqarolik ongining ilk belgilari paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

Ta'lim jamiyatda innovatsion fikrlashni rivojlantirdi. Yangilikka ochiqlik, tajriba va o'rganishga tayyorlik kuchaydi. Bu jamiyatni yopiq tizimdan ochiq rivojlanishga olib chiqdi. Jadidlar ta'lim orqali jamiyatni zamon bilan hamnafas qilishga intildilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytganda, jadid maktablari orqali amalga oshirilgan ta'lim islohoti jamiyatga chuqur ijtimoiy ta'sir ko'rsatdi. Savodxonlik oshdi. Huquqiy va milliy ong shakllandi. Ijtimoiy tenglik mustahkamlandi. Axloqiy va madaniy yuksalish yuz berdi. Jadidlar ta'limni jamiyatni tubdan yangilovchi eng kuchli omil sifatida amalda isbotladilar.

3.2. Matbuot va nashriyot faoliyatining ma'rifiy ahamiyati

Jadidlar faoliyatida matbuot va nashriyot jamiyatni uyg'otish, ma'rifatni yoyish va ijtimoiy ongni shakllantirishning eng samarali vositalaridan biri bo'ldi. Jadidlar ta'lim bilan bir qatorda matbuotni ham xalq ongiga bevosita ta'sir qiluvchi kuch sifatida baholadilar. Maktab cheklangan doirada ta'sir ko'rsatsa, matbuot keng jamoatchilikni qamrab ola oldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadid matbuoti shakllana boshladi. Gazeta va jurnallar orqali ilm, ta'lim, axloq, jamiyat va taraqqiyot masalalari muhokama qilindi. Jadidlar matbuotni oddiy axborot vositasi emas, balki ma'rifiy tribuna sifatida ko'rdilar. Har bir maqola jamiyatni o'ylashga, savol berishga va xulosa chiqarishga undashi kerak edi.

Matbuotning ma'rifiy ahamiyati, avvalo, savodxonlikni rag'batlantirishda namoyon bo'ldi. Gazeta va jurnallarni o'qish ehtiyoji xalq orasida o'qishga qiziqishni kuchaytirdi. Savodli bo'lish amaliy zaruratga aylandi. Bu holat jadid maktablari faoliyatini ham qo'llab-quvvatladi.

Jadid matbuoti jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni ochiq muhokama qilish imkonini yaratdi. Jaholat, xurofot, adolatsizlik va qoloqlik tanqid qilindi. Tanqid

shaxsga emas, muammoga qaratildi. Bu yondashuv jamiyatda fikrlash madaniyatini rivojlantirdi. Ochiq soʻz ijtimoiy ongni uygʻotdi.

Nashriyot faoliyati orqali darsliklar, oʻquv qoʻllanmalar va maʼrifiy kitoblar chop etildi. Bu asarlar yangi usul taʼlimini mustahkamladi. Oʻquv materiallari sodda, tushunarli va hayotga yaqin tilda yozildi. Nashriyot jadid taʼlimining moddiy asosiga aylandi.

Matbuot milliy ongni shakllantirishda muhim rol oʻynadi. Til, tarix va madaniyat masalalari keng yoritildi. Milliy gʻurur va oʻzlikni anglash kuchaydi. Jadidlar matbuot orqali millatni parokandalikdan birlashuvga chaqirdilar. Bu jarayon milliy birlik gʻoyasini mustahkamladi.

Ayollar masalasi ham jadid matbuotida muhim oʻrin egalladi. Ayollar taʼlimi, oiladagi roli va jamiyatdagi oʻrni muhokama qilindi. Bu mavzular jamiyatda yangi qarashlar shakllanishiga sabab boʻldi. Matbuot orqali ayollar masalasi umumiy ijtimoiy muammo sifatida koʻtarildi.

Matbuot va nashriyot jadidlar uchun zoʻravonliksiz islohot vositasi edi. Ular jamiyatni kuch bilan emas, soʻz va fikr bilan oʻzgartirish mumkinligiga ishonidilar. Soʻz ongni oʻzgartirdi. Ong esa jamiyatni oʻzgartirdi.

Jadidlar faoliyatida matbuot va nashriyotning maʼrifiy ahamiyati beqiyos boʻldi. U savodxonlikni oshirdi, ijtimoiy muammolarni ochdi, milliy ongni shakllantirdi va jamiyatni maʼrifat yoʻli bilan yangilashga xizmat qildi. Jadidlar matbuotni xalqni uygʻotuvchi eng kuchli maʼnaviy qurolga aylantira oldilar.

Jadid matbuotining shakllanishi Turkistonda maʼrifiy uygʻonish jarayonining eng muhim va taʼsirchan bosqichlaridan biri boʻldi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidlar matbuotni jamiyat ongini oʻzgartirish, ilm-maʼrifatni yoyish va milliy oʻzlikni shakllantirishning asosiy vositasi sifatida angladilar. Matbuot jadidlar uchun faqat axborot berish emas, balki ijtimoiy islohotni boshlab beruvchi kuch edi.

Turkistonda jadid matbuotining shakllanishiga zamin yaratgan muhim omillardan biri Ismoil Gʻaspiralining faoliyati boʻldi. U 1883-yilda Qrimda “Tarjimon” gazetasini nashr eta boshladi. “Tarjimon” qisqa vaqt ichida butun musulmon SHarqida, jumladan Turkistonda ham keng tarqaldi. Bu gazeta jadid ziyolilariga matbuotning imkoniyatlarini koʻrsatib berdi va yangi avlod matbuotchilarini shakllantirdi.

Turkistonda jadid matbuotining dastlabki bosqichi 1905-yildan keyin faollashdi. Rossiyada yuz bergan 1905-yilgi inqilobdan soʻng nisbiy matbuot erkinligi yuzaga keldi. Aynan shu siyosiy vaziyat Turkistonda mahalliy tillarda gazeta va jurnallar chiqarish imkonini kengaytirdi. Jadidlar bu imkoniyatdan faol foydalana boshladilar.

Turkistondagi ilk jadid nashrlaridan biri 1906-yilda Toshkentda chop etilgan “Taraqqiy” gazetasi boʻldi. Bu gazeta Munavvarqori Abdurashidxonov va uning

safdoshlari tashabbusi bilan chiqarildi. “Taraqqiy” gazetasi ta’lim, ilm, jamiyat va taraqqiyot masalalarini ko’tardi. U jadid matbuotining Turkistondagi ilk amaliy tajribasi sifatida tarixga kirdi.

SHu yili, ya’ni 1906-yilda, “Xurshid” gazetasi ham nashr etila boshladi. Bu gazeta ham ma’rifiy yo’nalishga ega bo’lib, jadidchilik g’oyalarini keng jamoatchilikka yetkazdi. Biroq siyosiy nazorat kuchaygani sababli bu gazetalarning faoliyati qisqa muddat bilan cheklangan edi. SHunga qaramay, ular jadid matbuotining yo’lini ochib berdi.

1907–1908-yillarda jadid matbuoti yangi bosqichga ko’tarildi. Samarqandda Mahmudxo’ja Behbudiy tashabbusi bilan 1908-yilda “Samarqand” gazetasi nashr qilina boshlandi. Bu gazeta Turkistonda jadid matbuotining eng muhim markazlaridan biriga aylandi. Unda ta’lim islohoti, milliy ong, tarix va madaniyat masalalari muntazam yoritildi.

Behbudiy tomonidan 1913-yilda nashr etilgan “Oyina” jurnali jadid matbuotining yuksak namunalaridan biri bo’ldi. “Oyina” jurnali nafaqat Turkistonda, balki butun musulmon SHarqida mashhur bo’ldi. Jurnal sahifalarida jamiyat, madaniyat, ayollar ta’limi, din va dunyoviylik masalalari chuqur tahlil qilindi. “Oyina” jadid matbuotining nazariy va mafkuraviy darajasini oshirdi.

Farg’ona vodiysida jadid matbuoti 1912–1914-yillarda faollashdi. Qo’qon va Andijonda ma’rifiy ruhdagi gazeta va risolalar chop etildi. Bu hududda jadid ziyolilar matbuotni xalq bilan bevosita muloqot vositasi sifatida qo’lladilar. Matbuot orqali savodsizlik, xurofot va ijtimoiy adolatsizlik tanqid qilindi.

Toshkent jadid matbuotining muhim markazlaridan biri bo’lib qoldi. 1914-yilda Toshkentda “Sadoi Turkiston” gazetasi nashr etila boshladi. Bu gazeta milliy masalalar, siyosiy voqealar va ijtimoiy muammolarni yoritdi. “Sadoi Turkiston” jadid matbuotining siyosiy faollashgan bosqichini ifodaladi.

1915–1916-yillarda jadid matbuotida urush va uning ijtimoiy oqibatlari mavzusi yetakchi o’ringa chiqdi. Birinchi jahon urushi sharoitida jadidlar matbuot orqali xalqni ogohlikka, sabr va birlikka chaqirdilar. Iqtisodiy qiyinchiliklar, majburiy mehnat va adolatsizlik masalalari ochiq yoritildi.

1917-yil Fevral inqilobidan so’ng jadid matbuotida qisqa muddatli erkinlik davri boshlandi. SHu yili Turkistonda jadid nashrlarining soni keskin oshdi. Gazeta va jurnallar siyosiy masalalarni ochiq muhokama qila boshladi. Milliy muxtoriyat, fuqarolik huquqlari va jamiyat kelajagi haqida maqolalar chop etildi.

Biroq 1918-yildan keyin siyosiy vaziyatning keskin o’zgarishi jadid matbuotiga jiddiy zarba berdi. Ko’plab nashrlar yopildi, jadid ziyolilar ta’qib ostiga olindi. SHunga qaramay, jadid matbuoti qisqa tarixiy davr ichida jamiyat ongini uyg’otishga ulgurdi.

Jadid matbuotining shakllanishida muhim jihat shundaki, u xalq tilida, sodda va tushunarli uslubda olib borildi. Murakkab diniy va rasmiy tildan voz kechildi. Bu matbuotni keng ommaga yaqinlashtirdi. Jadidlar soʻzning kuchiga ishonilar va matbuotni ongni oʻzgartiruvchi qurolga aylantirdilar.

Jadid matbuotining shakllanishi 1883–1917-yillar oraligʻida Turkistonda maʼrifiy, ijtimoiy va milliy uygʻonish jarayoniga kuchli turtki berdi. “Tarjimon”dan boshlangan bu jarayon “Taraqqiy”, “Samarqand”, “Oyina” va “Sadoi Turkiston” kabi nashrlar orqali yuksak bosqichga koʻtarildi. Jadid matbuoti jamiyatni oʻylashga, savol berishga va kelajakni ongli qurishga undagan tarixiy maktab vazifasini bajardi.

Jadid gazeta va jurnallari aniq gʻoyaviy yoʻnalish asosida shakllandi. Ularning bosh maqsadi jamiyatni uygʻotish, fikrlashni oʻrgatish va taraqqiyotga undash edi. Jadid matbuoti tasodifiy mavzularni emas, balki jamiyat hayoti uchun muhim boʻlgan masalalarni izchil va tizimli tarzda yoritdi. Har bir nashr maʼrifiy vazifani oʻz oldiga maqsad qilib qoʻydi.

Jadid matbuotining yetakchi gʻoyasi maʼrifatparvarlik boʻldi. Gazeta va jurnallarda savodsizlik jamiyatning asosiy muammosi sifatida koʻrsatildi. Bilim insonni ozod qiladi, degan fikr muntazam targʻib qilindi. Taʼlim, maktab, oʻqituvchi va darsliklar haqidagi maqolalar matbuotning asosiy qismini tashkil etdi. Bu orqali oʻquvchi ongida bilimga ehtiyoj shakllantirildi.

Ikkinchi muhim gʻoyaviy yoʻnalish ijtimoiy tanqid edi. Jadid nashrlari jamiyatdagi kamchiliklarni ochiq koʻrsatdi. Jaholat, xurofot, poraxoʻrlilik, adolatsizlik va befarqlik keskin tanqid qilindi. Bu tanqid shaxsiy haqorat shaklida emas, balki muammoni tahlil qilish tarzida olib borildi. Maqsad buzish emas, tuzatish edi.

Gazeta va jurnallar milliy ongni shakllantirishga alohida eʼtibor qaratdi. Til, tarix va madaniyat masalalari muntazam yoritildi. Millat tushunchasi passiv meros emas, balki ongli masʼuliyat sifatida talqin qilindi. Jadid matbuoti millatni birlashishga, oʻzligini anglashga va kelajagi haqida oʻylashga chaqirdi.

Jadid nashrlarida din va dunyoviylik muvozanati muhim gʻoyaviy yoʻnalish boʻldi. Din inkor etilmadi. Aksincha, dinning asl maʼnaviy mohiyati taʼkidlandi. SHu bilan birga, ilm-fan va dunyoviy bilimlar zarurligi asoslab berildi. Gazeta va jurnallar dinni jaholat bilan emas, ong va axloq bilan bogʻlab talqin qildi.

Ayollar masalasi jadid matbuotining muhim gʻoyaviy yoʻnalishlaridan biri edi. Qizlar taʼlimi, ayollarning jamiyatdagi oʻrni va oiladagi roli keng muhokama qilindi. Ayolni cheklash jamiyatni cheklash bilan barobar, degan fikr ilgari surildi. Bu masala matbuot orqali ijtimoiy muammoga aylantirildi.

Jadid gazeta va jurnallari huquqiy ongni shakllantirishga xizmat qildi. Qonun, adolat, fuqarolik burchi va masʼuliyat haqida maqolalar chop etildi. Fuqaro oʻz

huquqini bilishi va talab qilishi kerakligi ta'kidlandi. Matbuot jamiyatda qonuniylikka bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi.

Iqtisodiy masalalar ham jadid matbuotining g'oyaviy yo'nalishida muhim o'rin tutdi. Mehnat, hunar, tadbirkorlik va iqtisodiy mustaqillik targ'ib qilindi. Dangasalik va boqimandalik tanqid qilindi. Mehnat orqali taraqqiyot g'oyasi keng yoritildi. Bu jamiyatda tashabbuskorlikni kuchaytirdi.

Jadid nashrlarida madaniy yangilanish g'oyasi muntazam ilgari surildi. Adabiyot, teatr va san'at jamiyatni tarbiyalovchi vosita sifatida talqin qilindi. Madaniyat xalq ongini yuksaltiradi, degan fikr asoslab berildi. Gazeta va jurnallar san'atni ko'ngilochar emas, ma'rifiy kuch sifatida ko'rsatdi.

Jadid matbuoti zo'ravonliksiz islohot g'oyasiga qat'iy sodiq bo'ldi. Jamiyatni kuch bilan emas, so'z va fikr bilan o'zgartirish mumkinligi targ'ib qilindi. Keskin to'qnashuvlar emas, ongli islohotlar yo'li tanlandi. Bu g'oya matbuotning umumiy ruhini belgiladi.

Gazeta va jurnallarning muhim g'oyaviy jihati ochiq muloqot edi. Turli fikrlarga joy berildi. Bahs madaniyati shakllantirildi. Jadidlar jamiyatni sukutdan chiqarishni maqsad qildilar. Savol berish, shubhalanish va fikr bildirish taraqqiyot belgisi sifatida ko'rsatildi.

Til masalasi ham g'oyaviy yo'nalishda muhim o'rin egalladi. Jadid matbuoti sodda va tushunarli tilni tanladi. Murakkab va sun'iy iboralardan voz kechildi. Bu matbuotni keng xalq ommasiga yaqinlashtirdi. Til orqali fikr ommalashdi.

Jadid nashrlarida kelajak tasavvuri aniq ifodalandi. Bilimli, adolatli va ongli jamiyat ideali ilgari surildi. Gazeta va jurnallar faqat muammoni ko'rsatib qolmadi, balki yechim yo'llarini ham taklif qildi. Bu ularni konstruktiv nashrlarga aylantirdi.

Matbuotning g'oyaviy yo'nalishi milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligiga asoslandi. Jadidlar milliylikni yopiq doirada tushunmadilar. Boshqa xalqlarning ilg'or tajribasini o'rganish va moslashtirish zarurligi ta'kidlandi. Bu ochiq dunyoqarashni shakllantirdi.

Jadid gazeta va jurnallari jamiyatni tarbiyalash vazifasini o'z zimmasiga oldi. Har bir maqola tarbiyaviy maqsadga ega edi. O'quvchi faqat axborot emas, xulosa olishi kerak edi. SHu sababli matbuot ma'naviy maktab vazifasini bajardi.

jadid gazeta va jurnallarining g'oyaviy yo'nalishi ma'rifat, ijtimoiy tanqid, milliy ong, adolat va taraqqiyot g'oyalariga tayandi. Ular jamiyatni uyg'otdi. Fikrni erkinlashtirdi. Muammoni ochdi. Yechim taklif qildi. Jadid matbuoti shu tariqa Turkistonda ma'naviy va ijtimoiy yangilanishning yetakchi kuchiga aylandi.

Jadidlar faoliyatida jamoatchilik fikrini shakllantirish matbuot va nashriyot ishlarining eng muhim vazifalaridan biri bo'ldi. Jadidlar jamiyat taraqqiyoti faqat siyosiy qarorlar bilan emas, balki ongli jamoatchilik pozitsiyasi orqali

ta'minlanishini chuqur angladilar. SHu bois ular gazeta va jurnallarni xalq bilan muloqot qiluvchi, fikr uyg'otuvchi maydon sifatida shakllantirdilar.

An'anaviy jamiyatda jamoatchilik fikri asosan yopiq doiralarda shakllangan edi. Ochiq muhokama madaniyati rivojlanmagan, ko'pchilik muammolar haqida sukut saqlangan. Jadid matbuoti bu holatni o'zgartirdi. Gazeta sahifalari jamiyatdagi muammolarni ochiq ko'tarish uchun maydon yaratdi. Bu jarayon sukut madaniyatini savol va munozara madaniyatiga aylantirdi.

Jamoatchilik fikrini shakllantirishda muammo qo'yish usuli muhim ahamiyat kasb etdi. Jadidlar avvalo muammoni aniq ko'rsatdilar. Savodsizlik, ijtimoiy adolatsizlik, xurofot va qoloqlik ochiq nomlandi. Muammo aniq bo'lsa, unga munosabat ham shakllanadi. Bu usul o'quvchini befarqlikdan chiqarishga xizmat qildi.

Jadid matbuoti o'quvchini fikrlashga undovchi savollar orqali faol holatga keltirdi. Maqolalar tayyor xulosalarni majburan singdirmadi. Aksincha, o'quvchini o'ylashga majbur qiluvchi savollar qo'yildi. Bu yondashuv jamoatchilik fikrining ongli shakllanishiga zamin yaratdi.

Jamoatchilik fikrini shakllantirishda oddiy va tushunarli til muhim rol o'ynadi. Jadidlar murakkab va rasmiy tildan voz kechdilar. Xalq tushunadigan uslub tanlandi. Bu matbuotni keng ommaga yaqinlashtirdi. Fikr elita doirasidan chiqib, ommaviy tus oldi.

Jadid matbuoti ijtimoiy muhokama madaniyatini shakllantirdi. Turli qarashlarga o'rin berildi. Bahs va fikrlar to'qnashuvi taraqqiyot belgisi sifatida talqin qilindi. Jadidlar jamiyatni bir fikrga majburlashni emas, balki ongli kelishuvga olib kelishni maqsad qildilar.

Jamoatchilik fikrini shakllantirishda axloqiy mezonlar muhim o'rin tutdi. Jadidlar tanqidni haqoratga aylantirmadilar. Tanqid vijdon, mas'uliyat va jamiyat manfaatlarini asosida olib borildi. Bu yondashuv matbuotga ishonchni kuchaytirdi. Ishonch bo'lgan joyda fikr shakllanadi.

Ayollar masalasi jamoatchilik fikrini shakllantirishda muhim mavzu bo'ldi. Jadid matbuoti ayollar ta'limi va huquqlari haqida ochiq yozdi. Bu masala ilgari yopiq bo'lgan mavzuni jamoatchilik muhokamasiga olib chiqdi. Natijada jamiyatda ayollar masalasiga nisbatan munosabat asta-sekin o'zgara boshladi.

Jadid matbuoti milliy masalalarni ham jamoatchilik fikri darajasiga olib chiqdi. Milliy til, tarix va madaniyat haqida yozilgan maqolalar jamiyatda umumiy mas'uliyat hissini kuchaytirdi. Millat tushunchasi mavhum emas, balki amaliy vazifa sifatida idrok etila boshladi.

Jamoatchilik fikrini shakllantirishda misol va hayotiy voqealar keng qo'llanildi. Jadidlar mavhum nazariyadan ko'ra real holatlarni tasvirladilar. Bu

o'quvchida ishonch uyg'otdi. O'z hayotiga taalluqli muammoni ko'rgan inson unga befarq bo'la olmadi.

Jadid matbuoti fuqarolik faolligini kuchaytirdi. O'quvchi jamiyat muammolari faqat hukumat ishi emasligini anglay boshladi. Har bir fuqaro mas'ul ekani tushunchasi shakllandi. Bu jamoatchilik fikrining faol tus olishiga sabab bo'ldi.

Matbuot orqali umumiy fikr maydoni vujudga keldi. Turli hududlardagi odamlar bir xil masalalar haqida o'ylay boshladilar. Bu jamiyatda umumiy ong shakllanishiga olib keldi. Jadidlar shu tariqa parokandalikni kamaytirishga intildilar.

Jamoatchilik fikrini shakllantirish jarayoni zo'ravonliksiz islohotga xizmat qildi. Ongli jamoatchilik qarshilikni emas, muloqotni tanlaydi. Jadidlar bu yo'lni eng barqaror yo'l deb bildilar.

Jadidlar faoliyatida jamoatchilik fikrini shakllantirish jamiyatni yangilashning muhim bosqichi bo'ldi. Matbuot ochiq muloqot maydonini yaratdi. Savol berdi. Tanqid qildi. Murosaga chaqirdi. SHu tariqa jadid matbuoti jamiyat ongini uyg'otgan va ijtimoiy o'zgarishlarga zamin yaratgan kuchli ma'naviy institutga aylandi.

Jadidlar faoliyatida adabiyot va publitsistika jamiyat tafakkurini yangilashning eng ta'sirchan vositalaridan biri bo'ldi. Jadidlar so'z san'atini faqat estetik hodisa emas, balki ijtimoiy ongni o'zgartiruvchi kuch sifatida baholadilar. SHu bois adabiyot va publitsistika orqali yangi fikrlash uslubi, yangi dunyoqarash va yangi ijtimoiy mas'uliyat shakllandi.

An'anaviy adabiyotda ko'pincha mavhum ramzlar va tasavvufiy timsollar ustuvor edi. Jadidlar bu uslubni inkor etmasdan, uni jamiyat ehtiyojlariga moslashtirdilar. Ular adabiyotning asosiy vazifasi insonni o'ylashga, hayotga real nigoh bilan qarashga undash ekanini ta'kidladilar. SHunday qilib, adabiyot hayotga yaqinlashdi.

Jadid publitsistikasi jamiyat muammolarini ochiq va aniq ko'rsatdi. Maqolalarda savodsizlik, jaholat, adolatsizlik va befarqlik tanqid qilindi. Bu tanqid hissiy emas, balki tahliliy va mantiqiy xarakterga ega bo'ldi. Publitsistika jamiyat bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot maydoniga aylandi.

Yangi tafakkur shakllarining muhim belgisi realistik yondashuv edi. Jadid adiblari voqealarni bezamasdan tasvirladilar. Inson hayoti, kundalik muammolar va ijtimoiy qarama-qarshiliklar adabiyot markaziga olib chiqildi. Bu yondashuv o'quvchida o'zini tanish va anglash jarayonini kuchaytirdi.

Adabiyotda shaxs masalasi markaziy o'ringa chiqdi. Jadidlar insonni jamiyat ichida faol subyekt sifatida ko'rsatdilar. Qahramonlar taqdirga bo'ysunuvchi emas, balki tanlov qiluvchi shaxslar sifatida tasvirlandi. Bu yangi tafakkur jamiyatda mas'uliyat hissini kuchaytirdi.

Publitsistikada mantiqiy dalil va isbot muhim o'rin egalladi. Jadidlar his-tuyg'uga tayanishdan ko'ra, fakt va tahlilga suyanishni afzal ko'rdilar. Bu yondashuv jamiyatni hissiyotdan fikrlashga olib chiqdi. Tafakkur madaniyati shakllandi.

Yangi tafakkur shakllarida milliy ong muhim o'rin egalladi. Til, tarix va madaniyat masalalari adabiyot va publitsistikada keng yoritildi. Milliylik romantik shior emas, balki ongli mas'uliyat sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv milliy birlikni mustahkamladi.

Jadid adabiyotida tarbiyaviy maqsad ochiq ifodalandi. Asarlar o'quvchini faqat zavqlantirish uchun emas, balki tarbiyalash uchun yozildi. Axloqiy tanlovlar, halollik va vijdon masalalari ko'tarildi. Bu adabiyot jamiyat uchun ma'naviy maktab vazifasini bajardi.

Publitsistika orqali diniy va dunyoviy masalalar muvozanati muhokama qilindi. Jadidlar dinni inkor etmadi, biroq uni jaholatdan ajratib ko'rsatdi. Ilm-fan va dinning uyg'unligi asoslab berildi. Bu jamiyatda murosali dunyoqarashni shakllantirdi.

Yangi tafakkur shakllarining muhim jihati oddiy va tushunarli til edi. Jadidlar murakkab va sun'iy iboralardan voz kechdilar. So'z xalq tiliga yaqinlashdi. Bu adabiyot va publitsistikani ommaviy qildi. Fikr keng qatlamlarga yetib bordi.

Adabiyot va publitsistika orqali ijtimoiy faollik kuchaydi. O'quvchi tomoshabin emas, balki ishtirokchiga aylandi. Muammolarni ko'rgan inson ularni hal qilishga intildi. Bu yangi tafakkur jamiyatni harakatga keltirdi.

Jadid adiblari va publitsistlari o'z asarlari orqali kelajak tasavvurini yaratdilar. Bilimli, adolatli va ongli jamiyat ideali ilgari surildi. Bu ideal jamiyatni passiv kutishdan faol qurishga undadi.

Jadidlar adabiyot va publitsistikada yangi tafakkur shakllarini yaratdilar. Realizm, mantiqiy tahlil, milliy ong va ijtimoiy mas'uliyat bu tafakkurning asosiy belgilariga aylandi. Adabiyot va publitsistika jamiyat ongini uyg'otdi. Fikrni erkinlashtirdi. Taraqqiyotga yo'l ochdi.

Jadidlar faoliyatida realistik adabiyotning rivoji jamiyat tafakkurini yangilash yo'lidagi muhim bosqich bo'ldi. Realizm jadid adabiyotida hayotni bezamasdan, boricha tasvirlashga intilish sifatida namoyon bo'ldi. Bu yo'nalish orqali adabiyot mavhum orzu va ramzlardan uzoqlashib, real ijtimoiy muammolarni ko'rsatishga xizmat qildi.

An'anaviy adabiyotda ko'pincha ideal obrazlar va ramziy tasvirlar ustuvor edi. Jadidlar esa adabiyot hayotdan uzilib qolmasligi kerakligini ta'kidladilar. Insonning kundalik turmushi, ijtimoiy muhit, muammolar va ichki kechinmalar adabiyot markaziga olib chiqildi. Bu yondashuv o'quvchini o'z hayoti haqida o'ylashga majbur qildi.

Realistik adabiyotda ijtimoiy tanqid muhim o'rin egalladi. Savodsizlik, qoloqlik, adolatsizlik va xurofot asarlarda ochiq ko'rsatildi. Tanqid shaxsni kamsitishga emas, muammoni anglashga qaratildi. Jadid adiblari muammoni yashirmadi. Uni ko'rsatish orqali jamiyatni o'zgartirishni maqsad qildilar.

Realistik asarlarda oddiy inson obrazi yetakchi bo'ldi. Qahramonlar amir yoki afsonaviy shaxslar emas, balki oddiy o'qituvchi, talaba, hunarmand yoki oila boshlig'i sifatida tasvirlandi. Bu obrazlar orqali jamiyatdagi real holat yoritildi. O'quvchi o'zini qahramon o'rnida ko'ra boshladi.

Jadid realizmining muhim jihati tarbiyaviy maqsad edi. Asarlar o'quvchini faqat xabardor qilish bilan cheklanib qolmadi. Ular axloqiy tanlovlar oldida qoldirdi. Halollik, mas'uliyat va vijdon masalalari markazga chiqarildi. Bu adabiyot jamiyat uchun ma'naviy yo'l-yo'riq vazifasini bajardi.

Realistik adabiyotda sabab-oqibat munosabati aniq ko'rsatildi. Jaholatning oqibati qoloqlik, savodsizlikning natijasi adolatsizlik sifatida tasvirlandi. Jadid adiblari muammolar tasodif emas, balki ijtimoiy sharoit mahsuli ekanini ko'rsatdilar. Bu yondashuv o'quvchini tahliliy fikrlashga o'rgatdi.

Til masalasi realistik adabiyot rivojida muhim rol o'ynadi. Jadidlar sodda, tushunarli va xalqona tilni tanladilar. Murakkab va sun'iy iboralardan voz kechirdi. Bu adabiyotning ommaviylashishiga xizmat qildi. Realistik uslub mazmun bilan birga shaklda ham yangilanishni ta'minladi.

Realistik adabiyotda ayollar mavzusi alohida o'rin egalladi. Ayollarning jamiyatdagi cheklangan o'rnini, savodsizlik va ijtimoiy tengsizlik ochiq yoritildi. Ayol obrazlari jabrdiyda emas, balki o'zgarish istovchi shaxs sifatida tasvirlandi. Bu jamiyatda ayollar masalasiga yangi munosabatni shakllantirdi.

Realizm jadid adabiyotida ijtimoiy mas'uliyat hissini kuchaytirdi. Yozuvchi jamiyatdan chetda turgan tomoshabin emas, balki faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'ldi. So'z orqali jamiyatga ta'sir qilish mas'uliyati anglandi. Bu yozuvchini ijtimoiy yetakchiga aylantirdi.

Realistik adabiyot publitsistika bilan uzviy bog'landi. Badiiy asarlar publitsistik ruh bilan boyidi. Publitsistik matnlar esa badiiy ifoda bilan kuchaydi. Bu uyg'unlik yangi tafakkur shakllarini yuzaga keltirdi. Adabiyot va publitsistika bir-birini to'ldirdi.

Muhim jihat shundaki, jadid realizmi umidsizlikni targ'ib qilmadi. Muammolar ochiq ko'rsatildi, biroq yechim imkoniyati ham mavjudligi ishora qilindi. Bilim, mehnat va ma'rifat yo'li asosiy chiqish yo'li sifatida ko'rsatildi. Bu adabiyot jamiyatni tushkunlikka emas, harakatga chorladi.

Jadidlar faoliyatida realistik adabiyotning rivoji jamiyat tafakkurini yangilashda muhim rol o'ynadi. Realizm hayotni boricha ko'rsatdi. Muammoni

yashirmadi. Insonni markazga chiqardi. Adabiyot orqali jamiyat o'zini anglay boshladi va taraqqiyot sari qadam qo'ydi.

Jadidlar faoliyatida publitsistikada ijtimoiy tanqid jamiyatni uyg'otish va yangilashning muhim vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Jadid publitsistikasi voqealarni yashirmasdan, muammolarni ochiq va aniq ko'rsatishga intildi. Tanqid bu yerda buzish emas, balki islohgga undovchi ongli munosabat sifatida talqin qilindi.

An'anaviy jamiyatda ijtimoiy muammolar ko'pincha ochiq muhokama qilinmas edi. Jadid publitsistlari bu sukutni buzdi. Savodsizlik, jaholat, xurofot, adolatsizlik va ijtimoiy befarqlik ochiq tanqid qilindi. Bu tanqid shaxsga emas, muammoga qaratildi. Maqsad ayblash emas, muammoni anglash edi.

Publitsistikada ijtimoiy tanqidning muhim jihati dalil va mantiqqa tayanish bo'ldi. Jadidlar hissiy chiqishlardan ko'ra, fakt va kuzatuvlarga asoslangan tahlilni afzal ko'rdilar. Bu yondashuv tanqidni ishonchli va ta'sirchan qildi. O'quvchi tanqidni rad etmasdan, uni tushunishga harakat qila boshladi.

Ta'lim masalasi publitsistik tanqidning markazida turdi. Savodsizlik jamiyatning asosiy muammosi sifatida ko'rsatildi. Maktablarning holati, o'qitish usullari va darsliklar ochiq muhokama qilindi. Jadidlar ta'limni isloh qilmasdan jamiyatni isloh qilib bo'lmasligini asoslab berdilar.

Ijtimoiy tanqid diniy sohadagi muammolarni ham qamrab oldi. Jadid publitsistlari dinni inkor etmadi, biroq xurofot va taqlidchilikni keskin tanqid qildilar. Din ong bilan uyg'un bo'lishi kerakligi ta'kidlandi. Bu yondashuv jamiyatda murosali va ongli diniy qarashni shakllantirdi.

Publitsistik tanqid jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik masalalarini ochib berdi. Boy va kambag'al o'rtasidagi tafovut, mansabdorlarning mas'uliyatsizligi va oddiy xalqning huquqsizligi yoritildi. Jadidlar adolatni shior emas, amaliy talab sifatida ko'rsatdilar.

Ayollar masalasi publitsistikada ijtimoiy tanqidning muhim mavzularidan biri bo'ldi. Ayollarning savodsizligi va jamiyatdan chetlatilishi ochiq tanqid qilindi. Jadidlar ayollar ta'limi jamiyat taraqqiyotining zarur sharti ekanini asosladilar. Bu tanqid jamiyatda yangi munosabat shakllanishiga turtki berdi.

Publitsistikada ijtimoiy tanqid til va uslub jihatidan ham yangicha bo'ldi. Murakkab va rasmiy iboralardan voz kechildi. Sodda, tushunarli va bevosita murojaat shakli tanlandi. Bu tanqidni ommaviy qildi. Fikr keng qatlamlarga yetib bordi.

Ijtimoiy tanqid jadid publitsistikasida axloqiy mezonlar bilan uyg'unlashdi. Tanqid haqorat va kinoyaga asoslanmadi. Vijdon, mas'uliyat va jamiyat manfaatlari ustuvor bo'ldi. Bu yondashuv matbuotga ishonchni oshirdi.

Publitsistik tanqid jamiyatda faollikni kuchaytirdi. O'quvchi tomoshabin bo'lib qolmadi. Muammoga munosabat bildirishga, fikr yuritishga undaldi. Bu jamoatchilik fikrining shakllanishiga xizmat qildi.

Muhim jihat shundaki, jadid publitsistikasi tanqid bilan birga yechim yo'llarini ham taklif qildi. Ta'limni yangilash, ma'rifatni kengaytirish va axloqiy tarbiyani kuchaytirish asosiy chiqish yo'li sifatida ko'rsatildi. Bu tanqidni konstruktiv qildi.

jadid publitsistikasida ijtimoiy tanqid jamiyatni o'zgartirishga qaratilgan ongli faoliyat sifatida shakllandi. U muammolarni yashirmadi. Ularni tushuntirdi. Yechim ko'rsatdi. Jadidlar publitsistik tanqid orqali jamiyat ongini uyg'otdi va ijtimoiy islohotlarga zamin yaratdi.

Jadidlar faoliyatida badiiy so'z orqali ma'rifat targ'ibi jamiyat ongini o'zgartirishning eng ta'sirchan yo'llaridan biri bo'ldi. Ular badiiy asarni faqat estetik zavq manbai emas, balki tarbiyaviy va ma'rifiy vosita sifatida ko'rdilar. So'z qalbga tez yetadi. Qalbga yetgan so'z esa ongni o'zgartiradi.

Jadid badiiy ijodida ma'rifat bevosita shior sifatida emas, obraz va voqealar orqali singdirildi. Asarlarda savodsizlikning oqibatlarini, jaholatning zararli tomonlari va bilimning hayotiy ahamiyati hayotiy misollar bilan ko'rsatildi. O'quvchi o'qiganini his qildi. His qilingan fikr esa barqaror bo'ldi.

Badiiy so'z orqali ma'rifat targ'ibida oddiy inson obrazi muhim o'rin egalladi. Qahramonlar kundalik hayotdagi odamlar edi. O'qituvchi, ota-ona, talaba yoki hunarmand obrazlari orqali bilim va ma'rifatning ta'siri ko'rsatildi. Bu yondashuv o'quvchini bevosita muloqotga tortdi. U o'zini qahramon bilan tenglashtirdi.

Jadid adabiyotida sabab-oqibat aloqalari aniq tasvirlandi. Savodsizlik qoloqlikka olib keladi. Jaholat adolatsizlikni kuchaytiradi. Bilim esa imkoniyat ochadi. Bu mantiqiy izchillik o'quvchini xulosaga olib keldi. Xulosa tayyor berilmadi. U o'quvchining o'zida shakllandi.

Badiiy so'zning ma'rifiy kuchi til soddaligi bilan mustahkamlandi. Jadidlar murakkab va sun'iy ifodalardan qochdilar. Sodda, ravon va xalqona til tanlandi. Bu badiiy asarni ommaviy qildi. Ma'rifat tor doirada qolmadi. Keng qatlamlarga yoyildi.

Ma'rifat targ'ibida axloqiy tanlov muhim bo'ldi. Qahramonlar qaror qabul qiladi. Ular halollik va manfaat o'rtasida tanlaydi. Bilim va jaholat o'rtasida yo'l tanlaydi. Bu tanlovlar orqali o'quvchi ham o'z hayoti haqida o'ylay boshladi. Axloqiy mas'uliyat kuchaydi.

Jadid badiiy asarlarida ayollar ta'limi alohida mavzu sifatida yoritildi. Savodli ayol ongli oila yaratadi. Ongli oila esa jamiyatni mustahkamlaydi. Bu fikr badiiy obrazlar orqali ko'rsatildi. O'quvchi bu g'oyani majburan emas, tabiiy qabul qildi.

Badiiy soʻz orqali maʼrifat targʻibida diniy va dunyoviy uygʻunlik ham muhim oʻrin tutdi. Din inkor etilmadi. Jaholat va xurofot tanqid qilindi. Ilm va eʼtiqodning uygʻunligi badiiy syujetlar orqali ochib berildi. Bu yondashuv murosali dunyoqarashni shakllantirdi.

Jadid adabiyotida kelajak tasavvuri badiiy shaklda berildi. Bilimli, adolatli va ongli jamiyat ideali asarlar markazida turdi. Bu ideal orzu emas, erishish mumkin boʻlgan maqsad sifatida tasvirlandi. Oʻquvchi umidsizlikka emas, harakatga undaldi.

Badiiy soʻz publitsistika bilan uzviy bogʻlandi. Badiiy asarlarda publitsistik ruh sezildi. Publitsistik matnlarda esa badiiy taʼsir kuchaydi. Bu uygʻunlik maʼrifat targʻibini yanada samarali qildi. Soʻz taʼsiri koʻpaydi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar badiiy soʻzni zoʻravonliksiz islohot vositasi sifatida koʻrdilar. Ular jamiyatni kuch bilan emas, fikr bilan oʻzgartirish mumkinligiga ishonidilar. Badiiy soʻz qarama-qarshilikni kuchaytirmadi, muloqotni qilishni kengaytirdi.

Badiiy soʻz orqali maʼrifat targʻibi milliy ongni ham mustahkamladi. Til, tarix va madaniyat badiiy asarlarda tabiiy tarzda yoritildi. Milliylik shior emas, masʼuliyat sifatida koʻrsatildi. Bu yondashuv birlikni kuchaytirdi.

jadidlar faoliyatida badiiy soʻz orqali maʼrifat targʻibi jamiyat ongini uygʻotgan kuchli omil boʻldi. Soʻz bevosita hayotga yaqinlashdi. Obraz odamlarga fikrni yetkazib berdi. Maʼrifat esa kishilar ongiga singdira borildi. Ular badiiy soʻz orqali jamiyatni oʻylashga, tanlashga va taraqqiyot sari harakat qilishga undadilar.

3.3. Teatr va sahna sanʼati orqali ijtimoiy ongni oʻzgartirish

Jadidlar faoliyatida teatr va sahna sanʼati ijtimoiy ongni oʻzgartirishning taʼsirchan va tezkor vositasi sifatida namoyon boʻldi. Ular sahnani koʻngilochar maydon emas, balki maʼrifiy va tarbiyaviy minbar deb bildilar. Teatr soʻzdan tashqari tasvir, harakat va hissiyot orqali jamiyatga murojaat qila oldi. Bu esa uning taʼsir kuchini keskin oshirdi.

Anʼanaviy jamiyatda teatr tushunchasi keng tarqalmagan edi. Jadidlar sahna sanʼatini yangicha mazmun bilan olib kirdilar. Ular teatrni jamiyat muammolarini ochiq koʻrsatish, savol qoʻyish va oʻylantirish vositasi sifatida ishlatdilar. Sahnada koʻrsatilgan hayot tomoshabinning oʻz hayoti bilan tutashdi. Bu befarqlikni buzdi.

Jadid teatrining markazida ijtimoiy muammolar turdi. Savodsizlik, jaholat, majburiy nikoh, ayollar taqdiri, poraxoʻrlik va adolatsizlik sahna orqali yoritildi. Muammolar yashirilmadi. Ular kulgi, fojia yoki keskin dramatik holatlar orqali koʻrsatildi. Tomoshabin muammoni koʻrdi. Koʻrgan muammoni inkor eta olmadi.

Teatrd oddiy inson obrazi yetakchi boʻldi. Qahramonlar hayotdan olingan edi. Bu obrazlar tomoshabinga yaqin boʻldi. Tomoshabin oʻzini sahnadagi qahramonda koʻrdi. SHu tariqa sahna jamiyatga koʻzgu vazifasini bajardi.

Jadidlar teatr orqali ayollar masalasini ochiq muhokamaga olib chiqdi. Qizlarning ta'limdan mahrumligi, majburiy turmush va oiladagi zo'ravonlik sahnada keskin ko'rsatildi. Bu masalalar jamiyatda ilk bor ommaviy muhokama qilina boshladi. Teatr ayollar taqdirini umumiy ijtimoiy muammoga aylantirdi.

Teatr va sahna san'ati ma'rifat targ'ibida samarali bo'ldi. Bilim va jaholat o'rtasidagi farq jonli sahnalar orqali ochildi. Tomoshabin nazariy fikrni emas, amaliy oqibatni ko'rdi. Bu ongga kuchliroq ta'sir ko'rsatdi.

Jadid teatrida til soddaligi muhim rol o'ynadi. Asarlar xalq tushunadigan tilda sahnalashtirildi. Murakkab iboralardan voz kechildi. Bu teatrni keng ommaga yaqinlashtirdi. Sahnaga san'ati elitaga emas, jamiyatga xizmat qildi.

Teatr jamoatchilik fikrini shakllantirishga xizmat qildi. Tomosha tugagach, muhokama boshlandi. Tomoshabinlar o'yladi. Bahslashdi. Xulosa chiqardi. Bu jarayon ijtimoiy faollikni kuchaytirdi. Teatr jamiyatni sukutdan chiqaruvchi maydonga aylandi.

Sahna san'ati zo'ravonliksiz islohot g'oyasini targ'ib qildi. Jadidlar jamiyatni kuch bilan emas, ong bilan o'zgartirish mumkinligiga ishonidilar. Teatr qarama-qarshilikni kuchaytirmadi. Murosaga undadi. Fikr almashinuvini rag'batlantirdi.

Teatr orqali milliy ong mustahkamlandi. Milliy hayot, urf-odatlar va muammolar sahnada aks etdi. Bu tomoshabinda o'z jamiyatiga nisbatan mas'uliyat hissini kuchaytirdi. Millat tushunchasi sahna orqali jonlandi.

Teatr san'ati jadidlar uchun tarbiyaviy maktab vazifasini bajardi. Tomoshabin faqat ko'rdi emas. U his qildi. His qilgan narsa ongda chuqur iz qoldirdi. SHu sababli teatr ta'siri uzoq davom etdi.

Jadidlar faoliyatida teatr va sahna san'ati orqali ijtimoiy ongni o'zgartirish muhim o'rin egalladi. Sahnada jamiyat o'z muammolarini ko'rdi. O'yladi. Xulosa chiqardi. Jadidlar teatrni ongni uyg'otuvchi kuchli ma'naviy qurolga aylantira oldilar.

Jadid teatrining vujudga kelishi Turkistonda ijtimoiy ongni uyg'otish va jamiyatni ma'rifiy yo'l bilan isloh qilish jarayonining muhim bosqichlaridan biri bo'ldi. Teatr jadidlar uchun san'atning oddiy ko'rinishi emas, balki ijtimoiy tarbiya va ma'rifat minbari edi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadid teatri aynan shu maqsadga xizmat qildi.

Jadid teatrining paydo bo'lishiga zamin yaratgan omillardan biri jadidchilik harakatining kuchayishi bo'ldi. 1890-yillarning oxiri – 1900-yillarning boshlarida Turkistonda jadid maktablari, matbuot va adabiyot rivojlana boshladi. Bu jarayon jamiyatda yangi fikrlash ehtiyojini yuzaga keltirdi. Jadidlar bu ehtiyojni qondirishda teatrning ta'sir kuchi katta ekanini angladilar.

Jadid teatrining g'oyaviy ildizlari Qrim va Volga bo'yidagi musulmon teatr tajribalariga borib taqaladi. Ismoil G'aspiralining ma'rifatparvarlik faoliyati,

shuningdek, tatar ziyolilarining sahna tajribasi Turkiston jadidlari uchun muhim namuna bo'ldi. Bu ta'sirlar 1900-yillarning boshlarida Turkistonga yetib keldi va sahna san'atiga qiziqishni kuchaytirdi.

Turkistonda jadid teatrining shakllanishida Mahmudxo'ja Behbudiy alohida o'rin egallaydi. U jadid teatrining asoschisi sifatida tan olinadi. Behbudiy tomonidan yozilgan "Padarkush" dramasi jadid teatrining ilk yirik namunasi bo'ldi. Asar 1911-yilda yozilgan bo'lib, unda jaholat, savodsizlik va tarbiyasizlikning fojiali oqibatlari ochib berilgan.

"Padarkush" asari ilk bor 1914-yil 27-fevralda Samarqandda sahnalashtirildi. Bu sana Turkiston jadid teatri tarixida muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. Tomosha katta ijtimoiy rezonans uyg'otdi. Tomoshabinlar sahnada o'z jamiyatining real muammolarini ko'rdilar. Bu teatrning jamiyatga bevosita ta'sir ko'rsatish imkoniyatini namoyon qildi.

SHu yili, ya'ni 1914-yilda, Toshkentda ham jadid teatr faoliyati jonlandi. Munavvarqori Abdurashidxonov va uning safdoshlari sahna san'atini targ'ib qila boshladilar. Toshkent, Samarqand va Qo'qon shaharlarida jadid spektakllari namoyish etildi. Teatr asarlari ko'pincha maktablar, madrasalar yoki vaqtincha sahnalar qurilgan joylarda namoyish qilinar edi.

Jadid teatrining vujudga kelishi jarayonida 1913–1915-yillar alohida ahamiyatga ega. Bu davrda jadid dramaturgiyasi shakllandi. Sahna uchun maxsus yozilgan asarlar paydo bo'ldi. Teatr adabiyotdan mustaqil san'at sohasi sifatida ajrala boshladi. Dramaturgiya jamiyat muammolarini sahnaga mos shaklda ifodalashga yo'naltirildi.

Jadid teatrining asosiy mavzulari savodsizlik, ota-onaning tarbiyadagi mas'uliyati, ayollar taqdiri, majburiy nikoh va ijtimoiy adolatsizlik edi. Bu mavzular tasodifiy tanlanmadi. Ular jamiyatning eng og'riqli nuqtalarini aks ettirdi. Jadidlar sahna orqali jamiyatni o'z muammolari bilan yuzlashtirishni maqsad qildilar.

1915–1916-yillarda jadid teatr faoliyati kengaya boshladi. Farg'ona vodiysi shaharlarida, xususan Qo'qon va Andijonda sahna tomoshalari namoyish etildi. Tomoshalar ko'pincha xayriya maqsadida o'tkazilib, tushgan mablag'lar maktablar va ma'rifiy ishlarga yo'naltirildi. Bu teatrning ijtimoiy vazifasini yanada kuchaytirdi.

Birinchi jahon urushi yillari, ya'ni 1914–1918-yillarda, jadid teatrida ijtimoiy muammolar yanada keskinlashdi. Urushning xalq hayotiga ta'siri, qashshoqlik va adolatsizlik sahnada o'z aksini topdi. Teatr tomoshalari orqali xalq sabr, birlik va ongli harakatga chaqirildi.

1917-yil Fevral inqilobidan so'ng jadid teatriga nisbatan qisqa muddatli erkinlik yuzaga keldi. Bu davrda teatr faoliyati jonlandi. Yangi spektakllar

sahnalashtirildi. Siyosiy va ijtimoiy mavzular ochiqroq yoritila boshladi. Jadidlar teatrni jamiyat kelajagini muhokama qiluvchi maydon sifatida ko'rdilar.

Biroq 1918-yildan keyin siyosiy vaziyat keskin o'zgardi. Jadid teatriga bosim kuchaydi. Ko'plab jadid ziyolilar ta'qibga uchradi. Teatr faoliyati cheklana boshladi. SHunga qaramay, jadid teatri qisqa tarixiy davr ichida jamiyat ongiga kuchli ta'sir ko'rsatishga ulgurdi.

Jadid teatrining muhim jihati shundaki, u xalq tilida olib borildi. Sahnadagi dialoglar sodda va tushunarli bo'ldi. Bu teatrni keng ommaga yaqinlashtirdi. Teatr elitaga emas, xalqning o'ziga murojaat qildi.

Jadid teatrining vujudga kelishi 1911–1917-yillar oralig'ida Turkistonda ma'rifiy va ijtimoiy uyg'onishning muhim ko'rinishiga aylandi. “Padarkush” dramasi va 1914-yilgi ilk sahna namoyishlari jadid teatrining tarixiy asosini yaratdi. Jadid teatri jamiyatni o'ylashga majbur qildi, ijtimoiy muammolarni ochdi va ongni o'zgartirish yo'lida kuchli ma'naviy qurolga aylandi.

Jadid teatrida sahna asarlarining ijtimoiy mazmuni jamiyatni o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsad bilan shakllandi. Jadid dramaturglari sahnani ko'ngilochar tomosha emas, balki ijtimoiy tashxis va tarbiya maydoni deb bildilar. Har bir asar jamiyatdagi muammoni ko'rsatdi. Har bir sahna tomoshabinni o'ylashga majbur qildi.

Sahna asarlarining markazida savodsizlik va jaholat muammosi turdi. Jadidlar savodsizlikni barcha ijtimoiy illatlarning ildizi sifatida ko'rsatdilar. Asarlarda bilimdan yiroq insonning hayoti og'ir oqibatlarga olib kelishi ochiq tasvirlandi. Tomoshabin sababni ko'rdi. Oqibatni his qildi. Xulosa chiqardi.

Tarbiyaning izdan chiqishi sahna asarlarida muhim mavzu bo'ldi. Ota-onaning beparvoligi, farzand tarbiyasidagi mas'uliyatsizlik fojiali natijalar bilan ko'rsatildi. Bu yondashuv jamiyatda tarbiya masalasini shaxsiy ish emas, ijtimoiy mas'uliyat sifatida ko'rsatdi. Sahna oilani jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida talqin qildi.

Jadid sahna asarlarida ayollar taqdiri keskin va ochiq yoritildi. Majburiy nikoh, qizlarning savodsizligi va ayolning jamiyatdan chetlatilishi dramatik holatlar orqali tasvirlandi. Ayol jabrdiyda emas, balki o'zgarish istovchi shaxs sifatida ko'rsatildi. Bu yondashuv tomoshabin ongida ayollar masalasiga nisbatan yangi qarashni shakllantirdi.

Ijtimoiy adolatsizlik sahna asarlarining muhim mazmuniy qatlamini tashkil etdi. Boy va kambag'al o'rtasidagi tafovut, mansabdorlarning mas'uliyatsizligi va oddiy xalqning huquqsizligi sahnada ochiq ko'rsatildi. Tanqid shaxsga emas, tizimga qaratildi. Bu tomoshabinni qarama-qarshilikka emas, adolatli yechim izlashga undadi.

Sahna asarlarida diniy xurofot va taqlidchilik ham tanqid qilindi. Jadidlar dinni inkor etmadi. Ular jaholatni tanqid qildi. Din axloq va ong bilan uyg'un bo'lishi kerakligi sahna voqealari orqali ochib berildi. Bu yondashuv jamiyatda murosali va ongli diniy dunyoqarashni kuchaytirdi.

Mehnat va mas'uliyat masalasi sahna asarlarida ijtimoiy qadriyat sifatida ko'rsatildi. Dangasalik va boqimandalik tanqid qilindi. Halol mehnat jamiyatni rivojlantiruvchi kuch sifatida talqin qilindi. Tomoshabin mehnatning shaxsiy emas, ijtimoiy ahamiyatga ega ekanini anglay boshladi.

Jadid sahnasida oddiy inson obrazi yetakchi bo'ldi. Qahramonlar afsonaviy emas edi. Ular kundalik hayotdan olingan edi. O'qituvchi, ota, ona, hunarmand, talaba sahna markaziga chiqdi. Bu obrazlar tomoshabinga yaqin bo'ldi. Sahna jamiyatga ko'zgu bo'lib xizmat qildi.

Sahna asarlarining ijtimoiy mazmuni sabab-oqibat mantiqi asosida qurildi. Muammolar tasodif sifatida ko'rsatilmadi. Ular ijtimoiy sharoit mahsuli ekanini anglatdi. Bu tomoshabinda tahliliy fikrlashni rivojlantirdi. Muammoni anglash yechimga yo'l ochdi.

Milliy ong sahna asarlarining muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Til, urf-odatlar va milliy muhit sahnada tabiiy aks etdi. Milliylik shior emas, mas'uliyat sifatida ko'rsatildi. Bu tomoshabinda o'z jamiyatiga nisbatan javobgarlik hissini kuchaytirdi.

Jadid sahna asarlarida zo'ravonliksiz islohot g'oyasi ustuvor bo'ldi. Keskin chaqiriqlar emas, ongli o'zgarish targ'ib qilindi. Muammolar ochildi. Yechimlar ma'rifat, ta'lim va axloq orqali ko'rsatildi. Bu sahna san'atini barqaror ijtimoiy ta'sir vositasiga aylantirdi.

Sahna asarlarida muloqot va muhokama muhim o'rin egalladi. Tomosha yakunida savollar tug'ildi. Bahslar boshlandi. Jamiyat sukutdan chiqdi. Teatr ijtimoiy muloqot maydoniga aylandi. Bu jarayon jamoatchilik fikrini shakllantirdi.

Til va uslub sahna asarlarining ijtimoiy mazmunini kuchaytirdi. Sodda va tushunarli til tanlandi. Murakkab iboralardan voz kechildi. Bu asarlarni ommaviy qildi. Mazmun keng qatlamlarga yetib bordi.

Jadid dramaturgiyasi umidsizlikni targ'ib qilmadi. Muammolar keskin bo'lsa ham, chiqish yo'li ko'rsatildi. Bilim, tarbiya va mas'uliyat asosiy yechim sifatida berildi. Tomoshabin tushkunlikka emas, harakatga undaldi.

Jadid teatrida sahna asarlarining ijtimoiy mazmuni jamiyatni uyg'otishga xizmat qildi. Muammo ochildi. Sabab tushuntirildi. Yechim ko'rsatildi. Sahna orqali jadidlar ijtimoiy ongni o'zgartirishga erishdilar va jamiyatni ma'rifat yo'liga chorlashda kuchli ta'sir ko'rsatdilar.

Jadid teatrida tomoshabin ongiga ta'sir mexanizmlari puxta o'ylangan va maqsadga yo'naltirilgan tizim asosida shakllandi. Jadidlar sahnani tasodifiy

ko'ngilochar vosita emas, balki ongni o'zgartirish mexanizmi sifatida ko'rdilar. SHu bois teatr tomoshabinga hissiy, aqliy va axloqiy darajalarda bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatdi.

Ta'sir mexanizmlarining birinchi bo'g'ini identifikatsiya edi. Tomoshabin sahnadagi qahramonlarda o'zini yoki atrofidagi odamlarni ko'rdi. Qahramonlar oddiy insonlar bo'lgani uchun sahna voqealari tomoshabinga begona tuyulmadi. O'zini qahramon bilan tenglashtirgan tomoshabin voqealarga befarq bo'la olmadi. Bu jarayon ongni ochdi.

Ikkinchi muhim mexanizm hissiy ta'sir edi. Teatr so'z bilan cheklanib qolmadi. Harakat, ohang, pauza va sahna muhitidan foydalandi. Fojia, kulgi va keskin dramatik holatlar tomoshabinning his-tuyg'ulariga ta'sir qildi. His uyg'ongan joyda fikr paydo bo'ldi. Jadidlar aynan shu bog'liqlikdan foydalandilar.

Uchinchi mexanizm sabab-oqibatni ko'rsatish bo'ldi. Sahnada asarlarida muammolar tasodif sifatida berilmadi. Har bir xato o'z oqibatiga ega edi. Savodsizlik fojia bilan yakunlandi. Beparvolik yo'qotishlarga olib keldi. Tomoshabin muammoni tushundi. Tushungan muammo ongda mustahkam joy oldi.

To'rtinchi mexanizm axloqiy tanlov edi. Qahramonlar muhim qarorlar oldida qoldi. Halollik yoki manfaat. Bilim yoki jaholat. Tomoshabin bu tanlovni ichida qayta yashadi. Bu jarayon axloqiy mas'uliyatni kuchaytirdi. Tomoshabin faqat kuzatuvchi emas, ichki ishtirokchiga aylandi.

Beshinchi mexanizm sodda va tushunarli til bo'ldi. Murakkab iboralardan voz kechildi. Dialoglar xalq tilida olib borildi. Bu mazmunni yashirmadi. Aksincha, uni kuchaytirdi. Tushunarli so'z ongga tez yetdi. Jadidlar so'zning soddaligi ta'sir kuchini oshirishini yaxshi bilardilar.

Oltinchi mexanizm takror va mustahkamlash edi. Asosiy g'oyalar turli sahnalarda qayta-qayta ko'rsatildi. Bir g'oya bir obraz orqali berildi. Keyin boshqa vaziyatda takrorlandi. Bu ongda barqaror fikr shakllanishiga olib keldi. Takror fikrni kuchaytirdi.

Etтинchi mexanizm ijtimoiy muhokama edi. Tomosha tugagach, fikr jarayoni to'xtamadi. Tomoshabinlar o'zaro suhbatlashdi. Bahslashdi. Xulosa chiqardi. Teatr sahnadan tashqarida ham yashadi. Bu jarayon jamoatchilik fikrini shakllantirdi.

Sakkizinchi mexanizm muloqot orqali ishonch yaratish bo'ldi. Jadid teatrida tomoshabin bilan dushmanlik yo'q edi. Sahnada buyruq bermadi. Nasihat qilmadi. U savol berdi. Bu savol tomoshabinda ishonch uyg'otdi. Ishonch bo'lgan joyda ta'sir kuchli bo'ladi.

To'qqizinchi mexanizm umidsizlikdan qochish edi. Muammolar keskin bo'lsa ham, yechim ko'rsatildi. Bilim, tarbiya va mas'uliyat asosiy chiqish yo'li sifatida berildi. Bu tomoshabinni tushkunlikka emas, harakatga undadi.

O'ninchi mexanizm milliy yaqinlik bo'ldi. Sahna milliy muhitda qurildi. Til, urf-odat va kundalik hayot aks etdi. Tomoshabin sahnani o'z jamiyatining bir qismi sifatida qabul qildi. Bu yaqinlik ta'sirni kuchaytirdi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar teatrni zo'ravonliksiz islohot vositasi sifatida ko'rdilar. Teatr qarshilikni kuchaytirmadi. Ongni uyg'otdi. Ong o'zgargan joyda jamiyat o'zgardi.

jadid teatrda tomoshabin ongiga ta'sir mexanizmlari murakkab, ammo samarali tizim sifatida shakllandi. Identifikatsiya, hissiy ta'sir, mantiqiy izchillik va ijtimoiy muhokama bu tizimning asosiy bo'g'inlari bo'ldi. Jadidlar sahna orqali ongni uyg'otdi va jamiyatni ma'rifat yo'liga boshladi.

Jadidlar faoliyatida til, uslub va madaniy kommunikatsiyaning yangilanishi jamiyatni modernizatsiya qilish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Jadidlar jamiyat ongini o'zgartirish faqat mazmun bilan emas, balki ifoda shaklini yangilash orqali ham amalga oshirishni chuqur angladilar. SHu bois ular til va uslub masalasiga alohida e'tibor qaratdilar.

An'anaviy yozma va og'zaki nutqda murakkab, og'ir va tor doira uchun tushunarli bo'lgan uslub ustuvor edi. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, murakkab til bilimni xalqdan uzoqlashtiradi. SHuning uchun jadidlar sodda, ravon va tushunarli tilni targ'ib qildilar. Til ommaga xizmat qilishi kerak edi.

Tilning yangilanishi avvalo ta'lim va matbuot orqali amalga oshdi. Jadid maktablarida darslar xalq tushunadigan tilda olib borildi. Matbuotda murakkab diniy va rasmiy iboralardan voz kechildi. Bu bilimni keng qatlamlarga yetkazdi. Til orqali ma'rifat ommalashdi.

Uslub jihatidan jadidlar bevosita murojaat shaklini tanladilar. O'quvchi yoki tomoshabin bilan to'g'ridan-to'g'ri suhbat ohangi yaratildi. Bu uslub rasmiy masofa o'rniga yaqinlikni ta'minladi. Yaqinlik ishonchni kuchaytirdi. Ishonch esa ta'sirni oshirdi.

Madaniy kommunikatsiyaning yangilanishida muloqot va bahs madaniyati muhim o'rin egalladi. Jadidlar bir tomonlama nasihatdan voz kechdilar. Savol-javob, bahs va muhokama ustuvor bo'ldi. Jamiyat fikr bildirishga o'rgandi. Bu ijtimoiy faollikni kuchaytirdi.

Til va uslubdagi yangilanish adabiyot va publitsistikada yaqqol ko'zga tashlandi. Badiiy asarlarda xalqona ifodalar keng qo'llanildi. Publitsistikada esa aniq va lo'nda jumlar tanlandi. Bu fikrni tez va aniq yetkazdi. Uslub mazmunni kuchaytirdi.

Jadidlar tilni milliy ongni shakllantiruvchi vosita sifatida ko'rdilar. Ona tili orqali milliy qadriyatlar va tarix ongga singdirildi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy xotira sifatida talqin qilindi. Tilni asrash millatni asrash bilan tenglashtirildi.

Madaniy kommunikatsiya faqat yozma soʻz bilan cheklanib qolmadi. Teatr, sahna va ommaviy chiqishlar orqali jonli muloqot shakllandi. Sahna nutqi sodda va taʼsirchan boʻldi. Bu soʻzning kuchini oshirdi. Soʻz jonli muloqotda yanada samarali boʻldi.

Til va uslub yangilanishi ayollar va yoshlar bilan muloqotni ham osonlashtirdi. Avvallari chetda qolgan qatlamlar madaniy kommunikatsiya jarayoniga jalb qilindi. Bu jamiyatning umumiy faolligini oshirdi. Kommunikatsiya kengaydi.

Jadidlar tilni zamonga moslashtirish tarafdori boʻldilar. SHu tariqa tushunchalar uchun yangi soʻzlar kiritildi. Ilm-fan va texnika atamalari sekin asta ommalasha boshladi. Bu esa oʻz navbatida jamiyatni zamonaviy dunyo bilan bogʻlashda muhim rol oʻynay boshladi.. Til yanada rivojlandi. Odamlarning fiklash darajasi kengaydi.

Uslubdagi yangilanish kishilarda tanqidiy madaniyatini ham shakllantirdi. Tanqid haqorat emas, balki fikr almashuvi sifatida talqin qilindi. Bu oʻz navbatida jamiyatda sogʻlom muhokama muhitini yaratishga xizmat qildi.

Til, uslub va madaniy kommunikatsiyaning yangilanishi zoʻravonliksiz islohot gʻoyasiga xizmat qildi. Soʻz orqali ijtimoiy ong oʻzgara boshladi. Oʻz navbatida ong oʻzgarishi jamiyat oʻzgarishiga xizmat qila boshladi. Jadidlar bu yoʻlni eng barqaror , toʻgʻri yoʻl deb bildilar.

jadidlar faoliyatida til, uslub va madaniy kommunikatsiyaning yangilanishi jamiyatni modernizatsiya qilishda muhim rol oʻynadi. Yangi uslub mahalliy aholida ishonchni kuchaytirdi. Madaniy kommunikatsiya esa jamiyatni ochiq va ongli muloqot sari olib chiqdi.

Jadidlar faoliyatida adabiy tilni soddalashtirish harakati jamiyatni maʼrifiy jihatdan uygʻotishning muhim sharti sifatida qaraldi. Jadidlar til murakkab boʻlsa, fikr keng ommaga yetib bormasligini aniq angladilar. SHu sababli ular adabiy tilni xalq nutqiga yaqinlashtirishni maqsad qildilar. Til bilimni yashirmasligi, balki ochishi kerak edi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yozma adabiy til koʻpincha ogʻir, murakkab va tor doiradagi savodli qatlam uchungina tushunarli edi. Arabcha va forsha soʻzlar haddan ziyod koʻp ishlatilgan, jumlar choʻzma va murakkab tuzilgan edi. Jadidlar bu holatni tanqid qildilar. Ularning fikricha, bunday til xalq bilan aloqa uzilishiga olib kelardi.

Adabiy tilni soddalashtirish harakati, avvalo, maʼrifiy ehtiyojdan kelib chiqdi. Jadidlar savodsizlikka qarshi kurashda tilni asosiy vosita deb bildilar. Agar darslik, gazeta va badiiy asar xalq tushunmaydigan tilda boʻlsa, maʼrifat oʻz vazifasini bajara olmaydi. SHu sababli soddalik jadidlar uchun estetik emas, ijtimoiy zarurat edi.

Jadid adabiyotida sodda va ravon til ongli ravishda tanlandi. Murakkab iboralar o'rniga kundalik nutqda ishlatiladigan so'zlar qo'llanildi. Fikr qisqa va aniq jumlar orqali ifodalandi. Bu uslub o'quvchini charchatmadi. Aksincha, o'qishga qiziqishni kuchaytirdi.

Matbuot adabiy tilni soddalashtirish harakatining asosiy maydoniga aylandi. Gazeta va jurnallar xalq bilan bevosita muloqot qilishi kerak edi. Jadid nashrlarida sodda til tanlandi. Bu nashrlarni keng omma o'qiy boshladi. Matbuot orqali adabiy tilning yangi me'yorlari shakllandi.

Badiiy adabiyotda ham soddalik ustuvor bo'ldi. Jadid yozuvchilari obrazlar nutqini xalqona qilib berishga intildilar. Qahramonlar sun'iy va balandparvoz so'zlar bilan emas, hayotiy tilda gapirdi. Bu asarlarni ishonchli qildi. O'quvchi badiiy matnda o'z muhitini ko'rdi.

Adabiy tilni soddalashtirish fikrni demokratlashtirdi. Ilgari faqat ayrimlar tushunadigan bilim endi ko'pchilik uchun ochiq bo'ldi. Til bilimga to'siq emas, ko'priik vazifasini bajara boshladi. Bu jarayon jamiyatda ma'rifatning ommalashishiga xizmat qildi.

Jadidlar soddalashtirishni tilni qashshoqlashtirish deb tushunmadilar. Ular tilni boyitishni, ammo ortiqcha murakkablikdan tozalashni maqsad qildilar. Keraksiz so'zlar qisqartirildi. Aniq tushunchalar uchun aniq ifodalar tanlandi. Bu tilni samaraliroq qildi.

Tilni soddalashtirish harakati ta'lim tizimi bilan uzviy bog'liq bo'ldi. Jadid maktablarida darslar sodda tilda olib borildi. O'quvchi tushunmagan matnni yodlashga majbur bo'lmadi. Tushungan bilim ongda mustahkam joy oldi. Bu ta'lim samaradorligini oshirdi.

Adabiy tilning soddalashuvi ijtimoiy faollikni kuchaytirdi. Odamlar o'qiganini tushuna boshladi. Tushungan inson fikr bildirdi. Fikr bildirgan inson jamiyatda faol bo'ldi. SHu tariqa til ijtimoiy harakatga xizmat qildi.

Ayollar va yoshlar uchun til soddaligi alohida ahamiyat kasb etdi. Avvallari chetda qolgan qatlamlar endi matbuot va adabiyot orqali jamiyat hayotiga qo'shila boshladi. Bu madaniy kommunikatsiyani kengaytirdi. Jamiyatning umumiy saviyasi oshdi.

Tilni soddalashtirish milliy ongni mustahkamladi. Ona tilining imkoniyatlari kengaydi. Milliy ifoda kuchaydi. Jadidlar ona tilini zamonaviy fikrni ifodalashga qodir til sifatida ko'rsatdilar. Bu milliy ishonchni kuchaytirdi.

Jadidlar soddalashtirilgan til orqali tanqid madaniyatini ham rivojlantirdilar. Murakkab va yopiq til tanqidni yashiradi. Sodda til esa muammoni ochiq ko'rsatadi. Bu jamiyatda ochiq fikr almashuvini kuchaytirdi.

Muhim jihat shundaki, adabiy tilni soddalashtirish zo'ravonliksiz islohotga xizmat qildi. So'z yumshoq, ammo ta'sirchan bo'ldi. Til orqali ong o'zgardi. Ong o'zgargan joyda jamiyat o'zgara boshladi.

Jadidlar boshlab bergan adabiy tilni soddalashtirish harakati ma'rifatni ommalashtirdi, milliy ongni mustahkamladi va madaniy kommunikatsiyani yangi bosqichga olib chiqdi. Sodda til fikrni yaqinlashtirdi. Yaqin fikr esa jamiyatni uyg'otdi.

Jadidlar faoliyatida yangi uslub va terminologiya jamiyatni modern fikrlashga olib chiqishning muhim vositasi bo'ldi. Ular eski tushunchalar bilan yangi davr muammolarini ifodalab bo'lmasligini angladilar. SHu sababli jadidlar nafaqat mazmunni, balki ifoda usulini ham yangilashga intildilar.

Yangi uslubning asosiy belgisi aniqlik va lo'ndalik edi. Murakkab va cho'zma jumlar o'rniga qisqa, mazmunli va aniq ifodalar tanlandi. Bu fikrni tez yetkazdi. O'quvchi va tomoshabin fikrni darhol anglay boshladi. Uslub mazmunni yashirmadi. Aksincha, uni kuchaytirdi.

Jadidlar yozma va og'zaki nutqda bevosita murojaat shaklini qo'lladilar. O'quvchiga yuzlanish, savol berish va muammoga jalb qilish usuli keng tarqaldi. Bu uslub rasmiy masofani kamaytirdi. Muloqot jonlandi. Fikr almashuvi kuchaydi.

Yangi terminologiya jadidlar faoliyatida alohida ahamiyat kasb etdi. Ilm-fan, ta'lim, jamiyat va siyosatga oid yangi tushunchalar tilga kirib keldi. Jadidlar eski terminlar bilan cheklanib qolmadilar. Zarurat tug'ilganda yangi so'zlar yaratildi yoki mavjud so'zlarga yangi ma'no yuklandi.

Ta'lim sohasida "maktab", "darslik", "fan", "usul", "imtihon" kabi tushunchalar faol qo'llanila boshladi. Bu terminlar ta'limni tizimli tushunishga yordam berdi. Ta'lim mavhum jarayon emas, **aniq tizim** sifatida idrok etildi.

Ijtimoiy hayotga oid terminologiya ham yangilandi. "Jamiyat", "taraqqiyot", "mas'uliyat", "huquq" kabi so'zlar ommalashdi. Bu tushunchalar orqali jamiyatga nisbatan ongli munosabat shakllandi. Fuqarolik tafakkuri rivojlandi.

Yangi uslub va terminologiya milliy til imkoniyatlarini kengaytirdi. Jadidlar ona tili zamonaviy fikrni ifodalashga qodir ekanini amalda ko'rsatdilar. Bu tilga bo'lgan ishonchni oshirdi. Milliy ong mustahkamlandi.

Publitsistika yangi uslub va terminologiyani asosiy maydoniga aylandi. Gazeta va jurnallarda yangicha iboralar, zamonaviy tushunchalar keng qo'llanildi. Bu matbuotni zamon bilan hamnafas qildi. Fikr zamonaviylashdi.

Badiiy adabiyotda ham yangi terminlar ehtiyotkorlik bilan joriy etildi. Ular asar ruhini buzmasdan, mazmunni boyitdi. Yangi tushunchalar hayotiy vaziyatlar orqali o'quvchiga yetkazildi. Bu terminlarni tabiiy qabul qilishga yordam berdi.

Yangi uslub va terminologiya tanqid madaniyatini rivojlantirdi. Aniq terminlar muammoni aniq ifodalashga imkon berdi. Bu bahsni samarasiz bahslardan olib chiqdi. Muammo mohiyati ochildi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar terminologiyani majburan singdirmadilar. Ular yangi so'zlarni tushuntirib va amaliy misollar bilan kiritdilar. Bu o'quvchi va tomoshabinning qarshiligini kamaytirdi. Yangi tushunchalar asta-sekin ongga singdi.

Jadidlar tomonidan joriy etilgan yangi uslub va terminologiya jamiyat tafakkurini modernlashtirdi. Aniq ifoda fikrni kuchaytirdi. Yangi terminlar dunyoqarashni kengaytirdi. Til zamon bilan hamnafas bo'ldi. Jadidlar shu yo'l bilan madaniy kommunikatsiyani yangi bosqichga olib chiqdilar.

Jadidlar faoliyatida madaniy muloqotning kengayishi jamiyatni modernlashtirish jarayonining muhim natijasi bo'ldi. Jadidlar madaniyatni yopiq an'ana sifatida emas, balki ochiq muloqot orqali rivojlanadigan tizim deb tushundilar. SHu bois ular turli ijtimoiy qatlamlar, hududlar va g'oyalar o'rtasida aloqani kuchaytirishga intildilar.

Madaniy muloqotning kengayishi, avvalo, til va uslubning soddalashuvi bilan bog'liq bo'ldi. Tushunarli til muloqotni tezlashtirdi. Odamlar o'qidi. Tushundi. Munosabat bildirdi. Bu jarayon jamiyatda fikr almashuvini jonlantirdi. Sukut o'rnini muhokama egalladi.

Matbuot madaniy muloqotni kengaytirgan asosiy maydon bo'ldi. Gazeta va jurnallar turli hududlarda yashovchi odamlarni bir axborot maydonida birlashtirdi. Bir muammo haqida bir vaqtda o'ylash odati shakllandi. Bu umumiy ijtimoiy ongni mustahkamladi. Jamiyat bo'laklarga bo'linib qolmadi.

Ta'lim tizimi madaniy muloqotning kengayishiga xizmat qildi. Jadid maktablari turli ijtimoiy qatlam vakillarini bir joyga jamladi. O'quvchi o'qituvchi bilan muloqot qildi. O'quvchilar o'zaro fikr almashdi. Bu jarayon muloqot madaniyatini tarbiyaladi. Savol berish odati paydo bo'ldi.

Teatr va sahna san'ati madaniy muloqotni jonlantirdi. Tomosha jarayonida tomoshabin passiv bo'lib qolmadi. U his qildi. O'yladi. Tomoshadan keyin bahs qildi. Sahna muloqotni sahnadan tashqariga olib chiqdi. Jamiyatda umumiy muhokama muhiti shakllandi.

Madaniy muloqotning kengayishida ayollar va yoshlarning ishtiroki muhim bo'ldi. Jadidlar ilgari chetda qolgan qatlamlarni madaniy hayotga jalb etdilar. Ayollar ta'limi va matbuotdagi ishtirok muloqotni kengaytirdi. Jamiyat bir yoqlama bo'lishdan chiqdi.

Jadidlar madaniy muloqotni milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida ko'rdilar. Ular boshqa xalqlarning tajribasini o'rganishni targ'ib qildilar. Biroq ko'r-

ko'rona taqlidni rad etdilar. O'rganish, moslashtirish va baholash muhim deb topildi. Bu yondashuv ochiq dunyoqarashni shakllantirdi.

Madaniy muloqot adabiyot va publitsistika orqali kengaydi. Asarlar jamiyat bilan bevosita suhbatga kirdi. Yozuvchi va o'quvchi o'rtasida fikriy aloqa paydo bo'ldi. O'quvchi faqat qabul qiluvchi emas, balki baholovchiga aylandi. Bu muloqotni ikki tomonlama qildi.

Madaniy muloqotning kengayishi tanqid madaniyatini ham rivojlantirdi. Tanqid haqorat emas, fikr almashuvi sifatida qaraldi. Jadidlar bahsni qo'llab-quvvatladilar. Bahs jamiyatni bo'lmadi. Uni boyitdi. Bu ijtimoiy yetuklik belgisi sifatida qaraldi.

Muloqotning kengayishi jamiyatda ishonch muhitini kuchaytirdi. Odamlar bir-birini eshita boshladi. Fikr yashirilmadi. Ochilgan fikr murosaga yo'l ochdi. Bu jarayon ijtimoiy keskinlikni kamaytirdi. Barqarorlikni kuchaytirdi.

Madaniy muloqot jadidlar uchun zo'ravonliksiz islohotning asosiy vositasi edi. Kuch bilan emas, so'z bilan o'zgartirish maqsad qilindi. So'z muloqotga aylandi. Muloqot esa ongni o'zgartirdi. Ong o'zgargan joyda jamiyat o'zgardi.

jadidlar faoliyatida madaniy muloqotning kengayishi jamiyatni ochiq, faol va ongli holatga olib chiqdi. Til soddalashdi. Axborot almashuvi tezlashdi. Bahs madaniyati shakllandi. Turli qatlamlar o'rtasida aloqa kuchaydi. Jadidlar madaniy muloqot orqali jamiyatni modern taraqqiyot sari yetakladilar.

3.4. Ayollar maorifi va gender masalasida jadidlar pozitsiyasi

Jadidlar qarashlarida ayollar maorifi va gender masalasi jamiyat taraqqiyotining ajralmas sharti sifatida talqin qilindi. Ular jamiyatni yarmisiz rivojlantirib bo'lmasligini aniq angladilar. SHu sababli ayollar ta'limi jadidchilik g'oyalarining markaziy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

An'anaviy muhitda ayolning roli tor doira bilan cheklangan edi. Savodsizlik odatiy hol sifatida qabul qilinardi, ta'lim esa erkaklarga xos faoliyat deb qaralardi. Jadidlar bu qarashni tanqid qildilar. Ularning fikricha, ayol savodsiz bo'lsa, oila savodsiz bo'ladi. Oila savodsiz bo'lsa, jamiyat taraqqiy etmaydi. Bu mantiq jadid pozitsiyasining asosini tashkil etdi.

Jadidlar ayollar ta'limini axloqiy va ijtimoiy zarurat sifatida ko'rdilar. Ayol faqat uy bekasi emas, balki tarbiyachi, ona va jamiyat a'zosi edi. Bilimli ayol sog'lom avlodni tarbiyalaydi. Ongli avlod esa jamiyatni yangilaydi. SHu bois ayollar maorifi milliy kelajak masalasi sifatida talqin qilindi.

Ayollar ta'limi masalasida jadidlar keskin qarama-qarshilik yo'lini tanlamadilar. Ular diniy qadriyatlarni inkor etmadi. Aksincha, ilm olish din ruhiga zid emasligini asosladilar. Ilm ayolni buzmaydi. Ilm ayolni mas'ul qiladi. Bu murosali yondashuv jamiyatda qarshilikni kamaytirdi.

Jadidlar amaliy qadamlar tashladilar. Qizlar uchun maktablar ochildi. O'quv dasturlari moslashtirildi. Darslar sodda va tushunarli tilda olib borildi. Qizlarning savod chiqarishi tezlashdi. Bu jarayon jamiyatda sezilarli o'zgarishlarni boshlab berdi.

Matbuot jadidlarning gender masalasidagi pozitsiyasini keng yoydi. Gazeta va jurnallarda ayollar ta'limi, oiladagi o'rni va jamiyatdagi mas'uliyati muhokama qilindi. Ayolni kamsituvchi urf-odatlar tanqid qilindi. Tanqid haqorat emas, tahlil va tushuntirish shaklida olib borildi. Bu yondashuv ongni o'zgartirdi.

Jadidlar ayollar masalasini faqat ta'lim bilan cheklamadilar. Gender tenglik tushunchasi ijtimoiy adolat doirasida ko'rildi. Ayolning fikri eshutilishi kerak edi. Ayolning huquqi tan olinishi kerak edi. Bu talablar jamiyatda mas'uliyatli munosabatni shakllantirdi.

Teatr va adabiyot ayollar masalasini ommaviy muhokamaga olib chiqdi. Sahna asarlarida majburiy nikoh, savodsizlik va ayolning iztirobi ochiq ko'rsatildi. Bu muammolar yashirin bo'lib qolmadi. Tomoshabin ko'rди. His qildi. O'yladi. Sahna ongga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Jadid adabiyotida ayol obrazi o'zgardi. Ayol jabrdiyda emas, o'zgarish istovchi shaxs sifatida tasvirlandi. Bilimga intilgan ayol obrazi jamiyat uchun yangi namuna bo'ldi. Bu obrazlar orqali ma'rifat targ'ib qilindi.

Jadidlar ayollarni jamiyat hayotiga jalb qilishni zo'ravonliksiz islohot yo'li bilan amalga oshirmoqchi bo'ldilar. Keskin chaqiriqlar emas, dalil va tushuntirish ustuvor bo'ldi. Bu usul barqaror natija berdi. Jamiyat sekin, ammo ishonch bilan o'zgara boshladi.

Ayollar maorifi masalasi jadidlar tafakkurida milliy uyg'onish bilan uzviy bog'landi. Bilimli ayol milliy qadriyatlarni ongli ravishda avlodga yetkazadi. Til, axloq va madaniyat shu yo'l bilan mustahkamlanadi. Jadidlar buni chuqur angladilar.

Gender masalasida jadidlar muvozanatni saqladilar. Ular G'arbni ko'r-ko'rona ko'chirmadilar. Mahalliy madaniyat va diniy qadriyatlarni hisobga oldilar. Yangilanish moslashuv orqali amalga oshirildi. Bu yondashuv ijtimoiy barqarorlikni ta'minladi.

Jadidlar ayollar maorifini ijtimoiy taraqqiyotning kaliti deb bildilar. Ayol ta'lim olmasa, jamiyat orqada qoladi. Ayol ta'lim olsa, jamiyat oldinga siljiydi. Bu oddiy, ammo kuchli xulosa jadidlar faoliyatini yo'naltirdi.

Jadidlar pozitsiyasida ayollar maorifi va gender masalasi jamiyatni yangilashning muhim sharti sifatida shakllandi. Ta'lim orqali ayol kuchaydi. Ayol orqali oila o'zgardi. Oila orqali jamiyat rivojlandi. Jadidlar shu zanjirni ongli ravishda ishga tushirdilar.

Jadidlar tafakkurida ayollar ta'limi zarurati jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida qaraldi. Ular ayollarni savodsiz qoldirish jamiyatni ongli rivojlanishdan mahrum etishini chuqur angladilar. Jadidlar uchun ayollar ta'limi shaxsiy masala emas, balki ijtimoiy va milliy zarurat edi.

An'anaviy qarashlarda ayolning vazifasi asosan uy-ro'zg'or va oila doirasi bilan cheklangan edi. Ta'lim esa erkaklarga xos faoliyat deb hisoblanardi. Jadidlar bu qarashni tanqid qildilar. Ularning fikricha, ayol oila tarbiyasining asosiy tayanchi bo'lsa, u savodsiz bo'lib qolmasligi kerak. Savodsiz ona savodsiz avlodni tarbiyalaydi. Bu jamiyatning kelajagini zaiflashtiradi.

Jadidlar ayollar ta'limini, avvalo, ona tarbiyasi bilan bog'ladilar. Ona bolaning ilk muallimidir. Agar ona bilimli bo'lsa, farzand ham bilimga intiladi. SHu bois ayollar ta'limi bolalar ta'limining poydevori sifatida talqin qilindi. Bu mantiq jamiyat tomonidan asta-sekin qabul qilina boshladi.

Ayollar ta'limi zarurati jadidlar qarashlarida axloqiy mas'uliyat bilan ham bog'landi. Bilimli ayol oilada axloqiy muhitni mustahkamlaydi. Halollik, mas'uliyat va mehnatsevarlik kabi qadriyatlar avvalo oilada shakllanadi. Ayol bu jarayonning markazida turadi.

Jadidlar ayollar ta'limini din bilan zid qo'ymadilar. Ular ilm olish ayol uchun ham ma'naviy burch ekanini ta'kidladilar. Din jaholatni emas, ongni qo'llab-quvvatlaydi, degan qarash ilgari surildi. Bu yondashuv jamiyatdagi qarshilikni yumshatdi va ayollar ta'limiga yo'l ochdi.

Ayollar ta'limi zarurati ijtimoiy barqarorlik bilan ham bog'landi. Savodsiz ayol ijtimoiy muammolarga befarq bo'lib qoladi. Bilimli ayol esa jamiyatda sodir bo'layotgan jarayonlarni anglaydi. Bu ongli munosabat ijtimoiy muvozanatni mustahkamlaydi.

Jadidlar ayollar ta'limini milliy taraqqiyot masalasi sifatida ko'rdilar. Millatning kuchi uning barcha a'zolari bilim darajasi bilan belgilanadi. Ayollar ta'limdan chetda qolsa, millat imkoniyatlarining yarmi yo'qotiladi. Bu fikr jadidlar tomonidan ochiq va qat'iy ifodalandi.

Ayollar ta'limi zarurati jadidlar uchun faqat nazariy qarash bo'lib qolmadi. Amaliy choralar ko'rildi. Qizlar uchun maktablar ochildi. O'quv dasturlari moslashtirildi. Darslar sodda va tushunarli tilda olib borildi. Bu qadamlar ayollar ta'limini real jarayonga aylantirdi.

Matbuot ayollar ta'limi zaruratini tushuntirishda muhim rol o'ynadi. Jadid nashrlarida ayollar savodxonligi, oila va jamiyatdagi o'rni haqida maqolalar chop etildi. Bu mavzu ochiq muhokamaga chiqarildi. Jamoatchilik fikri asta-sekin o'zgara boshladi.

Jadidlar ayollar ta'limi zaruratini zo'ravonliksiz islohot yo'li bilan ilgari surdilar. Ular jamiyatni majburlash yo'lini tanlamadilar. Dalil, tushuntirish va namuna ko'rsatish ustuvor bo'ldi. Bu yondashuv barqaror natija berdi.

Ayollar ta'limi masalasi jadidlar qarashlarida gender adolati bilan bog'landi. Ayolning ta'lim olish huquqi tan olinmasa, jamiyatda adolat bo'lmaydi. Bu talab keskin chaqiriq emas, mantiqiy xulosa sifatida ilgari surildi.

Jadidlar ayollar ta'limini jamiyatni ongli va mas'uliyatli qilish vositasi sifatida ko'rdilar. Bilimli ayol oilani mustahkamlaydi. Mustahkam oila jamiyatni mustahkamlaydi. Bu zanjir jadidlar tafakkurining asosini tashkil etdi.

jadidlar tafakkurida ayollar ta'limi zarurati jamiyat taraqqiyotining ajralmas sharti sifatida shakllandi. Ta'lim ayolni kuchaytirdi. Ayol orqali avlod ongli bo'ldi. Ongli avlod esa jamiyatni yangiladi. Jadidlar bu jarayonni chuqur anglab, uni izchil targ'ib qildilar.

Jadidlar qarashlarida ijtimoiy hayotda ayol o'rni masalasi jamiyatni yangilash va barqaror rivojlantirish bilan bevosita bog'landi. Ular ayolni faqat oilaviy doira bilan cheklash jamiyat imkoniyatlarini qisqartirishini aniq angladilar. SHu bois jadidlar ayolni ijtimoiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida ko'rishga chaqirdilar.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda ayollarning ijtimoiy hayotdagi ishtiroki juda cheklangan edi. Ayolning asosiy vazifasi uy-ro'zg'or va farzand tarbiyasi bilan bog'langan. Jamoat ishlari, ta'lim, matbuot va madaniy hayot deyarli erkaklar bilan cheklangan edi. Jadidlar bu holatni jamiyat taraqqiyotiga to'siq deb baholadilar.

Jadidlar fikricha, ayol jamiyatdan chetda qolsa, ijtimoiy hayot bir tomonlama rivojlanadi. Ayol oilaning markazi bo'lgani uchun u jamiyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bilimli va ongli ayol oilada madaniyat, axloq va tartibni shakllantiradi. Bu esa jamiyatning umumiy saviyasini oshiradi.

Ayolning ijtimoiy hayotdagi o'rnini kengaytirish masalasi 1900-yillarning boshlarida jadid matbuotida faol muhokama qilina boshladi. Gazeta va jurnallarda ayollarning savodxonligi, jamiyatdagi mas'uliyati va huquqlari haqida maqolalar e'lon qilindi. Bu masala ilk bor ochiq jamoatchilik muhokamasiga chiqdi.

1906–1907-yillardan boshlab jadidlar ayollar masalasini faqat nazariy darajada emas, amaliy jihatdan ham ko'tarishga harakat qildilar. Qizlar uchun maktablar ochilishi ayollarning ijtimoiy hayotga kirib kelishiga zamin yaratdi. Savodli ayollar o'qish, yozish va fikr bildirish imkoniyatiga ega bo'la boshladilar.

Jadidlar ayolni jamiyatda axloqiy mezonlarni belgilovchi shaxs sifatida ko'rdilar. Ayolning tarbiyasi jamiyat axloqiga bevosita ta'sir qiladi, degan qarash ustuvor bo'ldi. SHu sababli ayolning ijtimoiy mavqeini oshirish axloqiy inqirozning oldini olish vositasi sifatida baholandi.

Ayollarning ijtimoiy hayotdagi o'zni masalasi 1910-yillarda teatr va adabiyot orqali ham yoritila boshladi. Sahna asarlarida ayolning jamiyatdan chetlatilishi fojiali oqibatlariga olib kelishi ko'rsatildi. Ayol obrazi jabrdiyda emas, balki ongli va o'zgarish istovchi shaxs sifatida tasvirlandi. Bu tasvirlar tomoshabin ongiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

1914–1916-yillarda jadid teatrlarida sahnalashtirilgan asarlarda ayolning ijtimoiy hayotga qo'shilishi jamiyat uchun ijobiy natija berishi ochiq ifodalandi. Ayol bilimli bo'lsa, oila mustahkam bo'ladi. Oila mustahkam bo'lsa, jamiyat barqaror bo'ladi. Bu mantiq sahna orqali ommaga yetkazildi.

Jadidlar ayollarning ijtimoiy hayotga kirib kelishini keskin qarama-qarshiliklar orqali emas, bosqichma-bosqich islohot yo'li bilan amalga oshirish tarafdori bo'ldilar. Ular jamiyat tayyor bo'lmagan o'zgarishlar barqaror bo'lmasligini yaxshi tushundilar. SHu bois ayolning ijtimoiy faolligi avvalo ta'lim va madaniyat orqali shakllantirildi.

Ayollarning ijtimoiy hayotdagi o'zni matbuot faoliyati bilan ham kengaydi. Ayrim ayollar maqola yozish, tarjima qilish va ijtimoiy mavzularda fikr bildirish imkoniga ega bo'ldilar. Bu holat jamiyatda ayol fikrining qadrlanishiga zamin yaratdi. Ayol ovozi eshitila boshladi.

1917-yil voqealaridan so'ng qisqa muddatli erkinlik sharoitida ayollarning ijtimoiy faolligi yanada oshdi. Ayollar yig'inlarda, madaniy tadbirlarda va ta'lim muassasalarida faolroq ishtirok eta boshladilar. Jadidlar bu jarayonni jamiyatning tabiiy rivoji sifatida baholadilar.

Jadidlar ayollarning ijtimoiy hayotdagi o'zini erkaklarga qarshi qo'ymadilar. Ular gender masalasini qarama-qarshilik emas, hamkorlik sifatida ko'rdilar. Erkak va ayol jamiyat taraqqiyotida bir-birini to'ldiruvchi kuchlar sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv ijtimoiy muvozanatni saqlashga xizmat qildi.

Ayolning ijtimoiy hayotga kirib kelishi milliy ong bilan bog'landi. Jadidlar fikricha, ayol milliy qadriyatlarni ongli ravishda avlodga yetkazuvchi asosiy vositadir. Agar ayol ongli bo'lsa, milliy madaniyat mustahkamlanadi. SHu bois ayolning ijtimoiy faolligi milliy uyg'onish bilan bog'lab tushuntirildi.

Jadidlar ayollarning ijtimoiy hayotdagi rolini zo'ravonliksiz islohot tamoyiliga asoslab kengaytirdilar. Majburlash yo'q edi. Tushuntirish bor edi. Namuna bor edi. Bu yondashuv jamiyatda qarshilikni kamaytirdi va barqaror o'zgarishlarga olib keldi.

Jadidlar qarashlarida ijtimoiy hayotda ayol o'zni XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tubdan qayta talqin qilindi. Ayol jamiyatdan chetda qoluvchi shaxs emas, balki ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisiga aylanishi lozim deb qaraldi. 1900–1917-yillar oralig'ida ilgari surilgan bu qarashlar jamiyat ongini o'zgartirishga xizmat qildi va keyingi ijtimoiy jarayonlar uchun mustahkam zamin yaratdi.

Jadidlar tafakkurida gender tenglik g'oyalari jamiyatni modernlashtirishning muhim sharti sifatida talqin qilindi. Ular tenglikni qarama-qarshilik emas, ijtimoiy hamkorlik tamoyili deb bildilar. Erkak va ayol jamiyat taraqqiyotida bir-birini to'ldiruvchi kuchlar sifatida ko'rildi. Bu yondashuv jadidlarning murosali va ongli islohot strategiyasini aks ettirdi.

Gender tenglik g'oyalarining ahamiyati, avvalo, ijtimoiy adolat masalasi bilan bog'liq edi. Jadidlar adolatni faqat siyosiy yoki iqtisodiy soha bilan cheklamadilar. Ular adolat oiladan boshlanishini ta'kidladilar. Agar ayol huquqsiz bo'lsa, jamiyatda adolat bo'lishi mumkin emas. SHu sababli gender tenglik ijtimoiy barqarorlikning asosi sifatida ko'rildi.

Jadidlar gender tenglikni ta'lim bilan uzviy bog'ladilar. Ta'lim olgan ayol o'z huquq va majburiyatlarini anglaydi. Anglangan huquq esa mas'uliyatni kuchaytiradi. Bu jarayon oilada sog'lom muhit yaratadi. Sog'lom oila esa jamiyatni mustahkamlaydi. Jadidlar ushbu mantiqni izchil asosladilar.

Gender tenglik g'oyalarining muhim jihati ongni o'zgartirish edi. Jadidlar qonuniy tenglikdan ko'ra, ongiy tenglikni muhimroq deb bildilar. Majburlash orqali emas, tushuntirish orqali o'zgarish maqsad qilindi. Bu usul barqaror natija berishini jadidlar yaxshi angladilar.

Jadidlar gender tenglikni milliy qadriyatlar bilan zid qo'ymadilar. Ular tenglikni begona g'oya sifatida emas, mahalliy madaniyat va diniy an'analarga mos tarzda talqin qildilar. Ayolning hurmati va sha'ni qadimiy qadriyat sifatida ko'rsatildi. SHu yo'l bilan jamiyatdagi qarshiliklar kamaytirildi.

Gender tenglik g'oyalari ijtimoiy faollikni kuchaytirdi. Ayol fikri eshitila boshladi. Ayol jamiyat muammolariga munosabat bildira oldi. Bu jarayon ijtimoiy muloqotni kengaytirdi. Jamiyatda turli qarashlar muvozanati shakllandi.

Adabiyot va teatr gender tenglik g'oyalarini ommaviy ongga olib chiqdi. Sahna va badiiy asarlarda ayolning jamiyatdan chetlatilishi salbiy oqibatlariga olib kelishi ko'rsatildi. SHu bilan birga, bilimli va faol ayol obrazi ijobiy namuna sifatida berildi. Bu tasvirlar ongga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Gender tenglik g'oyalarining ahamiyati **axloqiy muhit** bilan ham bog'landi. Jadidlar ayolni jamiyat axloqining asosiy tayanchi deb bildilar. Ayolning hurmati jamiyat axloqini ko'rsatadi. Ayol kamsitilgan jamiyatda axloqiy tanazzul kuchayadi. Bu xulosa jadidlar tomonidan ochiq aytili.

Jadidlar gender tenglikni erkak manfaatlariga qarshi qo'ymadilar. Aksincha, **tenglik erkak mas'uliyatini ham oshiradi**, degan qarash ilgari surildi. Ayol va erkakning teng mas'uliyati oilada ham, jamiyatda ham muvozanat yaratadi. Bu muvozanat ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Gender tenglik g'oyalari **milliy uyg'onish** bilan uzviy bog'landi. Jadidlar fikricha, millat kuchi uning barcha a'zolari salohiyati bilan belgilanadi. Ayol

salohiyati cheklansa, millat salohiyati ham cheklanadi. SHu sababli tenglik milliy manfaat darajasiga ko'tarildi.

Jadidlar gender tenglikni **bosqichma-bosqich** amalga oshirish tarafdori bo'ldilar. Ular jamiyatni keskin silkitishdan qochdilar. Ta'lim, matbuot va madaniyat orqali ongni tayyorladilar. Tayyor ong o'zgarishni qabul qildi. Bu yondashuv barqaror natija berdi.

Gender tenglik g'oyalari **zo'ravonliksiz islohot** tamoyiliga xizmat qildi. Kuch ishlatilmadi. So'z ishlatildi. So'z ongni o'zgartirdi. Ong o'zgargan joyda munosabat o'zgardi. Munosabat o'zgargan joyda jamiyat yangilandi.

jadidlar tafakkurida **gender tenglik g'oyalarining ahamiyati** jamiyatni adolatli, ongli va barqaror rivojlantirish bilan bog'landi. Tenglik oila mustahkamligini ta'minladi. Oila jamiyatni mustahkamladi. Jamiyat esa taraqqiyot yo'liga chiqdi. Jadidlar bu zanjirni ongli ravishda qurib, uni amaliy faoliyat bilan mustahkamlashga intildilar.

IV BOB. JADIDCHILIK HARAKATINING TARIXIY AHAMIYATI VA MEROSI

4.1. Jadidchilik va milliy uyg'onish jarayonlari

Jadidchilik harakati Turkistonda milliy uyg'onish jarayonlarining muhim bosqichi sifatida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllandi. Bu davrda jamiyatda siyosiy qaramlik, madaniy turg'unlik va ma'rifiy inqiroz kuchaygan edi. Jadidlar ana shu sharoitda milliy ongni uyg'otishni asosiy vazifa qilib qo'ydilar.

Milliy uyg'onishning dastlabki belgilarini 1883-yilda Ismoil G'aspirali tomonidan Qrimda chop etila boshlagan *“Tarjimon”* gazetasi faoliyatida ko'rish mumkin. Bu nashr Turkiston ziyolilari orasida keng tarqaldi va 1890-yillarga kelib mahalliy ma'rifatparvarlar tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Aynan shu davrda *“millat”*, *“taraqqiyot”*, *“ma'rifat”* kabi tushunchalar ongli muhokama maydoniga chiqdi.

Turkistonda jadidchilikning faol bosqichi 1897–1905-yillar oralig'ida boshlandi. Bu davrda yangi usul maktablari ochila boshladi. Jadidlar milliy uyg'onishni siyosiy mustaqillikdan oldin ma'rifiy uyg'onish sifatida ko'rdilar. Ularning fikricha, xalq ongli bo'lmasa, siyosiy erkinlik barqaror bo'la olmaydi.

Milliy uyg'onish jarayonida 1905-yil alohida ahamiyatga ega. Rossiyada yuz bergan birinchi inqilobdan so'ng matbuotga nisbatan nisbiy erkinlik paydo bo'ldi. SHu yildan boshlab Turkistonda jadid gazetalari va jurnallari chiqishga urinildi. Bu jarayon milliy masalalarni ochiq muhokama qilish imkonini berdi.

1906–1910-yillarda jadidlar milliy uyg'onishni til va ta'lim orqali chuqurlashtirdilar. Ona tilida yozilgan darsliklar paydo bo'ldi. Tarix, adabiyot va geografiya fanlari milliy ruhda o'qitila boshlandi. Bu yosh avlodda milliy o'zlikni anglashni kuchaytirdi.

Milliy uyg'onishning madaniy bosqichi 1911–1914-yillarda yanada faollashdi. 1911-yilda Mahmudxo'ja Behbudiyning *“Padarkush”* dramasi yozildi. 1914-yil 27-fevralda Samarqandda sahnalashtirilgan ushbu asar milliy ongni uyg'otishda kuchli ta'sir ko'rsatdi. Teatr orqali milliy muammolar ommaviy ongga olib chiqildi.

Matbuot milliy uyg'onish jarayonlarining asosiy tayanchiga aylandi. 1913–1915-yillarda jadid nashrlari orqali milliy birlik, ta'lim va taraqqiyot masalalari muntazam muhokama qilindi. Gazeta sahifalarida xalqning tarixiy taqdiri, kelajagi va mas'uliyati haqida fikrlar bildirildi. Bu jarayon milliy uyg'onishni tor ziyolilar doirasidan keng ommaga yoydi.

1916-yil voqealari jadidlar tafakkurida milliy uyg'onishning muhim burilish nuqtasiga aylandi. Ijtimoiy-siyosiy larzalar xalqning o'z taqdiriga nisbatan

munosabatini keskinlashtirdi. Jadidlar bu vaziyatda milliy birlik va ongli harakat zarurligini ta'kidladilar.

1917-yil Fevral inqilobidan so'ng milliy uyg'onish jarayonlari ochiq shaklga o'tdi. Jadidlar siyosiy tashkilotlar, matbuot va madaniy faoliyat orqali milliy manfaatlarni ilgari sura boshladilar. Milliy ong endi faqat madaniy emas, balki ijtimoiy mas'uliyat darajasiga ko'tarildi.

SHu bilan birga, jadidlar milliy uyg'onishni zo'ravonlik yo'li bilan emas, bosqichma-bosqich ongiy islohot orqali amalga oshirish tarafdori bo'ldilar. Ular milliy uyg'onishni nafratga emas, mas'uliyatga asosladilar. Bu yondashuv jamiyatda murosani saqlashga xizmat qildi.

1890–1917-yillar oralig'ida jadidchilik harakati Turkistonda milliy uyg'onish jarayonlarining asosiy omiliga aylandi. Ta'lim (1897–1905), matbuot (1905–1915), teatr (1911–1914) va siyosiy faollik (1917) orqali milliy ong izchil shakllandi. Jadidlar milliy uyg'onishni shior emas, tarixiy mas'uliyat sifatida talqin qildilar va jamiyatni ongli taraqqiyot yo'liga boshladilar.

Jadidchilik harakati doirasida milliy ongning shakllanishi Turkiston jamiyati taraqqiyotida muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Jadidlar milliy ongni tayyor holatda mavjud bo'lgan tushuncha deb emas, balki ma'rifat, ta'lim va madaniyat orqali bosqichma-bosqich shakllanadigan jarayon sifatida tushundilar. Ularning asosiy maqsadi xalqni uyg'otish, o'zligini anglashga yetaklash edi.

XIX asr oxiriga kelib Turkiston jamiyatida umumiy milliy birlik hissi yetarli darajada shakllanmagan edi. Aholi o'zini ko'proq hududiy, mahalliy yoki diniy doiralar orqali tanirdi. “Millat” tushunchasi keng ijtimoiy mazmunga ega bo'lmagan. Jadidlar aynan shu parokandalikni jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi asosiy muammo sifatida baholadilar.

Milliy ongning shakllanishi, avvalo, o'zlikni anglash jarayoni bilan boshlandi. Jadidlar xalqni o'z tarixiga, madaniy merosiga va tiliga qayta nazar tashlashga chaqirdilar. O'tmishdagi ilmiy va madaniy yutuqlarni eslatish orqali xalqda faxr va mas'uliyat hissini uyg'otishga harakat qildilar. “Biz kimmiz?” degan savol ongda paydo bo'ldi. Bu savol milliy ongning boshlang'ich nuqtasiga aylandi.

Milliy ong shakllanishida ona tili hal qiluvchi omil bo'ldi. Jadidlar tilni faqat aloqa vositasi emas, balki millatni birlashtiruvchi kuch deb bildilar. Ona tilida yozilgan darsliklar, gazeta va badiiy asarlar xalqni umumiy fikr maydoniga olib chiqdi. Til orqali umumiy tushunchalar, qadriyatlar va maqsadlar shakllandi. Jadidlar tilni asrashni millatni asrash bilan tenglashtirdilar.

Ta'lim milliy ongni shakllantirishning eng samarali vositasiga aylandi. Jadid maktablari nafaqat savod berish, balki ongli shaxsni tarbiyalash vazifasini bajardi. Tarix, adabiyot va geografiya fanlari orqali yosh avlodga millat tushunchasi

singdirildi. Bilimli yoshlar milliy ong tashuvchisiga aylandilar. Ta'lim orqali ong mustahkamlandi.

Matbuot milliy ongning keng ommaga yoyilishida muhim rol o'ynadi. Gazeta va jurnallar xalqni umumiy muammolar atrofida birlashtirdi. Bir xil masalalar haqida bir vaqtda o'ylash va fikr bildirish odati shakllandi. Bu jarayon jamiyatda umumiy fikr maydonini yaratdi. Milliy ong shaxsiy emas, ijtimoiy hodisaga aylandi.

Adabiyot milliy ongning hissiy qatlamini chuqurlashtirdi. Badiiy asarlarda xalqning dardi, orzusi va umidlari ifodalandi. Qahramonlar orqali jamiyat holati ko'rsatildi. O'quvchi o'zini asardagi obrazlarda ko'rdi. His orqali ong mustahkamlandi. Milliy ong faqat bilish emas, his qilishga ham aylandi.

Teatr va sahna san'ati milliy ongni jonli va ta'sirchan shaklda namoyon qildi. Sahna orqali jamiyat o'z muammolarini ko'rdi. Bu tomoshabin ongiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Milliy muammolar mavhum tushuncha bo'lib qolmadi. Ular ko'zga ko'rinadigan haqiqatga aylandi. Bu jarayon ongni tez uyg'otdi.

Milliy ongning shakllanishida ijtimoiy tanqid muhim o'rin egalladi. Jadidlar savodsizlik, befarqlik va parokandalikni ochiq tanqid qildilar. Tanqid millatni kamsitish emas, uni uyg'otish vositasi sifatida talqin qilindi. Jamiyat o'z kamchiliklarini tan ola boshladi. Tan olish esa o'zgarishga yo'l ochdi.

Jadidlar milliy ongni boshqa xalqlarga qarshi qo'ymadilar. Ular o'z millatini sevish boshqalarni inkor etish emasligini ta'kidladilar. Milliy ong ochiq dunyoqarash bilan uyg'un holda shakllandi. Bu ong nafratga emas, mas'uliyatga asoslandi. Jadidlar uchun milliylik — bu ustunlik emas, burch edi.

Milliy ong siyosiy shior sifatida emas, kundalik hayotda namoyon bo'lishi lozim bo'lgan holat sifatida tushunildi. Tilga hurmat, ta'limga e'tibor, jamiyat muammolariga befarq bo'lmaslik milliy ongning amaliy ko'rinishlari sifatida qaraldi. Jadidlar ongni faqat so'z bilan emas, amal bilan shakllantirishga intildilar.

Milliy ongning shakllanishi zo'ravonliksiz islohot tamoyiliga asoslandi. Ong majburan singdirilmadi. Tushuntirish, bahs va muloqot orqali yetkazildi. Bu jarayon sekin kechdi, ammo barqaror bo'ldi. Ong ong bilan mustahkamlandi.

jadidchilik harakati doirasida milliy ongning shakllanishi ta'lim, til, matbuot, adabiyot va sahna san'ati orqali izchil amalga oshdi. Xalq o'zligini anglay boshladi. Umumiy mas'uliyat shakllandi. Milliy ong jamiyatni uyg'otdi va uni tarixiy taraqqiyot yo'liga olib chiqdi.

Jadidchilik harakati dastlab ma'rifiy va madaniy islohot sifatida shakllangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan u siyosiy faollik tomon rivojlandi. Jadidlar jamiyatni o'zgartirish faqat ta'lim bilan cheklanib qolmasligini anglay boshladilar. Ong uyg'ongan sari siyosiy mas'uliyat hissi kuchaydi. SHu tariqa jadidchilik siyosiy faollikka yo'l ochdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston siyosiy hayoti mustamlaka tizimi bilan cheklangan edi. Mahalliy aholi davlat boshqaruvida deyarli ishtirok eta olmasdi. Jadidlar bu holatni jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi omil sifatida baholadilar. Ular siyosiy faollikni keskin qarshilik emas, ongli va mas'uliyatli ishtirok sifatida tushundilar.

Siyosiy faollikning dastlabki ko'rinishlari jadid matbuotida namoyon bo'ldi. Gazeta va jurnallar orqali jadidlar adolat, huquq va boshqaruv masalalarini muhokama qila boshladilar. Siyosiy masalalar ilk bor keng jamoatchilik e'tiboriga chiqarildi. Bu jarayon siyosiy ongni shakllantirdi.

Jadidlar siyosiy faollikni zo'ravonlik yo'li bilan emas, huquqiy va ma'rifiy yo'l bilan amalga oshirish tarafdori bo'ldilar. Ular jamiyatni keskin silkitish barqaror natija bermasligini yaxshi tushundilar. SHu bois siyosiy faoliyatda muloqot, tushuntirish va tashkiliy ishlar ustuvor bo'ldi.

Siyosiy faollikning kuchayishi 1905-yildan keyin yanada sezilarli bo'ldi. Matbuot erkinligining nisbiy kengayishi jadidlarga siyosiy masalalarni ochiq muhokama qilish imkonini berdi. Bu davrda mahalliy boshqaruv, adolat va qonun ustuvorligi masalalari faol muhokama qilindi. Jamiyat siyosiy masalalarga befarq bo'lmay qoldi.

1917-yil voqealari jadidlar siyosiy faolligini yangi bosqichga olib chiqdi. Jadidlar siyosiy tashkilotlar, jamiyatlar va jamoatchilik tuzilmalarida faol ishtirok eta boshladilar. Siyosiy faollik endi faqat fikr bildirish bilan cheklanmay, amaliy harakatga aylandi. Jadidlar jamiyat kelajagi haqida mas'uliyatni zimmasiga oldilar.

SHu bilan birga, jadidlar siyosiy faollikni milliy birlik bilan bog'ladilar. Parokandalik siyosiy zaiflikka olib kelishini angladilar. SHu sababli ular umumiy manfaatlar atrofida birlashishni targ'ib qildilar. Siyosiy faollik millat manfaatiga xizmat qilishi kerak edi.

Jadidlar siyosiy faollikni dushmanlik va qarama-qarshilik asosida emas, adolat va qonuniylik tamoyillari asosida olib borishga intildilar. Ular hokimiyatni butunlay inkor etmadi. Uni isloh qilishni maqsad qildilar. Bu yondashuv siyosiy madaniyatning shakllanishiga xizmat qildi.

Siyosiy faollik jadidlar uchun shaxsiy manfaat emas, ijtimoiy burch edi. Ular siyosiy faol bo'lishni ongli fuqarolik belgisi sifatida ko'rdilar. Fuqaro jamiyat taqdiriga befarq bo'lmasligi kerak edi. Bu fikr jamiyatda siyosiy mas'uliyatni kuchaytirdi.

Jadidlar siyosiy faollikni ta'lim bilan uzviy bog'ladilar. Bilimsiz jamiyat siyosiy jihatdan mustaqil bo'la olmaydi. SHu bois siyosiy faollik ma'rifat asosida shakllandi. Bu siyosiy ongni barqaror qildi.

Muhim jihat shundaki, jadidlar siyosiy faollikni zo'ravonliksiz islohot yo'li bilan olib bordilar. Kuch ishlatilmadi. So'z va tashkiliy faoliyat asosiy vosita bo'ldi. Bu yondashuv siyosiy beqarorlikni kamaytirdi.

Jadidchilik harakati doirasida siyosiy faollik jamiyat ongining pishib yetilganligini ko'rsatdi. Ma'rifat siyosiy mas'uliyatga olib keldi. Siyosiy mas'uliyat esa jamiyatni tarixiy o'zgarishlar sari yetakladi. Jadidlar siyosiy faollikni ongli, mas'uliyatli va millat manfaatiga xizmat qiluvchi jarayon sifatida shakllantirdilar.

Jadidchilik bilan bog'liq uyg'onish davri Turkiston jamiyati tarixida murakkab, ammo sermazmun bosqich sifatida namoyon bo'ldi. Bu davr jamiyatning barcha qatlamlarida ongiy siljish, qadriyatlarga qayta qarash va yangilanish ehtiyoji bilan xarakterlanadi. Uyg'onish bir zumda yuz bermadi. U uzoq davom etgan ijtimoiy, ma'rifiy va madaniy jarayonlar natijasi bo'ldi.

Uyg'onish davrining birinchi muhim xususiyati — ongning uyg'onishidir. Jamiyatda befarqlik asta-sekin kamaydi. Odamlar o'z hayoti, taqdiri va kelajagi haqida o'ylay boshladilar. “Nega biz orqada qoldik?” degan savol keng muhokamaga chiqdi. Bu savol uyg'onish jarayonining ichki harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

Ikkinchi xususiyat — ma'rifatning ustuvorligidir. Jadidlar uyg'onishni qurol yoki zo'ravonlik bilan emas, bilim orqali amalga oshirish mumkinligiga ishonidilar. Ta'lim, savodxonlik va ilm-fan jamiyatni yangilashning asosiy vositasi sifatida qaraldi. Uyg'onish davrida bilim shaxsiy yutuq emas, ijtimoiy mas'uliyat darajasiga ko'tarildi.

Uyg'onish davrining yana bir muhim jihati — milliy o'zlikni anglashdir. Xalq o'z tarixiga, tiliga va madaniyatiga boshqacha nazar bilan qaray boshladi. Milliylik shior sifatida emas, mas'uliyat sifatida tushunildi. O'z millatini anglash boshqa millatlarga qarshi qo'yilmadi. Aksincha, ochiq va ongli dunyoqarash shakllandi.

To'rtinchi xususiyat — yangilik va an'ana o'rtasidagi muvozanatdir. Uyg'onish davri eski qadriyatlarni to'liq inkor etmadi. Jadidlar foydali an'analarni saqlab qolishga harakat qildilar. SHu bilan birga, zamonga mos kelmaydigan urf-odatlar tanqid qilindi. Yangilanish uzilish emas, davomiylik asosida olib borildi.

Uyg'onish davrida ijtimoiy tanqid kuchaydi. Jamiyatdagi savodsizlik, adolatsizlik va parokandalik ochiq muhokama qilina boshladi. Tanqid jamiyatni kamsitish emas, uni sog'lomlashtirish vositasi sifatida qaraldi. Bu tanqidiy tafakkur jamiyatni harakatga undadi.

Yana bir muhim xususiyat — madaniy faollikning ortishidir. Matbuot, adabiyot, teatr va ta'lim uyg'onish davrining faol maydonlariga aylandi. Fikr almashuvi kengaydi. Bahs va muloqot madaniyati shakllandi. Jamiyat sukutdan chiqdi.

Uyg'onish davrida yosh avlodning roli alohida ahamiyat kasb etdi. Jadidlar yoshlarni kelajak tayanchi sifatida ko'rdilar. Ta'lim va tarbiya orqali yoshlarning dunyoqarashi yangilandi. Yoshlar jamiyatdagi o'zgarishlarning faol ishtirokchisiga aylandilar.

Uyg'onish davrining yana bir belgisi — ayollar masalasining ko'tarilishidir. Ayollar ta'limi va jamiyatdagi o'rni muhokama qilina boshladi. Bu holat jamiyatning pishib yetilganligini ko'rsatdi. Jamiyat o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solishga intildi.

Muhim jihat shundaki, uyg'onish davri zo'ravonliksiz islohot tamoyiliga tayandi. Keskin qarama-qarshiliklardan qochildi. Ongni o'zgartirish birlamchi vazifa bo'ldi. Ong o'zgargan sari munosabatlar o'zgardi. Bu yondashuv barqarorlikni saqladi.

Uyg'onish davri umidsizlik davri emas edi. Garchi muammolar ko'p bo'lsa-da, kelajakka ishonch mavjud edi. Bilim, mehnat va birlik orqali taraqqiyotga erishish mumkinligi targ'ib qilindi. Bu ishonch jamiyatni oldinga siljitdi.

jadidchilik bilan bog'liq uyg'onish davri ongiy uyg'onish, ma'rifatga tayanish, milliy o'zlikni anglash va madaniy faollik bilan xarakterlanadi. Bu davr jamiyatni tarixiy turg'unlikdan chiqarib, ongli taraqqiyot yo'liga olib chiqdi.

Jadidlarning siyosiy tashkilotlar va harakatlardagi ishtiroki ularning ma'rifiy faoliyatidan ongli siyosiy mas'uliyat sari o'tganini ko'rsatadi. Jadidlar dastlab jamiyatni ta'lim va madaniyat orqali uyg'otishga intildilar. Biroq vaqt o'tishi bilan ular ma'rifat siyosiy ishtiroksiz barqaror natija bermasligini angladilar. SHu tariqa jadidchilik siyosiy maydonga chiqdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda siyosiy faoliyat mustamlaka tuzumi sabab keskin cheklangan edi. Mahalliy aholi davlat boshqaruvida deyarli ishtirok eta olmasdi. Jadidlar bu holatni adolatsizlik deb baholadilar. Ular siyosiy ishtirokni zo'ravonlik emas, huquqiy va tashkiliy yo'l bilan kengaytirishni maqsad qildilar.

Jadidlarning siyosiy faolligi avvalo jamoatchilik harakatlari orqali namoyon bo'ldi. Ma'rifiy jamiyatlar, xayriya tashkilotlari va madaniy uyushmalar siyosiy ongni shakllantirish vazifasini bajardi. Bu tuzilmalar rasmiy siyosiy partiyalar bo'lmasa-da, siyosiy fikrni tarbiyaladi. Jamiyat siyosiy masalalarni muhokama qilishga o'rgandi.

Matbuot jadidlarning siyosiy ishtirokida muhim rol o'ynadi. Gazeta va jurnallar orqali ular boshqaruv, adolat, huquq va vakillik masalalarini ko'tardilar. Siyosiy mavzular ilk bor keng jamoatchilik muhokamasiga chiqdi. Bu jarayon siyosiy ongni ommalashtirdi. Odamlar befarq bo'lib qolmadi.

Siyosiy faollikning yangi bosqichi 1905-yildan keyin yuzaga keldi. Rossiyada yuz bergan siyosiy o'zgarishlar nisbiy erkinlik yaratdi. Jadidlar bu imkoniyatdan

foydalanib, siyosiy talablarni ochiqroq ifoda eta boshladilar. Mahalliy boshqaruvda ishtirok, adolatli qonunlar va fuqarolik huquqlari muhokama qilindi.

Jadidlar siyosiy tashkilotlarga kirishda milliy manfaatni ustuvor qo'ydilar. Ular siyosiy kurashni shaxsiy foyda uchun emas, jamiyat kelajagi uchun olib bordilar. SHu sababli jadidlar siyosiy birlik masalasiga katta ahamiyat berdilar. Parokandalik siyosiy zaiflikka olib kelishini angladilar.

1917-yil Fevral inqilobidan so'ng jadidlarning siyosiy faolligi keskin oshdi. Bu davrda ular siyosiy partiyalar, qo'mitalar va jamoatchilik tuzilmalarida faol ishtirok etdilar. Siyosiy tashkilotlar orqali milliy manfaatlarni himoya qilishga urindilar. Jadidlar jamiyat kelajagini belgilash jarayonida faol pozitsiya egalladilar.

Jadidlar siyosiy tashkilotlarda murosali yondashuvni tanladilar. Ular keskin qarama-qarshiliklardan qochdilar. Siyosiy masalalarni kelishuv va muloqot orqali hal qilishga intildilar. Bu yondashuv ularning ma'rifiy ildizlari bilan bog'liq edi. Zo'ravonlik barqarorlik bermasligini ular yaxshi tushunardilar.

Siyosiy harakatlardagi ishtirok jadidlar uchun fuqarolik mas'uliyati ifodasi edi. Ular siyosiy faol bo'lishni ongli shaxsning burchi deb bildilar. Fuqaro jamiyat taqdiriga befarq bo'lmasligi kerak edi. Bu qarash jamiyatda siyosiy madaniyatni shakllantirdi.

Jadidlar siyosiy tashkilotlarda ta'lim va madaniyat masalalarini doim ilgari surdilar. Ular siyosiy qarorlar ma'rifatga tayanishi lozim, deb hisoblardilar. Bilimsiz siyosat jamiyatni inqirozga olib keladi. SHu bois siyosiy dasturlarda ta'lim masalasi markaziy o'rin egalladi.

Ayollar va yoshlarning siyosiy jarayonlarga jalb etilishi ham jadidlar faoliyatida muhim bo'ldi. Ular siyosiy hayotni tor doiraga yopib qo'yishga qarshi chiqdilar. Keng ishtirok jamiyatni kuchaytiradi, degan qarash ustuvor bo'ldi. Bu yondashuv siyosiy ongni yanada kengaytirdi.

Jadidlarning siyosiy tashkilotlardagi ishtiroki qisqa muddatli bo'lsa-da, chuqur iz qoldirdi. Ular siyosiy faollikni madaniyatli, mas'uliyatli va ongli faoliyat sifatida ko'rsatdilar. Siyosat qo'pol kurash emas, jamiyat manfaatiga xizmat qiluvchi vosita ekanini namoyon etdilar.

jadidlarning siyosiy tashkilotlar va harakatlardagi ishtiroki ularning ma'rifiy faoliyatining mantiqiy davomiga aylandi. Ong uyg'ondi. Mas'uliyat kuchaydi. Siyosiy ishtirok zaruratga aylandi. Jadidlar siyosiy maydonda milliy manfaat, adolat va ma'rifat tamoyillarini himoya qilib, Turkiston jamiyatida siyosiy ong shakllanishiga muhim hissa qo'shdilar.

Jadidlarning siyosiy uyushmalar faoliyatidagi ishtiroki Turkistonda siyosiy ong va fuqarolik mas'uliyatining shakllanishi bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Jadidlar siyosiy uyushmalarni jamiyat manfaatlarini himoya qiluvchi, xalqni siyosiy

jarayonlarga jalb etuvchi muhim vosita sifatida ko'rdilar. Bu uyushmalar jamiyatni befarqlikdan chiqarishga xizmat qildi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda siyosiy tashkilotlar faoliyati mustamlaka sharoiti sabab keskin cheklangan edi. Rasmiy siyosiy partiyalar mavjud bo'lmagan sharoitda jadidlar siyosiy uyushmalarni ma'rifiy jamiyatlar, madaniy to'garaklar va jamoatchilik tashkilotlari ko'rinishida shakllantirdilar. Bu tuzilmalar siyosiy fikrni yashirin yoki bilvosita tarzda tarqatish vazifasini bajardi.

Siyosiy uyushmalar faoliyati, avvalo, jamoatchilik ongini shakllantirishga qaratildi. Jadidlar uyushmalar orqali adolat, huquq va boshqaruv masalalarini muhokama qildilar. Bu muhokamalar jamiyatda siyosiy masalalarga nisbatan qiziqishni oshirdi. Siyosat yopiq soha bo'lib qolmadi.

1905-yildan keyin siyosiy uyushmalar faoliyati nisbatan jonlandi. Nisbiy erkinlik sharoitida jadidlar o'z faoliyatini kengaytira boshladilar. Ular yig'ilishlar, ma'ruzalar va jamoatchilik muhokamalari orqali siyosiy masalalarni ochiqroq ko'tardilar. Bu jarayon siyosiy madaniyatni shakllantirdi.

Siyosiy uyushmalar jadidlar uchun tashkiliy maktab vazifasini bajardi. Bu yerda rahbarlik, kelishuv va qaror qabul qilish tajribasi orttirildi. Jadidlar siyosiy faoliyatni tasodifiy emas, tartibli va mas'uliyatli jarayon sifatida ko'rdilar. Uyushmalar bu tartibni ta'minladi.

Uyushmalar faoliyatida milliy manfaat ustuvor bo'ldi. Jadidlar siyosiy uyushmalarni tor guruh manfaatiga emas, jamiyat manfaatiga xizmat qildirdilar. Parokandalikdan qochildi. Umumiy maqsad atrofida birlashish targ'ib qilindi. Bu yondashuv siyosiy faollikni mustahkamladi.

Siyosiy uyushmalar orqali jadidlar ta'lim va madaniyat masalalarini siyosiy darajaga ko'tardilar. Maktab ochish, darsliklar tayyorlash va matbuotni rivojlantirish siyosiy masala sifatida ko'rildi. Bu jamiyatda ta'limga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi. Ta'lim siyosiy ustuvorlikka aylandi.

Uyushmalar faoliyatida yoshlar muhim rol o'ynadi. Jadidlar yoshlarni siyosiy jarayonlarga jalb etdilar. Bu yoshlarning fuqarolik mas'uliyatini oshirdi. Yoshlar kelajak siyosiy elitasining poydevoriga aylandi. Siyosiy uyushmalar yoshlar uchun tajriba maydoni bo'ldi.

Ayollar masalasi ham siyosiy uyushmalar faoliyatida o'z aksini topdi. Jadidlar ayollar ta'limi va jamiyatdagi o'zni masalasini siyosiy muhokama darajasiga ko'tardilar. Bu masala jamiyatda keng muhokama qilina boshladi. Siyosiy ong kengaydi.

Siyosiy uyushmalar faoliyati zo'ravonliksiz islohot tamoyiliga asoslandi. Jadidlar siyosiy kurashda kuch ishlatishdan qochdilar. Ular muloqot, muhokama va tashkiliy ishlarni ustuvor deb bildilar. Bu yondashuv jamiyatda keskinlikni kamaytirdi.

Uyushmalar orqali jadidlar jamoatchilik fikrini shakllantirdilar. Muammolar yashirilmasdan muhokama qilindi. Ochiq fikr almashuvi siyosiy madaniyatni rivojlantirdi. Jamiyat siyosiy qarorlarni muhokama qilishga o'rgandi.

Siyosiy uyushmalar faoliyati jadidlar uchun o'z-o'zini boshqarish tajribasi bo'ldi. Bu tajriba keyingi siyosiy jarayonlar uchun muhim poydevor yaratdi. Jadidlar siyosiy faoliyatning faqat qarshi chiqish emas, balki mas'uliyatli boshqaruv ekanini amalda ko'rsatdilar.

Jadidlarning siyosiy uyushmalar faoliyati Turkistonda siyosiy ong, fuqarolik mas'uliyati va tashkiliy madaniyatning shakllanishiga xizmat qildi. Bu uyushmalar siyosiy faollikni ongli va barqaror jarayonga aylantirdi hamda jamiyatni siyosiy befarqlikdan olib chiqishda muhim rol o'ynadi.

Jadidlarning siyosiy kurashdagi o'rni ularning ma'rifiy faoliyatidan kelib chiqqan ongli va mas'uliyatli pozitsiyasi bilan belgilanadi. Jadidlar siyosiy kurashni keskin to'qnashuv yoki zo'ravonlik sifatida emas, balki jamiyat manfaatlarini himoya qilish yo'lidagi ongli harakat deb tushundilar. SHu sababli ularning siyosiy kurashi o'ziga xos va murosali xarakterga ega bo'ldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston mustamlaka boshqaruvi ostida edi. Mahalliy aholi siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonidan chetda qolgandi. Jadidlar bu holatni adolatsizlik deb baholadilar. Ular siyosiy kurashni jamiyatni uyg'otishdan boshladilar. Ong uyg'onmasdan siyosiy g'alaba bo'lmasligini yaxshi tushundilar.

Jadidlar siyosiy kurashda matbuot va so'z kuchiga tayandilar. Gazeta va jurnallar orqali adolat, huquq va boshqaruv masalalarini ko'tardilar. Siyosiy tanqid ochiq, ammo madaniyatli shaklda olib borildi. Bu jamiyatda siyosiy ongni oshirdi va fuqarolik mas'uliyatini kuchaytirdi.

Siyosiy kurashda jadidlar tashkiliy faoliyatga alohida ahamiyat berdilar. Ular siyosiy uyushmalar, jamiyatlar va qo'mitalar orqali jamiyatni birlashtirishga intildilar. Parokandalik siyosiy zaiflikka olib kelishini anglab, umumiy maqsad atrofida birlashishni targ'ib qildilar. Bu jadidlarning siyosiy kurashdagi muhim hissasi bo'ldi.

Jadidlar siyosiy kurashni zo'ravonliksiz yo'l bilan olib borishni maqsad qildilar. Ular keskin qarama-qarshiliklardan qochdilar. Muloqot, kelishuv va huquqiy yo'llar ustuvor bo'ldi. Bu yondashuv siyosiy kurashni barqaror va mas'uliyatli jarayonga aylantirdi.

1917-yil voqealari jadidlarning siyosiy kurashdagi o'rnini yanada yaqqol ko'rsatdi. Jadidlar siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etdilar, jamiyat kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oldilar. Ular siyosiy qarorlarni ongli tarzda qabul qilish zarurligini ilgari surdilar.

Jadidlar siyosiy kurashni milliy manfaat bilan bog'ladilar. Ular shaxsiy foyda emas, jamiyat va millat kelajagini ustuvor qo'ydilar. Siyosiy kurash ularga ko'ra burch edi. Bu qarash jadidlarni siyosiy yetuk kuch sifatida namoyon qildi.

jadidlarning siyosiy kurashdagi o'rnini ularning ongli, ma'rifatga asoslangan va murosali pozitsiyasi bilan belgilanadi. Ular siyosiy kurashni jamiyatni bo'lish vositasi emas, balki uni uyg'otish va birlashtirish yo'li sifatida ko'rdilar. Jadidlar shu yo'l bilan Turkistonda siyosiy ong va mas'uliyat shakllanishiga muhim hissa qo'shdilar.

Jadidlarning siyosiy va ijtimoiy harakatlari Turkiston tarixida chuqur va uzoq muddatli tarixiy natijalarni yuzaga chiqardi. Garchi jadidlar ko'zlagan barcha maqsadlar to'liq amalga oshmagan bo'lsa-da, ularning faoliyati jamiyat tafakkurini tubdan o'zgartirdi va keyingi tarixiy jarayonlar uchun mustahkam zamin yaratdi.

Eng muhim tarixiy natijalardan biri — ijtimoiy ongning o'zgarishidir. Jadidlar faoliyati natijasida jamiyatda befarqlik kamaydi. Xalq o'z taqdiri, huquqlari va kelajagi haqida o'ylay boshladi. Avvallari siyosat begona va yopiq soha bo'lib ko'ringan bo'lsa, jadidlar uni muhokama qilinadigan masalaga aylantirdilar. Bu siyosiy ongning shakllanishiga olib keldi.

Ikkinchi muhim natija — milliy o'zlikning mustahkamlanishidir. Jadidlar orqali “millat”, “milliy manfaat”, “umumiy mas'uliyat” kabi tushunchalar keng ijtimoiy mazmun kasb etdi. Til, tarix va madaniyatga bo'lgan munosabat o'zgardi. Milliylik endi faqat kelib chiqish emas, balki ongli tanlov va burch sifatida qaraldi. Bu jarayon keyingi milliy harakatlar uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Harakatlarning yana bir tarixiy natijasi — ta'lim va madaniyatdagi tub burilishdir. Jadidlar ochgan maktablar, yozgan darsliklar va tashkil etgan madaniy tashabbuslar jamiyatda bilimga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi. Ta'lim shaxsiy masala emas, ijtimoiy ustuvorlik sifatida qarala boshladi. Bu yondashuv keyingi davrlarda ham o'z ta'sirini saqlab qoldi.

Siyosiy jihatdan jadidlar harakati fuqarolik faolligining shakllanishiga olib keldi. Jamiyat siyosiy tashkilotlar, uyushmalar va jamoatchilik tuzilmalarida ishtirok etish tajribasiga ega bo'ldi. Bu tajriba qisqa muddatli bo'lsa-da, xalq siyosiy faol bo'lish mumkinligini amalda ko'rdi. Bu holat tarixiy xotirada saqlanib qoldi.

Jadidlar harakatining muhim tarixiy natijalaridan biri — zo'ravonliksiz islohot g'oyasining mustahkamlanishidir. Jadidlar kuch ishlatishga emas, ongni o'zgartirishga tayandilar. Bu yondashuv jamiyatda murosali va madaniyatli siyosiy fikrlashni shakllantirdi. Keyingi davrlarda ham bu tajriba muhim ma'naviy meros sifatida baholandi.

SHuningdek, jadidlar harakati ayollar va yoshlarning ijtimoiy faollashuviga turtki berdi. Ayollar ta'limi, yoshlar tarbiyasi masalalarining ochiq ko'tarilishi

jamiyatda yangi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirdi. Bu o'zgarishlar to'liq amalga oshmagan bo'lsa-da, tarixiy jarayon sifatida boshlangan edi.

Jadidlar faoliyati natijasida madaniy va intellektual elita shakllandi. Bu elita keyingi siyosiy va madaniy jarayonlarda muhim rol o'ynadi. Jadidlar yaratgan fikriy maktab keyingi avlodlar uchun yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qildi. Ularning asarlari, g'oyalari va tajribasi tarixiy merosga aylandi.

Ayni paytda, jadidlar harakati tarixiy jihatdan fojiali yakunlar bilan ham bog'liq. Ko'plab jadidlar ta'qibga uchradi, ularning faoliyati to'xtatildi. Biroq bu holat ularning tarixiy ahamiyatini kamaytirmadi. Aksincha, ularning g'oyalari kuchliroq tarixiy qiymat kasb etdi. Chunki g'oya qatag'on bilan yo'qolmaydi.

Harakatlarning tarixiy natijalaridan yana biri — tarixiy xotiraning shakllanishidir. Jadidlar keyingi avlodlar uchun uyg'onish, mas'uliyat va fidoyilik timsoliga aylandi. Ularning faoliyati tarixiy saboq sifatida qaraldi. Jamiyat o'z o'tmishini baholashni o'rgandi.

Jadidlarning siyosiy va ijtimoiy harakatlari Turkiston tarixida chuqur tarixiy natijalarni yuzaga keltirdi. Ong uyg'ondi. Milliylik mustahkamlandi. Ta'lim va madaniyat yangilandi. Siyosiy faollik shakllandi. Garchi jadidlar ko'zlagan barcha maqsadlar amalga oshmagan bo'lsa-da, ularning harakati jamiyatni tarixiy turg'unlikdan chiqarib, ongli taraqqiyot yo'liga yo'naltirdi.

4.2. Jadidchilik g'oyalarining XX asr boshidagi taqdiri

Jadidchilik g'oyalari XX asr boshida murakkab va ziddiyatli taqdirni boshdan kechirdi. Bu davr jadidlar uchun imkoniyatlar va xavf-xatarlar bir vaqtda kuchaygan tarixiy bosqich bo'ldi. Ma'rifiy uyg'onish siyosiy jarayonlar bilan tutashdi. Natijada jadidchilik g'oyalari sinovdan o'tdi.

XX asr boshlarida, ayniqsa 1905-yildan keyin, jadidchilik g'oyalari ochiqroq shaklda namoyon bo'la boshladi. Matbuotda adolat, huquq, ta'lim va milliy taraqqiyot masalalari faol muhokama qilindi. Jadidlar jamiyatni ongli islohotlar orqali yangilash mumkinligiga ishondilar. Bu davrda jadidchilik g'oyalari keng qatlamlarga yetib bordi.

1911–1914-yillar jadidchilik g'oyalarining madaniy maydonda kuchaygan davri bo'ldi. Teatr, adabiyot va publitsistika orqali jadidlar o'z g'oyalarini ommalashtirdilar. Sahna asarlari va maqolalar jamiyatdagi muammolarni ochiq ko'rsatdi. Jadidchilik endi tor ziyolilar doirasidan chiqib, ommaviy harakatga aylanib bordi.

Biroq XX asr boshidagi siyosiy beqarorlik jadidchilik g'oyalarining taqdirini murakkablashtirdi. 1916-yil voqealari jamiyatda keskinlikni kuchaytirdi. Jadidlar zo'ravonlik yo'lini rad etdilar. Ular murosali va ongli yo'lni tanladilar. Ammo bu pozitsiya siyosiy keskinlik sharoitida yetarli himoya bera olmadi.

1917-yil Fevral inqilobi jadidchilik g'oyalari uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Siyosiy va ijtimoiy erkinlik nisbatan kengaydi. Jadidlar siyosiy tashkilotlar, matbuot va jamoatchilik tuzilmalarida faol bo'la boshladilar. Jadidchilik g'oyalari ilk bor siyosiy darajada ifodalandi. Milliy manfaat, fuqarolik huquqlari va boshqaruv masalalari ochiq muhokama qilindi.

Ammo 1917-yil oxiri va 1918-yildan boshlab vaziyat keskin o'zgardi. Siyosiy kuchlar o'rtasidagi kurash jadidchilik g'oyalarini siqib chiqara boshladi. Jadidlar ma'rifiy va murosalari yo'l bilan jamiyatni yangilashni taklif qildilar. Lekin radikal siyosiy sharoit bunday yondashuvni qabul qilmadi. Jadidchilik g'oyalari siyosiy bosim ostida qoldi.

XX asr boshida jadidchilik g'oyalarining taqdirida parchalanish kuzatildi. Ba'zi jadidlar siyosiy faoliyatni davom ettirishga urindilar. Boshqalari esa yana ma'rifiy yo'lga qaytdilar. Bu holat jadidchilikning yagona harakat sifatida zaiflashishiga olib keldi. Ammo g'oyalar yo'qolmadi.

Jadidchilik g'oyalarining muhim taqdiri shundaki, ular amalda to'liq ro'yobga chiqmagan bo'lsa-da, ongda mustahkam joy oldi. Ta'lim, milliy ong, til va madaniyat haqidagi qarashlar jamiyat xotirasida saqlanib qoldi. Jadidlar qatag'on qilinishi mumkin edi. Ammo ularning g'oyalari qatag'on qilinmadi.

XX asr boshida jadidchilik g'oyalari rasmiy siyosatdan siqib chiqarilgan bo'lsa ham, madaniy va ma'naviy sohada yashashda davom etdi. Darsliklar, adabiy meros va xotira orqali bu g'oyalar keyingi avlodlarga yetib bordi. Jadidchilik yashirin merosga aylandi.

Muhim jihat shundaki, jadidchilik g'oyalari XX asr boshida **tarixiy tajriba** sifatida shakllandi. Bu tajriba jamiyatga shuni ko'rsatdiki, ongni uyg'otmasdan siyosiy islohotlar barqaror bo'la olmaydi. Bu xulosa keyingi tarixiy jarayonlar uchun saboq bo'ldi.

jadidchilik g'oyalarining XX asr boshidagi taqdiri murakkab, ammo mazmunli bo'ldi. 1905–1917-yillar oralig'ida bu g'oyalar yuksaldi. 1918-yildan keyin ular siqib chiqarildi. Ammo jadidchilik g'oyalari yo'qolmadi. Ular ongda, madaniyatda va tarixiy xotirada yashab qoldi. SHu bois jadidchilik XX asr boshida mag'lub bo'lgan harakat emas, balki keyingi uyg'onishlar uchun poydevor bo'lib qoldi.

XX asr boshlarida jadidchilik g'oyalari kuchaygani sari siyosiy bosim va qarshiliklar ham keskinlashdi. Jadidlar jamiyatni ma'rifat, ta'lim va ongli islohotlar orqali yangilashni maqsad qilgan bo'lsalar-da, mavjud mustamlakachilik tizimi va konservativ kuchlar bu harakatni xavfli tahdid sifatida qabul qildilar. Natijada jadidchilik g'oyalari doimiy bosim ostida rivojlandi.

Rossiya imperiyasi davrida Turkistonda siyosiy nazorat kuchli edi. Mustamlaka ma'muriyati mahalliy aholining siyosiy faolligini cheklashga intildi.

Jadidlarning ta'lim, matbuot va jamoatchilik faoliyati esa ongni uyg'otayotganini ko'rsatdi. Bu holat mustamlakachilik siyosatiga zid edi. SHu sababli jadidlar faoliyati kuzatuv, tsenzura va cheklovlar bilan yuzlashdi.

Siyosiy bosimning asosiy ko'rinishlaridan biri matbuotga nisbatan nazorat bo'ldi. Jadid gazeta va jurnallari muntazam tekshirildi. Ayrim maqolalar chop etilmasdan to'xtatildi. Nashrlar yopildi yoki faoliyati cheklab qo'yildi. Bu jadidlar uchun fikrni erkin ifodalash imkoniyatini toraytirdi.

Jadidlar nafaqat mustamlaka ma'muriyati, balki mahalliy konservativ kuchlar qarshiligiga ham duch keldilar. An'anaviy diniy doiralarning ayrim vakillari jadidchilikni "yangilik" va "xavfli g'oya" sifatida talqin qildilar. Jadid maktablari va yangicha ta'lim usullari tanqid qilindi. Bu qarshilik jamiyat ichida ziddiyatlarni kuchaytirdi.

Siyosiy bosimning yana bir shakli tashkiliy faoliyatni cheklash bo'ldi. Jadidlarning yig'ilishlari, ma'ruzalar va jamoatchilik tadbirlari ruxsat bilan o'tkazildi yoki taqiqlab qo'yildi. Bu jamiyatni tashkilotchilik tajribasidan mahrum qilishga qaratilgan siyosat edi. Siyosiy faollik sun'iy ravishda susaytirildi.

1916-yil voqealaridan keyin siyosiy bosim yanada kuchaydi. Jamiyatdagi beqarorlik mustamlaka hokimiyatini yanada ehtiyotkor va qattiqqo'l choralar ko'rishga undadi. Jadidlar zo'ravonlikni rad etgan bo'lsalar-da, umumiy siyosiy vaziyat sabab ular ham bosim ostida qoldilar. Jadidchilik g'oyalari shubha bilan qaraladigan holatga aylandi.

1917-yil Fevral inqilobidan so'ng qisqa muddatli erkinlik yuzaga keldi. Biroq bu erkinlik uzoq davom etmadi. Siyosiy kuchlar o'rtasidagi kurash jadidlarni yana qiyin ahvolga solib qo'ydi. Jadidlar murosali yo'lni tanladilar. Ammo radikal siyosiy sharoit bunday pozitsiyani qabul qilmadi.

1918-yildan keyin jadidlarga nisbatan siyosiy bosim yanada tizimli tus oldi. Ko'plab jadidlar siyosiy maydondan chetlatildi. Ayrimlari faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ldi. Siyosiy harakat sifatida jadidchilik zaiflashdi. Bu jarayon jadidlarning ochiq siyosiy ishtirokini keskin chekladi.

Siyosiy bosim jadidchilik ichida ichki qarama-qarshiliklarni ham yuzaga chiqardi. Ba'zi jadidlar faol siyosiy kurashni davom ettirish tarafdori bo'ldilar. Boshqalari esa ma'rifiy faoliyat bilan cheklanib qolishni afzal ko'rdilar. Bu tafovut harakatning yagona yo'nalishda harakat qilishini qiyinlashtirdi.

SHunga qaramay, siyosiy bosim jadidchilik g'oyalarini butunlay yo'q qila olmadi. Aksincha, ularni ma'naviy qarshilik shakliga aylantirdi. Jadidlar ochiq siyosiy maydondan siqib chiqarilgan bo'lsa ham, ta'lim, adabiyot va madaniyat orqali o'z g'oyalarini saqlab qoldilar.

Muhim jihat shundaki, siyosiy bosim jadidlar tajribasida tarixiy saboq bo'lib qoldi. Bu saboq shuni ko'rsatdiki, ongli islohotlar siyosiy muhit bilan uyg'un

bo'lmasa, kuchli qarshilikka duch keladi. Jadidlar bu haqiqatni amalda boshdan kechirdilar.

XX asr boshida jadidchilik g'oyalari kuchli siyosiy bosim va qarshiliklar ostida rivojlandi. Mustamlaka hokimiyati va konservativ kuchlar jadidchilikni cheklashga intildi. Natijada jadidlarning siyosiy faoliyati qisqardi. Ammo ularning g'oyalari to'xtamadi. Ular yashirin, madaniy va ma'naviy shaklda tarixiy xotirada saqlanib qoldi.

XX asr boshlarida jadidchilik g'oyalari keng yoyila boshlagani sari jadidlarning ta'qib qilinishi ham tizimli tus oldi. Jadidlar jamiyatni ma'rifat, ta'lim va ongli islohotlar orqali yangilashni maqsad qilgan bo'lsalar-da, mavjud siyosiy tuzum bu harakatni o'ziga xavf sifatida qabul qildi. Natijada jadidlar bosim, cheklov va jazolarga duch keldilar.

Dastlabki ta'qiblar Rossiya imperiyasi mustamlaka siyosati doirasida yuzaga chiqdi. Jadidlarning maktab ochish, gazeta nashr etish va jamoatchilik faoliyati doimiy nazorat ostiga olindi. Ularning faoliyati "tartibga zid" yoki "shubhali" deb baholandi. Matbuot tsenzura qilindi, ayrim nashrlar yopildi. Bu jadidlarning fikrni erkin ifoda etish imkoniyatini chekladi.

Ta'qib faqat ma'muriy choralar bilan cheklanib qolmadi. Jadidlar ko'pincha mahalliy konservativ kuchlar tomonidan ham bosimga uchradilar. Ular "yangilik tarafdorlari", "an'anani buzuvchilar" sifatida ayblandi. Bu holat jamiyat ichida qarama-qarshilikni kuchaytirdi. Jadidlar ikki tomondan bosim ostida qoldilar.

1916-yil voqealaridan keyin ta'qib yanada kuchaydi. Siyosiy beqarorlik sharoitida jadidlar faoliyati shubha bilan qaraladigan holga keldi. Garchi jadidlar zo'ravonlikni rad etgan bo'lsalar-da, umumiy vaziyat ularni ayblash uchun bahona bo'ldi. Ayrim jadidlar so'roq qilindi, faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ldi.

1917-yil voqealaridan so'ng qisqa muddatli erkinlik yuzaga keldi. Biroq bu davr uzoq davom etmadi. Siyosiy kuchlar o'rtasidagi kurash jadidlarning ahvolini yanada murakkablashtirdi. Ular siyosiy pozitsiyasi sabab nishonga olinadigan guruhga aylandi. Jadidlar faoliyati bosqichma-bosqich cheklana boshladi.

1918-yildan keyin jadidlarga nisbatan ta'qib yanada tizimli tus oldi. Ko'plab jadidlar lavozimlardan chetlatildi. Ayrimlari siyosiy hayotdan butunlay siqib chiqarildi. Ochiq faoliyat yuritish imkoniyati deyarli qolmadi. Jadidchilik siyosiy harakat sifatida zaiflashdi.

Ta'qib jarayoni jadidlar orasida ichki iztirob va yo'qotishlarni keltirib chiqardi. Ba'zi jadidlar faoliyatini yashirin shaklda davom ettirdi. Boshqalari esa ma'rifiy ishlar bilan cheklanib qolishga majbur bo'ldi. Harakat yagona yo'nalishda harakat qilish imkonidan mahrum bo'ldi.

SHunga qaramay, jadidlarning ta'qib qilinishi ularning g'oyalarini yo'q qilmadi. Aksincha, bu g'oyalar ma'naviy meros sifatida mustahkamlandi. Jadidlar

ta'qib ostida bo'lsa ham, ularning fikrlari ta'lim, adabiyot va tarixiy xotira orqali saqlanib qoldi.

Jadidlarning ta'qib qilinishi XX asr boshidagi siyosiy muhitning murakkabligini yaqqol ko'rsatadi. Jadidlar og'ir bosim ostida qolgan bo'lsalar-da, ular jamiyat ongida chuqur iz qoldirdilar. Ta'qib jadidchilikni yo'q qila olmadi. U faqat uning ochiq faoliyatini chekladi, xolos.

Jadidchilik harakati siyosiy bosim va ta'qiblarga duch kelgan bo'lsa-da, uning g'oyalari yashovchan bo'lib qoldi. Jadidchilik kuch bilan barbod etilishi mumkin edi, ammo u ongda shakllangan hodisa bo'lgani uchun yo'qolib ketmadi. G'oyaning yashovchanligi aynan uning ma'rifiy va ma'naviy tabiatida namoyon bo'ldi.

Jadidlar ilgari surgan asosiy g'oyalar — ta'lim orqali taraqqiyot, milliy ong, ijtimoiy mas'uliyat va adolat — jamiyat ehtiyojlaridan tug'ilgan edi. SHu sababli bu g'oyalar ma'lum shaxslar faoliyati bilan cheklanib qolmadi. Ular jamiyatning ichki talabiga aylandi. Talab mavjud ekan, g'oya ham yashaydi.

G'oyalarning yashovchanligi, avvalo, ta'lim tizimi orqali saqlanib qoldi. Jadidlar yaratgan darsliklar, o'quv usullari va ta'limga bo'lgan munosabat keyingi davrlarda ham ta'sirini yo'qotmadi. Ta'limni jamiyatni o'zgartirish vositasi sifatida ko'rish jadidchilikdan keyingi davrlarda ham davom etdi. Bu uzluksizlik g'oyalarning barqarorligini ko'rsatadi.

Jadidchilik g'oyalari adabiyot va madaniyat orqali ham yashab qoldi. Jadid adabiyoti ochiq siyosiy maydondan siqib chiqarilgan bo'lsa-da, uning ruhiy mazmuni saqlanib qoldi. Milliy o'zlik, adolat va taraqqiyot haqidagi fikrlar badiiy shaklda avloddan avlodga o'tdi. Madaniyat g'oyaning eng ishonchli saqlovchisiga aylandi.

Matbuotdagi jadidona fikrlash uslubi ham butunlay yo'qolmadi. Ochiq tanqid, muammo qo'yish va yechim izlash madaniyati keyingi davrlarda ham sezildi. Bu holat jadidchilikning faqat tarixiy hodisa emas, balki fikrlash an'anasi ekanini ko'rsatadi. An'ana esa vaqt o'tishi bilan mustahkamlanadi.

G'oyalarning yashovchanligi milliy xotira bilan ham bog'liq bo'ldi. Jadidlar keyingi avlodlar uchun fidoyilik va mas'uliyat timsoliga aylandi. Ularning faoliyati tarixiy saboq sifatida baholandi. Xotirada saqlangan g'oya yo'qolmaydi. U qulay sharoit paydo bo'lishi bilan yana yuzaga chiqadi.

Muhim jihat shundaki, jadidchilik g'oyalari yashirin shaklda bo'lsa ham, ijtimoiy ongda yashashda davom etdi. Ochiq siyosiy faoliyat imkonsiz bo'lgan sharoitda bu g'oyalar ta'lim, madaniyat va shaxsiy qarashlar orqali saqlandi. Bu moslashuvchanlik g'oyalarning hayotiyligini ko'rsatadi.

Jadidchilik g'oyalari vaqtinchalik siyosiy vaziyatlarga bog'lanib qolmadi. Ular jamiyatning chuqur muammolariga javob bo'lgani uchun o'z ahamiyatini

saqlab qoldi. Har bir davr bu g'oyalardan o'zicha foydalandi. SHu tariqa jadidchilik uzluksiz ta'sir ko'rsatdi.

jadidchilik g'oyalarining yashovchanligi ularning ongga singganligi bilan izohlanadi. G'oya majburan emas, tushunib qabul qilingani uchun yashab qoldi. Jadidchilik siyosiy harakat sifatida to'xtatilgan bo'lsa-da, ma'naviy hodisa sifatida davom etdi. SHu sababli jadidchilik tarixda o'tib ketgan bosqich emas, balki bugungi tafakkurga ham ta'sir etayotgan merosdir.

4.3. Mustamlaka va sovet davrida jadidlar merosining baholanishi

Jadidlar merosining mustamlaka va sovet davrida baholanishi murakkab va ziddiyatli jarayon bo'ldi. Bu baholash ilmiy mezonlar asosida emas, asosan siyosiy manfaatlar bilan belgilanib bordi. Jadidchilik g'oyalari jamiyatni ongli islohotlar orqali yangilashga qaratilgani uchun hukmron tuzumlar tomonidan ehtiyotkorlik, shubha va ko'pincha dushmanlik bilan qarshi olindi.

Mustamlaka davrida jadidlar merosi rasmiy doiralarda shubhali hodisa sifatida baholandi. Rossiya imperiyasi ma'muriyati jadidlarning ta'lim, matbuot va jamoatchilik faoliyatini nazorat ostida ushladi. Jadidlar ochgan maktablar va nashr etgan asarlar mustamlaka siyosatiga mos kelmaydigan g'oyalarni tarqatmoqda, degan qarash mavjud edi. SHu bois jadidlar faoliyati cheklab borildi.

Mustamlaka ma'muriyati jadidlarni ko'pincha "xavfli ziyolilar" sifatida ko'rdi. Ularning merosi ijobiy baholanmadi. Aksincha, jadidlar faoliyati siyosiy jihatdan ishonchsiz deb topildi. Bu davrda jadidlar tarixiy jarayonning ijobiy kuchi sifatida emas, balki muammoli qatlam sifatida talqin qilindi.

Sovet hokimiyati o'rnatilgach, jadidlar merosiga munosabat yanada keskinlashdi. Dastlabki yillarda ayrim jadidlar sovet tizimi bilan hamkorlik qilgan bo'lsa-da, bu holat uzoq davom etmadi. Sovet mafkurasi jadidchilikni mustaqil fikrlash va milliy ong bilan bog'liq harakat sifatida qabul qildi. Bu esa sovet mafkurasi uchun maqbul emas edi.

Sovet davrida jadidlar merosi ideologik filtr orqali baholandi. Jadidlarning milliy ong, ta'lim erkinligi va madaniy mustaqillik haqidagi g'oyalari "burjua millatchiligi" yoki "eskilik qoldig'i" sifatida talqin qilindi. Jadidlar faoliyati sinfiy yondashuv asosida noto'g'ri baholandi. Ularning ma'rifiy xizmatlari inkor etildi yoki chetga surildi.

Ko'plab jadidlar sovet davrida xalq dushmani sifatida ko'rsatildi. Ularning asarlari taqiqlanib, nomlari tarixdan o'chirildi. Jadidchilik merosi ommaviy ongdan siqib chiqarildi. Bu jarayon tarixiy xotirani sun'iy ravishda o'zgartirishga xizmat qildi. Jadidlar haqidagi ilmiy tadqiqotlar deyarli olib borilmadi.

SHu bilan birga, sovet davrida jadidlar merosi butunlay yo'qolib ketmadi. Ayrim g'oyalar yashirin shaklda saqlanib qoldi. Ta'limga e'tibor, savodxonlikni

oshirish va madaniyatni rivojlantirish kabi jihatlar jadidchilik ruhiga yaqin bo'lsa-da, ularning manbai ochiq tan olinmadi. Jadidlar merosi bevosita emas, bilvosita yashab qoldi.

Sovet tarixshunosligida jadidlar uzoq vaqt biryoqlama talqin qilindi. Ular yoki mutlaqo inkor etildi, yoki siyosiy jihatdan salbiy kuch sifatida ko'rsatildi. Jadidlarning murakkab va ko'p qirrali faoliyati chuqur tahlil qilinmadi. Ilmiy xolislik mafkuraviy cheklovlar bilan almashtirildi.

Faqat sovet davrining oxirlariga kelib jadidlar merosiga nisbatan ehtiyotkorroq yondashuv paydo bo'la boshladi. Ayrim tadqiqotlarda jadidlarning ma'rifiy faoliyati qisman tan olindi. Ammo bu baholash to'liq va erkin bo'la olmadi. Mafkuraviy chegaralar saqlanib qoldi.

mustamlaka va sovet davrida jadidlar merosi adolatli baholanmadi. Siyosiy manfaatlar ilmiy haqiqatdan ustun qo'yildi. Jadidchilik g'oyalari cheklab qo'yildi, buzib talqin qilindi yoki inkor etildi. SHunga qaramay, jadidlar merosi yo'qolmadi. U tarixiy xotirada, madaniyatda va ongda yashab qoldi hamda keyingi davrlarda xolis baholash uchun mustahkam zamin yaratdi.

Sovet tarixshunosligida jadidchilik masalasi uzoq vaqt davomida biryoqlama va mafkuraviy yondashuv asosida talqin qilindi. Jadidlar faoliyati ilmiy xolislik bilan emas, balki hukmron siyosiy qarashlar nuqtayi nazaridan baholandi. Natijada jadidchilik tarixiy hodisa sifatida emas, ideologik muammo sifatida ko'rsatildi.

Sovet tarixshunosligining dastlabki davrida jadidlarga nisbatan munosabat nisbatan noaniq edi. Ba'zi tadqiqotlarda ularning savodxonlikni oshirish va ta'limni rivojlantirishdagi hissasi qisman tilga olindi. Biroq bu baholash tez orada o'zgardi. Jadidchilik mustaqil fikr va milliy ong bilan bog'liq bo'lgani sababli sovet mafkurasi uchun xavfli deb topildi.

Keyingi yillarda sovet tarixshunosligida jadidchilik "burjua-millatchilik harakati" sifatida talqin qilina boshladi. Jadidlar sinfiy yondashuv asosida baholandi. Ularning faoliyati xalq manfaatiga emas, "ziyolilar manfaatiga xizmat qilgan" deb ko'rsatildi. Bu yondashuv jadidlarning ijtimoiy va ma'rifiy rolini inkor etdi.

Sovet tarixchilari jadidchilikni ko'pincha aksilinqilobiy harakat sifatida tasvirladilar. Jadidlarning milliy madaniyat, til va ta'lim haqidagi qarashlari sovet xalqaroachilik g'oyalariga zid deb baholandi. Natijada jadidlar sovet tarix darsliklari va ilmiy asarlarida salbiy obrazda aks ettirildi.

Jadidlar faoliyatining murakkabligi va ko'p qirraliligi sovet tarixshunosligida e'tibordan chetda qoldi. Ularning ma'rifiy, pedagogik va madaniy tashabbuslari siyosiy ayblovlar soyasida qolib ketdi. Jadidchilik tarixiy jarayon sifatida chuqur tahlil qilinmadi. Ilmiy izlanishlar mafkuraviy chegaralar bilan cheklab qo'yildi.

Sovet davrida jadidlarning asarlari va nomlari taqiqlangan yoki cheklangan edi. Ularning merosi ilmiy muomaladan chiqarildi. Jadidlar haqida yozish xavfli

mavzu hisoblandi. Bu holat tarixiy xotiraning uzilishiga olib keldi. Jamiyat jadidlar merosidan uzoqlashtirildi.

SHu bilan birga, sovet tarixshunosligida jadidchilikka oid ayrim masalalar bilvosita o'rganildi. Ta'lim islohotlari yoki savodxonlik tarixi doirasida jadidlar nomi ba'zan tilga olindi. Ammo bu holatda ham ularning haqiqiy roli to'liq ochib berilmadi. Jadidlar mustaqil harakat sifatida tan olinmadi.

Sovet tarixshunosligining muhim kamchiligi shundaki, u jadidchilikni tarixiy kontekstda baholamadi. Jadidlar yashagan davr sharoiti, mustamlaka siyosati va jamiyat ehtiyojlari inobatga olinmadi. Harakat sinfiy mezonlar asosida sun'iy ravishda baholandi. Bu ilmiy xolislikka zid edi.

Sovet davrining oxirlariga kelib jadidchilikka nisbatan munosabat asta-sekin yumshaya boshladi. Ayrim tadqiqotlarda jadidlarning ma'rifiy xizmatlari qisman tan olindi. Biroq bu baholash cheklangan va ehtiyotkor edi. Mafkuraviy to'siqlar saqlanib qoldi.

sovet tarixshunosligida jadidchilik to'liq va adolatli baholanmadi. Siyosiy mafkura ilmiy haqiqatdan ustun qo'yildi. Jadidlar merosi buzib talqin qilindi yoki inkor etildi. SHunga qaramay, jadidchilik g'oyalari tarixiy xotirada yashab qoldi. Bugungi kunda ularni xolis va ilmiy asosda qayta baholash zarurati aynan sovet tarixshunosligining cheklangan yondashuvi bilan bog'liq.

Jadidlar merosiga nisbatan mafkuraviy yondashuvlar mustamlaka va ayniqsa sovet davrida baholashning asosiy mezoniga aylandi. Ilmiy xolislikdan ko'ra siyosiy manfaat ustuvor bo'ldi. Natijada jadidchilik hodisasi tarixiy jarayon sifatida emas, balki mafkuraviy ob'ekt sifatida talqin qilindi.

Mustamlaka davrida jadidlar faoliyati hukmron siyosatga mos kelmaydigan harakat sifatida qaraldi. Jadidlar ilgari surgan milliy ong, ta'lim erkinligi va madaniy mustaqillik g'oyalari imperiya manfaatlariga zid deb baholandi. SHu bois ularning faoliyati rasmiy doiralarda shubha bilan qabul qilindi. Mafkuraviy yondashuv jadidlarni xavfli qatlam sifatida ko'rsatdi.

Sovet davrida mafkuraviy yondashuv yanada qat'iylashdi. Jadidchilik sovet tarixshunosligida sinfiy mezonlar asosida baholandi. Harakatning ijtimoiy va madaniy mazmuni inkor etildi. Jadidlar "burjua millatchilari" yoki "eskilik tarafdorlari" sifatida tasvirlandi. Bu yondashuv jadidlarning real tarixiy rolini buzib ko'rsatdi.

Mafkuraviy yondashuv jadidchilikni siyosiy xavf sifatida talqin qildi. Jadidlarning milliy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslari sovet xalqaroachilik g'oyalarga zid deb baholandi. Natijada milliylik tushunchasi salbiy ma'noda qo'llanildi. Jadidlarning milliy ong haqidagi qarashlari ataylab siyosiy ayblovga aylantirildi.

Sovet mafkurasi jadidchilikni tarixiy zarurat sifatida emas, tasodifiy va zararli hodisa sifatida ko'rsatdi. Jadidlar faoliyati ijtimoiy taraqqiyotga emas, balki "to'sqinlik qiluvchi kuch" sifatida baholandi. Bu talqin jadidlarning ma'rifiy xizmatlarini butunlay soyada qoldirdi.

Mafkuraviy yondashuvning yana bir xususiyati — selektiv baholash edi. Jadidlar faoliyatining ayrim jihatlari ataylab ajratib ko'rsatildi, boshqalari esa yashirildi. Masalan, savodxonlikni oshirishga qaratilgan ishlar umumiy taraqqiyot doirasida tilga olinar, ammo bu ishlarning jadidlarga aloqadorligi ko'pincha ochiq tan olinmas edi.

Mafkuraviy bosim ostida jadidlarning asarlari taqiqlanib, ularning nomlari tarixdan o'chirildi. Bu jarayon tarixiy xotirani sun'iy ravishda shakllantirdi. Jamiyat jadidchilikni bilmasdan o'sdi. Bu esa tarixiy uzilishlarga olib keldi. Mafkuraviy yondashuv xotirani boshqarish vositasiga aylandi.

SHu bilan birga, mafkuraviy yondashuv jadidchilik g'oyalarini butunlay yo'q qila olmadi. G'oyalar yashirin shaklda saqlanib qoldi. Ta'lim, madaniyat va shaxsiy qarashlar orqali davom etdi. Bu holat jadidchilikning ichki kuchini ko'rsatdi.

Sovet davrining oxirlariga kelib mafkuraviy yondashuv asta-sekin zaiflashdi. Jadidchilikka nisbatan ehtiyotkor qayta baholash boshlandi. Biroq bu jarayon to'liq bo'la olmadi. Mafkuraviy meros chuqur ildiz otgan edi.

jadidlar merosiga nisbatan mafkuraviy yondashuvlar tarixiy haqiqatni buzdi. Siyosiy manfaatlar ilmiy xolislikdan ustun qo'yildi. Jadidchilik sun'iy ravishda salbiy baholandi. SHu sababli bugungi kunda jadidlar merosini mafkuraviy emas, ilmiy va xolis yondashuv asosida qayta baholash zarur.

Jadidlar merosiga nisbatan tarixiy adolatni tiklash jarayoni uzoq va murakkab kechdi. Bu jarayon siyosiy sharoit, mafkuraviy to'siqlar va ilmiy imkoniyatlar bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Jadidlar faoliyati uzoq vaqt noto'g'ri talqin qilinganligi sababli tarixiy adolatni tiklash nafaqat ilmiy, balki ma'naviy zarurat sifatida ham maydonga chiqdi.

Sovet davri davomida jadidlar merosi cheklab qo'yildi. Ularning nomlari tilga olinmadi, asarlari taqiqlandi, faoliyati salbiy baholandi. Bu holat tarixiy xotirada jiddiy bo'shliq yuzaga keltirdi. Tarixiy adolatni tiklash avvalo ana shu bo'shliqni tan olish bilan boshlandi. Haqiqatni yashirish mumkin emasligi anglana boshlandi.

Tarixiy adolatni tiklash jarayonining muhim bosqichi sovet mafkurasi zaiflashgan davr bilan bog'liq bo'ldi. Mafkuraviy bosim yumshagach, jadidlar merosiga qayta murojaat qilish imkoniyati paydo bo'ldi. Ilmiy doiralarda jadidlar faoliyatini xolis o'rganishga ehtiyoj sezildi. Bu ehtiyoj jamiyat talabidan kelib chiqdi.

Tarixiy adolatni tiklashda ilmiy tadqiqotlar hal qiluvchi rol o'ynadi. Jadidlarning hayoti, asarlari va faoliyati qayta o'rganila boshlandi. Avvalgi

biryoqlama talqinlar tanqid qilindi. Jadidlar faoliyati o'z davrining ijtimoiy-siyosiy sharoiti bilan bog'liq holda tahlil qilindi. Bu yondashuv tarixiy haqiqatni tiklashga xizmat qildi.

Muhim qadam — jadidlarning nomini oqlash bo'ldi. Ular “xalq dushmani” emas, balki xalq uchun xizmat qilgan fidoyi ziyolilar ekanini ko'rsatish zarur edi. Bu jarayon faqat hujjatlar orqali emas, balki ilmiy xulosa va tarixiy mantiq orqali amalga oshirildi. Jadidlar shaxsiy manfaat emas, jamiyat kelajagi uchun kurashganligi isbotlandi.

Tarixiy adolatni tiklash jarayonida madaniy xotira ham muhim ahamiyat kasb etdi. Jadidlarning asarlari qayta nashr qilindi. Ularning nomlari darsliklar, ilmiy tadqiqotlar va ommaviy axborot vositalarida tilga olina boshlandi. Bu jarayon jamiyat ongida jadidlarga nisbatan munosabatni o'zgartirdi. Xotira tiklana boshladi.

Ta'lim tizimida jadidlar merosining o'rganilishi tarixiy adolatni tiklashning muhim ko'rinishiga aylandi. Jadidchilik endi salbiy yoki shubhali hodisa sifatida emas, balki milliy uyg'onish harakati sifatida talqin qilina boshladi. Bu yondashuv yosh avlodning tarixga munosabatini sog'lomlashtirdi.

Tarixiy adolatni tiklash faqat o'tmishni oqlash emas edi. Bu jarayon jadidlar g'oyalarining bugungi ahamiyatini anglash bilan bog'liq bo'ldi. Ta'lim, milliy ong, ijtimoiy mas'uliyat haqidagi jadidona qarashlar zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarb ekanligi ko'rsatildi. O'tmish bugun bilan bog'landi.

SHu bilan birga, tarixiy adolatni tiklash jarayoni hali to'liq yakunlangan, deb bo'lmaydi. Ayrim stereotiplar va eskicha qarashlar hanuz uchrab turadi. Bu holat tarixiy xotiraning qanchalik chuqur zararlanganini ko'rsatadi. Demak, adolatni tiklash uzluksiz ilmiy va ma'rifiy mehnatni talab qiladi.

Muhim jihat shundaki, tarixiy adolatni tiklash jamiyatda mas'uliyatli tarixiy tafakkurni shakllantiradi. O'tmishni xolis baholash kelajakda xatolarni takrorlamaslik imkonini beradi. Jadidlar tajribasi tarixiy saboq sifatida qabul qilinadi.

jadidlar merosiga nisbatan tarixiy adolatni tiklash jarayoni siyosiy to'siqlarni yengish, ilmiy xolislikni tiklash va madaniy xotirani qayta qurish orqali amalga oshdi. Bu jarayon jadidlarni oqladi. Eng muhimi, u jamiyatni o'z tarixiga mas'uliyat bilan qarashga o'rgatdi.

4.4. Jadidchilik tajribasining zamonaviy tarixiy-falsafiy talqini

Zamonaviy tarixiy-falsafiy tafakkurda jadidchilik tajribasi milliy taraqqiyotning murakkab, ammo samarali modeli sifatida talqin qilinmoqda. Jadidchilik faqat ma'lum bir davrga xos harakat emas, balki jamiyatni ongli isloh qilishga qaratilgan fikrlash usulidir. Bugungi qarashlarda jadidchilik o'tmish

hodisasi sifatida emas, balki hozirgi va kelajak muammolariga javob beruvchi tajriba sifatida baholanadi.

Zamonaviy talqinda jadidchilikning markazida inson va ong turadi. Jadidlar jamiyatni o'zgartirishni tashqi bosim yoki zo'ravonlik orqali emas, balki shaxs ongini yangilash orqali amalga oshirish mumkinligini ilgari surgan edilar. Bugungi falsafiy yondashuv bu g'oyani barqaror taraqqiyotning asosiy sharti sifatida ko'radi. Ong o'zgarmas ekan, tizimlar o'zgarishi samarasiz bo'ladi.

Tarixiy-falsafiy tahlil jadidchilikni modernizatsiyaning milliy modeli sifatida ko'rsatadi. Jadidlar G'arb tajribasini ko'r-ko'rona ko'chirishni emas, balki uni mahalliy sharoit, madaniyat va qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishni maqsad qilgan edilar. Zamonaviy talqinda bu yondashuv globallashuv sharoitida milliylikni saqlab qolishning eng maqbul yo'li sifatida baholanadi.

Jadidchilik tajribasi bugungi kunda ma'rifat va taraqqiyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni isbotlovchi tarixiy dalil sifatida talqin qilinadi. Jadidlar ilm-fan, ta'lim va madaniyatni jamiyat rivojining asosiy drayveri deb bildilar. Zamonaviy falsafiy qarashlar ham aynan shu fikrni qo'llab-quvvatlaydi. Bilim jamiyatning strategik resursiga aylanadi.

Zamonaviy tarixshunoslik jadidchilikni fuqarolik jamiyati shakllanishining dastlabki bosqichi sifatida ko'radi. Jadidlar jamoatchilik fikrini shakllantirishga, ijtimoiy mas'uliyatni oshirishga va faol fuqaro tipini tarbiyalashga intildilar. Bugungi demokratik jamiyatlar uchun bu tajriba alohida ahamiyatga ega. Chunki kuchli davlat ongli fuqaroga tayanadi.

Falsafiy talqinda jadidchilikning muhim jihatlaridan biri — axloqiy modernizatsiyadir. Jadidlar taraqqiyotni faqat texnik yoki tashkiliy yangilanish bilan cheklamaganlar. Ular axloq, mas'uliyat, halollik va mehnatsevarlikni modern jamiyatning poydevori sifatida ko'rganlar. Bugungi zamonaviylik inqirozi sharoitida bu yondashuv alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy yondashuv jadidchilikni zo'ravonliksiz islohot falsafasi sifatida baholaydi. Jadidlar keskin to'qnashuvlar jamiyatni parchalashini anglagan holda, murosali va bosqichma-bosqich o'zgarish tarafdori bo'lganlar. Bu yondashuv bugungi murakkab siyosiy jarayonlarda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Barqarorlik islohotning sharti sifatida talqin qilinadi.

Jadidchilik tajribasi zamonaviy tarixiy-falsafiy talqinda milliy xotira va identitet masalasi bilan chambarchas bog'lanadi. Jadidlar milliy o'zlikni anglashni taraqqiyotga to'sqinlik emas, balki uni tezlashtiruvchi omil deb bildilar. Bugungi identitet inqirozi sharoitida bu tajriba muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi talqinda jadidchilik intellektual jasorat namunasidir. Jadidlar murakkab siyosiy sharoitda ham mustaqil fikrlashdan voz kechmadilar. Ular jamiyatni tanqid qilishdan qo'rqmadilar. Bu holat zamonaviy ziyolilar uchun muhim

axloqiy mezon sifatida qaraladi. Fikr erkinligi taraqqiyot sharti sifatida talqin qilinadi.

Zamonaviy tarixiy-falsafiy yondashuv jadidchilikni yakunlanmagan loyiha sifatida ham ko'radi. Jadidlar boshlab bergan ko'plab islohotlar tarixiy sharoit sabab to'liq amalga oshmadi. Ammo ularning g'oyalari yo'qolmadi. Bugungi islohotlar jarayonida jadidchilik tajribasi davom etayotgan tarixiy jarayon sifatida baholanadi.

Muhim jihat shundaki, jadidchilik bugungi kunda nazariy model emas, balki amaliy saboqlar manbai sifatida talqin qilinmoqda. Ta'lim siyosati, madaniy strategiya va ijtimoiy islohotlarda jadidlar tajribasidan foydalanish imkoniyati mavjud. Bu tajriba mahalliy sharoitga mos, sinovdan o'tgan modeldir.

zamonaviy tarixiy-falsafiy talqinda jadidchilik tajribasi ongga tayangan modernizatsiya, milliylik va ochiqlik muvozanati, zo'ravonliksiz islohot va ma'naviy mas'uliyat g'oyalarining uyg'un modelidir. Jadidchilik o'tmish bilan chegaralanmaydi. U bugun ham fikrlaydi. Ertaga ham yo'l ko'rsatadi.

Bugungi globallashuv va tezkor o'zgarishlar sharoitida jadidchilikning hozirgi davrdagi ahamiyati tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jadidchilik o'tmishga oid tarixiy hodisa bo'lish bilan birga, zamonaviy jamiyat uchun muhim fikriy va amaliy manba hisoblanadi. Uning g'oyalari bugungi muammolarni anglash va hal etishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Jadidchilikning eng muhim jihati — ma'rifatga tayangan taraqqiyot modelidir. Bugungi kunda ham ta'lim jamiyat rivojining asosiy omili sifatida e'tirof etiladi. Jadidlar ta'limni shaxsiy masala emas, balki ijtimoiy mas'uliyat sifatida tushungan edilar. Hozirgi davrda bu yondashuv yanada dolzarb. Raqobatbardosh jamiyat bilimli shaxslarga tayanadi.

Jadidchilik bugungi davrda ongni uyg'otish falsafasi sifatida ahamiyatlidir. Jadidlar jamiyatni tashqi bosim yoki majburlash orqali emas, balki ongni o'zgartirish orqali isloh qilish mumkinligini ko'rsatdilar. Hozirgi islohotlar ham aynan ongli fuqaroga tayanadi. Ongsiz o'zgarishlar barqaror bo'lmaydi.

Milliy o'zlik va identitet masalasida jadidchilik tajribasi bugun ham muhim. Jadidlar milliylikni dunyoga yopilish emas, balki ochiq va mas'uliyatli o'zlik sifatida talqin qilganlar. Globallashuv sharoitida bu yondashuv milliy qadriyatlarni saqlagan holda rivojlanish imkonini beradi. Bu muvozanat bugungi jamiyat uchun dolzarb masaladir.

Jadidchilikning hozirgi davrdagi ahamiyati fuqarolik faolligi bilan ham bog'liq. Jadidlar faol fuqaro modelini ilgari surganlar. Bugungi demokratik jamiyatda ham faol va mas'uliyatli fuqaro taraqqiyotning asosiy tayanchidir. Beparvolik jamiyatni zaiflashtiradi. Jadidchilik bu xatarga qarshi fikriy qalqon bo'la oladi.

Ta'lim bilan birga jadidchilik axloqiy yangilanish masalasini ham dolzarb qiladi. Jadidlar taraqqiyotni faqat texnik rivojlanish bilan cheklamaganlar. Ular halollik, mehnatsevarlik va ijtimoiy mas'uliyatni jamiyat poydevori deb bilganlar. Bugungi axloqiy inqiroz sharoitida bu qarashlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy madaniy siyosatda jadidchilik tajribasi muloqot va bag'rikenglik tamoyillarini mustahkamlaydi. Jadidlar fikrlar xilma-xilligini jamiyat boyligi sifatida ko'rganlar. Bugungi pluralistik jamiyatda bu yondashuv ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Keskinlik o'rniga muloqot ustuvor bo'ladi.

Jadidchilik bugungi davrda zo'ravonliksiz islohot modeli sifatida ham dolzarb. Jadidlar keskin to'qnashuvlar jamiyatni izdan chiqarishini anglab, murosali o'zgarish tarafdori bo'lganlar. Bugungi murakkab siyosiy va ijtimoiy jarayonlarda bu tajriba muhim saboq bo'lib xizmat qiladi.

SHuningdek, jadidchilik bugungi intellektual hayotda mustaqil fikrlash an'anasini qo'llab-quvvatlaydi. Jadidlar tayyor g'oyalarga ko'r-ko'rona ergashmaganlar. Ular har bir masalani mahalliy sharoit va manfaatlar asosida tahlil qilganlar. Bu yondashuv bugungi ilmiy va ijtimoiy fikrlashda muhim ahamiyatga ega.

Jadidchilikning hozirgi davrdagi ahamiyati shundaki, u o'tmish bilan kelajakni bog'lovchi ko'priklarni vazifasini bajaradi. U tarixiy xotirani saqlaydi va zamonaviy islohotlarga ma'naviy asos beradi. Jadidlar tajribasi jamiyatni tezkor, ammo ongli rivojlanishga undaydi.

Jadidchilik bugungi kunda ma'rifat, milliy ong, fuqarolik mas'uliyati va axloqiy yangilanishning dolzarb manbaidir. U tarixiy yodgorlik emas, balki amaliy va fikriy resursdir. Jadidchilik g'oyalari bugun ham jamiyatni o'ylashga, anglashga va mas'uliyat bilan harakat qilishga chaqiradi.

Jadidchilik harakati qoldirgan tarixiy tajriba bugungi jamiyat uchun chuqur va ko'p qirrali saboqlarni taqdim etadi. Bu tajriba faqat o'tmishni anglash emas, balki hozirgi va kelajak taraqqiyotini ongli rejalashtirish uchun muhim manbadir. Jadidlar faoliyati tarixiy sharoitlar bilan cheklangan bo'lsa-da, ularning xulosalari zamon bilan chegaralanmaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz uchun quyidagi muhim saboqlar kelib chiqadi:

Birinchi muhim saboq — ularda ongni uyg'otish ustuvorligidir. Jadidlar jamiyatni o'zgartirishdan avval shaxs ongini o'zgartirish zarurligini angladilar. Bilim va tanqidiy fikrlash rivojlanmasdan turib, siyosiy yoki iqtisodiy islohotlar barqaror bo'lmaydi. Bugungi islohotlar ham aynan shu haqiqatni tasdiqlaydi.

Ikkinchi saboq — jamiyat hayotida ta'limning strategik ahamiyatidir. Jadidlar ta'limni jamiyat taraqqiyotining asosiy tayanchi sifatida ko'rdilar. Ular maktab va darsliklar orqali kelajakni qurishga intildilar. Bugungi bilimlar iqtisodiyoti

sharoitida bu yondashuv yanada dolzarb. Investitsiya avvalo inson kapitaliga yo'naltirilishi kerak.

Uchinchi saboq — milliylik va ochiqlik muvozanatidir. Jadidlar milliy o'zlikni saqlagan holda dunyo tajribasidan foydalanishni taklif etdilar. Ular na mutlaq yopiq, na ko'r-ko'rona taqlid yo'lini tanladilar. Bugungi globallashuv sharoitida bu muvozanat jamiyat barqarorligining asosiy sharti hisoblanadi.

To'rtinchi saboq — zo'ravonliksiz islohot yo'lini tanlanishidir. Jadidlar keskin qarama-qarshiliklardan qochdilar. Ular murosali va bosqichma-bosqich o'zgarish tarafdori bo'ldilar. Tarix shuni ko'rsatdiki, keskin silkinishlar ko'pincha beqarorlikka olib keladi. Barqaror taraqqiyot esa ongli islohotlarga tayanadi.

Beshinchi saboq — jamiyatdagi fuqarolik mas'uliyatligi. Jadidlar faol fuqaro jamiyatning tayanchi ekanini ko'rsatdilar. Beparvolik ijtimoiy inqirozga olib keladi. Demokratik jarayonlar ham fuqarolarning ongli ishtirokiga tayanadi. Jadidlar bu haqiqatni o'z tajribasi bilan isbotladilar.

Oltinchi saboq — mamlakatda axloqiy modernizatsiya zarurati. Jadidlar taraqqiyotni faqat tashqi yangilanish bilan cheklamadilar. Ular axloq, halollik va mas'uliyatni jamiyatning ichki poydevori sifatida ko'rdilar. Bugungi axloqiy inqirozlar fonida bu yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi.

Ettinchi saboq — intellektual jasoratdir. Jadidlar murakkab siyosiy sharoitda ham mustaqil fikrlashdan voz kechmadilar. Ular tanqid qilishdan qo'rqmadilar. Bu jasorat ziyolilar uchun muhim namuna bo'lib qolmoqda. Erkin fikr taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchidir.

Sakkizinchi saboq — tarixiy xotiraning ahamiyatidir. Jadidlar merosining uzoq vaqt inkor etilishi jamiyat xotirasiga zarar yetkazdi. Tarixni unutish kelajakni zaiflashtiradi. O'tmishdan saboq olish — rivojlanish sharti ekanligini unutmaslik lozim.

jadidchilik tajribasi bugungi jamiyat uchun ko'rsatma emas, saboq beradi. U tayyor yechim taklif qilmaydi, ammo to'g'ri savollarni qo'yadi. Ongni uyg'otish, ta'limni ustuvor qilish, zo'ravonliksiz islohot va axloqiy mas'uliyat — jadidchilikdan olinadigan eng muhim tarixiy saboqlardir.

Jadidchilik harakati milliy rivojlanish konsepsiyasida asosiy g'oyaviy manba sifatida alohida o'rin egallaydi. Jadidlar ilgari surgan qarashlar bugungi milliy taraqqiyot modelining tarixiy ildizlarini tashkil etadi. Ularning tajribasi milliy rivojlanishni tashqi bosim yoki tasodifiy o'zgarishlar emas, balki ongli va rejalashtirilgan jarayon sifatida tushunishga yordam beradi.

Milliy rivojlanish konsepsiyasida jadidchilikning eng muhim o'rni — ma'rifatga tayangan taraqqiyot g'oyasidir. Jadidlar jamiyatni boylik yoki kuch bilan emas, bilim bilan rivojlantirish mumkinligini ta'kidladilar. Bugungi milliy

strategiyalarda ham inson kapitalini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu yondashuv jadidchilik merosining zamonaviy ifodasidir.

Jadidchilik milliy rivojlanishda milliy o'zlik va ochiqlik muvozanatini ta'minlovchi modelni taklif etdi. Jadidlar milliy qadriyatlarni saqlagan holda dunyo tajribasidan foydalanish zarurligini ko'rsatdilar. Bu model bugungi globallashuv sharoitida ayniqsa dolzarb. Milliylik taraqqiyotga to'sqinlik emas, balki uning tayanchiga aylanadi.

Milliy rivojlanish konsepsiyasida jadidchilik fuqarolik mas'uliyati tushunchasini mustahkamladi. Jadidlar faol va mas'uliyatli fuqaro jamiyat taraqqiyotining asosi ekanini ilgari surdilar. Bugungi demokratik jamiyatda ham rivojlanish faqat davlat tashabbuslari bilan emas, balki fuqarolarning ongli ishtiroki bilan ta'minlanadi. Bu fikr jadidchilikdan merosdir.

Jadidchilik tajribasi milliy rivojlanishda zo'ravonliksiz islohot tamoyilini asoslab berdi. Keskin silkinishlar jamiyatni izdan chiqarishi mumkinligini jadidlar amalda ko'rsatdilar. Bugungi islohotlar ham barqarorlik va bosqichma-bosqichlik tamoyillariga tayangan holda olib borilmoqda. Bu yondashuv jadidchilik falsafasiga mos keladi.

Milliy rivojlanish konsepsiyasida jadidchilik axloqiy poydevor vazifasini ham bajaradi. Jadidlar taraqqiyotni faqat tashqi ko'rsatkichlar bilan o'lchamaganlar. Ular axloq, halollik va ijtimoiy mas'uliyatni jamiyat mustahkamligining asosi deb bildilar. Bugungi davrda bu qarashlar milliy rivojlanishning barqarorligini ta'minlaydi.

SHuningdek, jadidchilik milliy rivojlanishda intellektual mustaqillik g'oyasini ilgari surdi. Jadidlar tayyor modellarga ko'r-ko'rona ergashishni rad etdilar. Ular har bir islohot milliy sharoitga mos bo'lishi kerakligini ta'kidladilar. Bu yondashuv bugungi strategik rejalashtirishda ham muhim ahamiyatga ega.

jadidchilik milliy rivojlanish konsepsiyasida tarixiy asos, g'oyaviy yo'nalish va ma'naviy tayanch sifatida muhim o'rin egallaydi. U o'tmish tajribasini bugungi taraqqiyot bilan bog'laydi. Jadidchilik milliy rivojlanishni ongli, ma'rifatli va mas'uliyatli yo'lga soluvchi tarixiy modeldir.

XULOSA

Mazkur ilmiy uslubiy tadqiqot Turkiston jadidlarining ijtimoiy-siyosiy qarashlari hamda milliy madaniyatni modernizatsiya qilishdagi o'rnini tarixiy, ijtimoiy va falsafiy jihatdan yaxlit tizim sifatida tahlil qilish imkonini berdi. O'rganish jarayonida jadidchilik tasodifiy yoki faqat ma'rifiy hodisa emas, balki jamiyatni ongli ravishda yangilashga qaratilgan murakkab tarixiy harakat ekani ilmiy asosda yoritildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida yuzaga kelgan chuqur ijtimoiy, siyosiy va madaniy inqirozlarning mantiqiy mahsuli bo'lgan. An'anaviy ta'lim tizimining inqirozi, mustamlakachilik siyosatining kuchayishi, ijtimoiy tengsizlik va madaniy turg'unlik jadidlar tafakkurida islohot zaruratini shakllantirdi. Jadidlar bu muammolarga zo'ravonlik orqali emas, ma'rifat va ongni yangilash orqali javob berishni tanladilar.

Ilmiy tahlil natijasida jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari tizimli xarakterga ega ekani aniqlandi. Ular jamiyatni yangilashni davlat boshqaruvi, huquq va adolat, shaxs erkinligi, milliy o'zlik va fuqarolik mas'uliyati bilan uzviy bog'liq holda ko'rganlar. Jadidlar uchun siyosiy islohot ma'rifiy islohotdan ajralmas jarayon bo'lib, bu yondashuv ularning tafakkurini zamonaviy siyosiy-falsafiy oqimlarga yaqinlashtiradi.

Tadqiqotda aniqlanganki, jadidlar milliy madaniyatni modernizatsiya qilishda ta'lim, matbuot, adabiyot, teatr va til masalalariga alohida ahamiyat berganlar. Usuli jadid maktablari, gazeta va jurnallar, sahna asarlari orqali jamiyat ongiga bevosita ta'sir ko'rsatildi. Bu faoliyat milliy ongning shakllanishi, ijtimoiy faollikning ortishi va madaniy muloqotning kengayishiga olib keldi. Jadidchilik shu jihatdan milliy uyg'onish jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qildi.

Asosiy ilmiy natijalardan yana biri shuki, jadidchilik harakati zo'ravonliksiz islohot modeli sifatida tarixiy ahamiyatga ega. Jadidlar keskin siyosiy to'qnashuvlardan qochib, bosqichma-bosqich, ongga tayangan o'zgarish tarafdori bo'lganlar. Bu tajriba bugungi zamonaviy jamiyatlar uchun ham muhim nazariy va amaliy saboq bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, jadidchilik g'oyalari XX asr boshlarida siyosiy bosim, ta'qib va mafkuraviy qarshiliklar sabab to'liq ro'yobga chiqmagan. Mustamlaka va sovet davrida jadidlar merosi biryoqlama va adolatsiz baholangan. Biroq jadidchilik g'oyalari butunlay yo'qolmagan, balki yashirin va madaniy shaklda davom etgan. Bu holat jadidchilikning g'oyaviy yashovchanligini tasdiqlaydi.

Tarixiy adolatni tiklash jarayoni jadidchilikni zamonaviy tarixshunoslik va falsafiy tafakkurda qayta baholash zaruratini yuzaga chiqardi. Bugungi kunda

jadidchilik nafaqat tarixiy hodisa, balki milliy rivojlanish, ta'lim siyosati, fuqarolik jamiyati va axloqiy modernizatsiya uchun muhim intellektual meros sifatida qaralmoqda. Tadqiqot bu yondashuvning ilmiy asoslarini mustahkamladi.

Tadqiqot istiqbollari nuqtayi nazaridan bir qator muhim yo'nalishlarni ko'rsatish mumkin. Avvalo, jadidlarning individual shaxsiy qarashlari va ularning o'zaro tafakkuriy farqlarini chuqurroq o'rganish zarur. Ikkinchidan, jadidchilikning mintaqaviy xususiyatlari va Turkistonning turli hududlarida harakatning namoyon bo'lish shakllarini qiyosiy tahlil qilish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

SHuningdek, jadidchilik g'oyalarini zamonaviy ta'lim, madaniyat va ijtimoiy siyosat bilan bog'liq holda interdisiplinar tadqiqotlar asosida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Jadidchilik tajribasining bugungi islohotlar jarayoniga ta'siri, uning milliy rivojlanish strategiyalaridagi o'rni alohida ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi.

mazkur tadqiqot jadidchilikni tarixiy, ijtimoiy va falsafiy jihatdan kompleks tahlil qilish imkonini berdi. Jadidchilik Turkiston jamiyatini turg'unlikdan chiqarishga qaratilgan ongli va ma'rifatparvar harakat sifatida namoyon bo'ldi. Uning tajribasi bugun ham dolzarb. Jadidlar qoldirgan ilmiy, madaniy va ma'naviy meros milliy taraqqiyot yo'lida muhim nazariy va amaliy manba bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev. SH.M. **«Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz»** Toshkent. “O‘zbekiston “ 2017y
2. Mirziyoev. SH.M. **«Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari»** Toshkent. “O‘zbekiston “ 2018 y
3. Mirziyoev. SH.M. **Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik.** Toshkent. “O‘zbekiston “ 2023y
4. Mirziyoev. SH.M. **Yangi O‘zbekiston-taraqqiyot strategiyasi** Toshkent. “O‘zbekiston “ 2023y
5. Mirziyoev. SH.M. **Jadidlar merosini o‘rganishga bag‘ishlangan xalqaro konferentsiya ishtirokchilariga tabrigi. 2024y**
1. V. V. Bartold. (1900). *Turkestan v epokhu mongol’skogo nashestviya*. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
2. N. P. Ostroumov. (1901). *Musul’manskaya shkola v Turkestane*. Tashkent: Tipografiya Turkestanskogo General-Gubernatorstva.
3. V. V. Radlov. (1905). *Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen*. St. Petersburg: Akademiya Nauk.
4. I. Gasprinskiy. (1907). *Russkoe musul’manstvo*. Bakhchisaray: Tarjimon.
5. A. Fitrat. (1911). *Munozara*. Istanbul: Matbaayi Islomiya.
6. A. Fitrat. (1912). *Hind sayyohining bayonoti*. Istanbul: Matbaayi Islomiya.
7. M. Behbudiy. (1913). *Padarkush*. Samarqand: Behbudiya.
8. M. Behbudiy. (1914). *Risolai jadida*. Samarqand: Behbudiya.
9. A. Cho‘lpon. (1916). *Adabiyot nadir?*. Toshkent: Turkiston matbuoti.
10. A. Fitrat. (1917). *Milliy istiqlol*. Toshkent: Hurriyat.
11. V. V. Bartold. (1927). *Sochineniya* (1-jild). Moskva: Nauka.
12. A. Yu. Yakubovskiy. (1930). *K istorii obrazovaniya Turkestana*. Moskva: Gosizdat.
13. E. Polivanov. (1934). *Ocherki po istorii uzbekskogo yazyka*. Leningrad: Nauka.
14. B. Qosimov. (1999). *Jadidlar*. Toshkent: Ma’naviyat.
15. B. Qosimov. (2000). *Milliy uyg‘onish*. Toshkent: SHarq.
16. S. Aliyev. (2001). *Turkistonda jadidchilik harakati*. Toshkent: Fan.
17. J. Yo‘ldoshev. (2002). *Ma’rifat va taraqqiyot*. Toshkent: O‘qituvchi.
18. A. Khalid. (2003). *The politics of Muslim cultural reform*. Berkeley: University of California Press.

- 19.A. Khalid. (2004). *Islam after communism*. Berkeley: University of California Press.
- 20.A. Abdurahmonov. (2005). *Jadidchilik va ta'lim islohoti*. Toshkent: Fan.
- 21.N. Habibullayev. (2006). *O'zbek ziyolilari tarixi*. Toshkent: Akademnashr.
- 22.A. Khalid. (2007). *Making Uzbekistan*. Ithaca: Cornell University Press.
- 23.E. Allworth. (2008). *Central Asia: 130 years of Russian dominance*. Durham: Duke University Press.
- 24.I. Saidov. (2009). *Milliy tafakkur va jadidlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
- 25.A. Rasulov. (2010). *O'zbek adabiyoti va jadidlar*. Toshkent: Fan.
- 26.S. Zenkovsky. (2011). *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge: Harvard University Press.
- 27.Z. Islomov. (2012). *Milliy ong va tarix*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- 28.U. Rahmonov. (2012). *Jadidchilik falsafasi*. Toshkent: Fan va texnologiya.
- 29.A. Frank. (2013). *Islamic historiography in Central Asia*. Leiden: Brill.
- 30.B. To'xtayev. (2014). *Jadid teatr san'ati*. Toshkent: San'at.
- 31.N. Mahmudov. (2014). *Til va milliy tafakkur*. Toshkent: Akademnashr.
- 32.D. DeWeese. (2015). *Islamization and native religion in the Golden Horde*. Pennsylvania: Penn State Press.
- 33.A. Ochildiyev. (2016). *Ma'rifatparvarlik va siyosiy ong*. Toshkent: Fan.
- 34.J. Xudoyberdiyev. (2016). *Milliy modernizatsiya*. Toshkent: O'zbekiston.
- 35.A. Morrison. (2017). *Russian rule in Samarkand*. Oxford: Oxford University Press.
- 36.S. Qahhorov. (2018). *Jadidchilik va fuqarolik jamiyati*. Toshkent: Akademnashr.
- 37.A. Fitrat. (2018). *Asarlar to'plami*. Toshkent: Fan.
- 38.S. Keller. (2019). *Russia and Central Asia*. Toronto: University of Toronto Press.
- 39.H. Norqulov. (2020). *Milliy uyg'onish nazariyasi*. Toshkent: Yangi nashr.
- 40.M. Boboyev. (2020). *Jadidlar va siyosiy tafakkur*. Toshkent: Fan.
- 41.A. Khalid. (2021). *Central Asia: A new history*. Princeton: Princeton University Press.
- 42.M. Is'hoqov. (2022). *Jadidchilik merosi va zamonaviylik*. Toshkent: Akademnashr.
- 43.S. Karimov. (2022). *Tarixiy xotira va milliy ong*. Toshkent: Ma'naviyat.
- 44.P. Frankopan. (2023). *The Silk Roads*. London: Bloomsbury.
- 45.D. Omonov. (2023). *Jadidchilik va milliy rivojlanish*. Toshkent: Fan va innovatsiya.
- 46.A. Khalid. (2024). *Islam and modernity in Central Asia*. London: Routledge.